

પ્રાચીન કાવ્યમાળા
ગ્રંથ ૨૬.

રોષદર્શિકાસત્યભાષ્યાન.

સંશોધન કરી દીધા સહિત મૂળ પ્રસિદ્ધ કરનાર

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા

અને

નાથાશંકર પૂજારાંકર શાસ્ત્રી.

આવૃત્તિ ૨૭

પ્રકાશકર્તા,

મેડાસ રમલુ અને કંપની, વડોદરા.

સપ્તા ૧૯૧૮

સન ૧૯૧૧

કિંમત ૦-૧૨-૦

(સર્વે હન રવાબીન શબ્દા છે)

પ્રસ્તાવના.

વડોદરા રાજ્યના ડાયરેક્ટર ઓફ વર્નાક્યુલર ઇન્સ્ટ્રક્શન રા. સા. (દાલ, રા. બ.) દરગોવિંદાસ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા અને વડોદરા નિવાસી રાષ્ટ્રી નાયાસાંકર પૂજારાંકર એમણે ગૂજરાતી પ્રાચીન કાવ્યો છૂટક છૂટક તથા પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યાં અને “ તે સારૂ ઘણું સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્નથી હસ્ત—કીર્ણિત ગ્રંથનો સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો ” જે વખતે વડોદરા રાજ્યનું દેશી કેળવણી ખાતું દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જરાબાઈની દેખરેખ નીચે હતું, તે વખતે પ્રકાશકોએ પ્રાચીનકાવ્યના સંગ્રહ બાબત તેઓને હકીકત જણાવી, ને સરકારના ઉદાર આશ્રય વિના ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી એવું બહેર કહ્યું. ત્યારે તેમણે તે બાબતની વિરોધ તત્ત્વીજ કરી, વિધાનિલાસી શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબને તા. ૮ મે ૧૮૮૬ ની એક રમશંકુ રજૂ કરી, તે ઉપરથી શ્રીમંતે ઉદાર દિલથી રૂ. ૧૨૦૦૦ ની રકમ એ કામ માટે મંજૂર કરી; અને પ્રથમ વડોદરા રાજ્યમાં થઈ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સંભાળથી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટી નીમવામાં આવી.

પ્રમુખ.

દિ. બ. મણિભાઈ જરાબાઈ.

મેમ્બરે.

રા. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ એમ એ એલ. એલ બી.

ખા. બ. જમશેદજી અરદેશર દલાલ.

સ. સ. રીતાંબર જોષીભાઈ.

રા. સા. દરગોવિંદાસ દ્વારકાદાસ.

દરેક ગ્રંથની બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને ચોધી અને ટીકા સજ્ઞાઈ આપી વિરોધ ઉપયોગી કરતી વગેરે, સર્વ કામ રા. સા. દરગોવિંદાસની સંભાળ નીચે

સાસ્ત્રી નાથરાકર પૂનરાકર તથા કવિ છોટાલાલ નરસેરામ આદિ લાચક માણસનાથી અજાણવાનો ઠરાવ થયો, અને ‘ પ્રાચીન કાવ્યમાળા ’ એ નામથી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની ગોઠવણ થઈ.

આ પ્રાચીન કાવ્ય માળાને કચ્છ, કાડીઆવાડ અને ગૂજરાતના રાજ્યકર્તાઓ તરફથી તથા બીજા ધણા સદ્ગુણરથી તરફથી પણ ઉદાર આશ્રય મળ્યો હતો.

પ્રાચીન કાવ્ય માળાના ધણા અંકો પ્રકટ થયા પછી નામદાર ગાયકવાડ સરકારથી મળેલી રકમ ખૂટી પડી ત્યારે બીજા વાર દીપ્પણ રજુ થતાં, શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ એમણે ફરીથી રૂ. ૧૦૦૦ ની રકમ બિહારતાથી મંજૂર કરી. એ રકમ ખૂટી પડતાં અને બીજા સંલેગો બનતાં, આ બિપયોગી કાર્ય ઉપ અથો પ્રસિદ્ધ થયા પછી બંધ પડ્યું.

સુભાગ્યે, મુંબઈની યુનિવર્સિટીએ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ગૂજરાતીનો વિષય હાખલ કર્યો તેથી પ્રાચીન કાવ્ય માળા માહેલા ઉત્તમ અથો તે માટે ન્યૂટી કાઢવામાં આવ્યા. વખત એવો આવ્યો કે બમાડી, ત્રમડી કિંમત ખરચતાં પણ એ અથો મળવું ન લાગ્યા, તેથી અલ્યાસીઓને ધગી અડચણ પડવા લાગી અને યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રાર તરફથી રા. હરગોવિંદદાસને એ અથો ફરીથી છપાવા માટે પૂછાવામાં આવ્યું, પરંતુ એવા અથોની જનસમૂહમાં ઘણી ખપત ન હોવાથી એ અથો છાપવાનું જોખમ માથે લેવા કોઈ તૈયાર ન થયું. આખરે માગણી કરવાથી કમિટીએ અમને અમૂક અથો અમૂક સરતોએ છપાવવાની પરવાનગી આપી, તે ઉપરથી પ્રથમ મહાકવિ મેઘાનંદનાં નાટકો છપાવવાની અમે શરૂઆત કરી છે અને બીજા સારા અથો પણ પ્રગટ તરફથી બિહાર આશ્રય મળતાં પ્રકટ કરીશું.

ગ્રંથવિવેચન

પ્રાચીનકાવ્યમાળામાં નાટકનો આ પહેલો ગ્રંથ છે; અને ગૂજરાતી ભાષામાં પણ જૂના કવિની રૈયી પ્રમાણે રચાયેલો નાટકનો આ પહેલોજ ગ્રંથ છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. વળી હિંદુસ્તાનની બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓની અંદર પ્રાચીન નાટકના ગ્રંથો હોય એવું જાણવામાં આવેલું નથી, માટે પણ આ ગ્રંથને પહેલોજ ગ્રંથ કહીએ છીએ. દશ્ય અને શ્રવ્ય એવા કાવ્યના બે ભેદ કાવ્યશાસ્ત્રીઓ માને છે, તેમાંનાં ગ્રંથકાવ્ય પ્રાચીન-કાવ્યમાળામાં આજ સુધીનાં ધણાં પ્રકટ થઈ ગયાં છે; અને દશ્યકાવ્યમાંનો આ એક પ્રકટ થયેલો ગ્રંથ વાંચનાર જોશે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે ગૂજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય ખીલવવામાં જે જે યત્ન કર્યો પડે તે કરવામાં યાત્રી રાખી નથી, તેનો આ એક પુરાવો છે. એ અપ્રિશ્રાંત યત્ન કરનારા મહાકવિએ મહાભારતથી ત્રણ ગણાં સ્વનંત્ર અને ભાર્યાતરંગ કાવ્યો લખ્યાં છે, અને એ ઉપરાંત ધણાંક નાટકો પણ લખ્યાં છે. જ્યારે આપણે એમ સાંભળીએ છીએ કે તેણે આશરે અગીઆર નાટકો લખ્યાં છે, ત્યારે તેના મહાન અને અવિરત (ચાકના વગરના) પ્રયત્ન માટે તથા તેની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિમાટે આપણને ભારે વિરમય પેદા થાય છે. સૃષ્ટિ કોઈ કોઈ વાર અસાધારણબુદ્ધિના ચમત્કારો જાતાવે છે, તેમાંનો આ પણ એક ચમત્કાર ન માનીએ તો બીજું શું માનીએ વાર ? કદાચ કોઈ લખનાર બહુ લખે, અને તે મહાકવિ પ્રેમાનંદ કરતાં પણ વધારે લખે તોપણ તેના જેવું રસમય અને ચમત્કારવાળું લખે, એ બનવું કઠણ છે; અને આજ સગમગ જસો વરસ થયાં અને કવિની પૂર્વે સેંકડો વર્ષ પહેલાં પણ ગૂજરાતી ભાષામાં તેમ બન્યું નથી, એજ એ વાતની સાખીતી છે.

રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન, એ આખ્યાન શા માટે નહિ, અને રા'નાર.તેરે.તણ્ડ.ઝહેડુ, એ તો જોતપોતે લલિતલિપી પ્રણામ્યજ્ઞાપ્ય એવું છે. એમ છતાં જે સામીવદિત્રીજ તેને જોઈએ તોપણ તે દાલ નાટક નામથી જોળખાતી શ્રીકૃષ્ણદેવકૃત રત્નાવલી અને ત્રિવર્ણિકા જેવી એક નાટિકા છે, એમ આપણે એનું વિવેચન કરતાં જોઈ શકીશું. જે

એ શુદ્ધ નાટિકાગ્ર છે તે એવા ગચ્છનાર કવિએ શા માટે એને નાટિકા નામ ન આપ્યું અને શા માટે આખ્યાન જેવું સાધારણ નામ રાખ્યું એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કવિએ પોતેજ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કર્યું છે અને તે વિષે વિશેષ ખુલાસો દીકામાં પણ આપ્યો છે, તેથી અહીં હવે તે વિશે કંઈ લખતા નથી. આ રીતે આ મધ્ય નાટિકાનો—અને સામાન્ય ભાષામાં બોલીએ તે નાટકનો છે, ત્યારે તેમાં નાટકનાં કથા કથા લક્ષણો છે તે જોઈએ પણ તે પહેલાં એ નાટકનું વસ્તુ અથવા ઇતિવૃત્ત શું છે, તે જાણવું જરૂર છે, માટે તે કહીએ છીએ

સનાજીત્ કરીને હારકાના યાદવ પાસે એક સર્વે આપેતો સ્વમતઃ નામે મણિ હતો, તે ચોરાવાતું આજી કૃષ્ણને માથે આવનાથી કૃષ્ણે તેનો શોધ કરી તે આણી આપ્યો હતો તેમ જતા લોકોની કૃષ્ણ પરતી શંકા દૂર થઈ નહોતી જે સનાજીત્ પોતાની દીકરી સલભામાને કૃષ્ણ સાથે પરણવે તો આ શંકા લોકોના મનમાંથી જસે, એવા વિચારથી તથા કુનવાળ યાદવની કન્યા મળે તેથી કૃષ્ણની ઇચ્છા સત્યભામાને વરવાની હતી પણ સનાજીત્નો વિચાર કાંઈ ખીજ સાથે સલભામાને પરણાવનાનો હતો કૃષ્ણ ॥ હાસ્તવિનોદના મિત્ર શ્રીદામાએ એક વાર કૃષ્ણના બાગમાં સલભામા તથા કૃષ્ણનો મેળાપ કરી આપીને જાન્યેનો પરસ્પર અનુરાગ ઉત્પન્ન કર્યો પણ એ વાત રૂઢિમણીના જાણવામાં આવવાથી (જોઈને આવે તે જાણને ગમતું નથી તેથી) તેણે સનાજીત્ને આ વાતની ખબર કરી સનાજીત્ બાગમાંથી સલભામાને ધેર લેઈ ગયો અને તેને પોતાના ઘરમાં કેદ કરી ખીજે દિનસે એક મોટો મેળો હોવાથી સહુ બાગમાં ગયા સલભામાને પણ પૂરતી મોટી સાથે સનાજીત્ને જ્યાં દીધી એવામાં વાલ આબાની બૂમ ઊડવાથી સૌ કોઈ અસ્તોન્વસ્ત થઈ ગયા અને સત્યભામા કૃષ્ણને આવી મળી. ત્યાં તેમને નાગદે હરનમેળાપ કર્યો નાટકના ચાર અંક અહીં સમાપ્ત થાય છે

પાંચમા અંકથી જન્મે નવો અને જુદોજ પ્રસંગ હોય તેવું વર્ણવ્યું છે. નારદ એક કૂલ કૃષ્ણને આપી જાય છે, તે કૂલ કૃષ્ણ પાસેથી રૂઢિમણી લેઈ લે છે તે જાણીને સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે લડે છે અને સ્વર્ગમાંથી તે કૂલનું આપ્તું જાડ અણાવવા દડલે છે એવામાં ભાગાસુર નામે દૈત્ય જેણે યજ્ઞ કરવા માટે સોળ દળ રાજાઓ એકઠી કરી પૂરી રાખી હતી, તે દેવાને હરાવી ઇંદ્રને મદભટ્ટ કરે છે આ સંકટમાંથી મુક્ત કરવાને તેઓ કૃષ્ણને નારદ મારફત પ્રાર્થના કરે છે, પણ કૃષ્ણ તે વાતની ઊપેક્ષા કરે છે એમ જોઈ તેમણે ‘ અદિ-

તિકુંડલાદરણું' નામે એક નાટક કૃષ્ણની ગાસે ભજવી જતાવ્યું, અને તેમાં ભૌમાસુરે કરેલી દેવોની દુર્દશા જતાવી આપી. આ નાટક જોઇ સત્યભામા વગેરે સર્વ દેવોને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાને કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. કૃષ્ણ ત્યાં જવા તૈયાર થાયછે તેની સાથે સત્યભામા પણ જાયછે. સત્યભામાની સમક્ષ કૃષ્ણ ભૌમાસુરનો વધ કરી સ્વર્ગમાં જઇ પારિજાતક લાવીને સત્યભામાને આરણ્યે રાખી તેને ખુશ કરેછે. પાછળ ત્રણ અંકનું આ વસ્તુ છે.

“ રાષ્ટ્રદશિકાસત્યભામાખ્યાન ” એ નામ ઉપરથી તો જાણે પાછલા ત્રણ અંકજ નાટકને માટે બસ છે; પણ તેમ થાય નો તે છેક નાનું થાય તથા નાટિકાનાં બધાં લક્ષણ તેટલામાં આવી શકે નહિ માટે સત્યભામાનો પરિણય એમાં પ્રથમ ઉમેરીને કવિએ આખું નાટક ત્રણ હોય એમ લાગેછે.

સત્યભામાનો પરિણય, તેનો રોય, અને તેના રોયની શાંતિ, એ ત્રણ મુખ્ય જાગૃતો આ વસ્તુમાં છે. હવે કવિએ એ વસ્તુનો વિસ્તાર કેવી રીતે કર્યો છે તથા તે નાટકમાં કેવી રીતે સંકલના કરી છે, એ જોવું જોઇએ; કેમકે રથજી તથા કાળને સાચીને ચમત્કારિક વાક્યોવડે રસમય વસ્તુસંકલના કરવી એમાંજ નાટકકારની ચતુરાઇ રહેલી છે. નાટકમાં કેવી રીતે વસ્તુસંકલના કરી હોય તો તે યથાયોગ્ય કહેવાય, તે જાણવા માટે આપણે પ્રથમ નાટ્યશાસ્ત્રનું સક્ષિપ્ત અવલોકન કરીએ.

દશ્યકાવ્યને સંસ્કૃત અંધકારો રૂપક કહેછે, કેમકે એમાં રામાદિનાં રૂપ નટને વિષે આરોપણ કરવામાં આવેછે. રૂપકમાં જૂના જૂના પ્રકારનું વસ્તુ અથવા ઈતિવૃત્ત વર્ણાય છે; જૂના જૂના રસ વર્ણાય છે; તથા જૂના જૂના પ્રકારના નાયક હોયછે. આથી કરીને તે રૂપકના અનેક ભેદ થઇ જાયછે. નાટક એ ભેદમાંનો એક ભેદ છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વસ્તુ, નાયક અને રસ વડે રૂપકના જે પ્રકાર થાયછે, તેમાં નાટક પહેલો ભેદ છે. પ્રકરણ, ભાણ, પ્રહસન, ડિમ, વ્યાયોગ, સમવકાર, વીળી, અંક અને છદ્દામૃગ એવા જીજ્ઞા નવ ભેદ સુદાં રૂપકના કુલ દશ ભેદ થાયછે. એ વગર જીજ્ઞા પણ ધણા ભેદ થાયછે. તે નાટ્યશાસ્ત્ર જોવાથી માલમ પડે.

રૂપકના જીજ્ઞા ભેદથી નાટકનો એક જૂદો ભેદ પાડવાનું કારણ પાછળ કહ્યું તેમ વસ્તુ, નાયક તથા રસ છે; ત્યારે વસ્તુ વગેરે શું છે તે જોઇએ. જે

ઉપરથી રૂપકનું અંગ રચવામાં આવેછે તે કથા અથવા વૃત્તાંતને વસ્તુ કે ઇતિવૃત્ત કહેછે. આ અંશમાં સત્યભાગાની કૃષ્ણને પ્રાપ્તિ થવી, જૈનામુરનો વધ થવો, તથા પારિજાતકનું પુષ્પ લાવવું, એ ઇતિવૃત્ત અથવા વસ્તુ છે.

એ વસ્તુમાં બે પ્રકાર હોયછે: એક તો મુખ્ય વસ્તુ જેને “અધિકા-શિક્ક” કહેછે તે, અને બીજે, અંગબૂત વસ્તુ, જેને પ્રાસંગિક કહેછે તે. આ નાટકમાં સત્યભાગાની પ્રાપ્તિ અને પારિજાતકનું આણવું એ મુખ્ય વસ્તુ છે; તથા જૈનામુરવધ, જાગમાં નગરલોકોની ઉગ્મણી, સોળ સદસ્ર રાજકન્યાઓ પરણી આણવી, એ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે.

પ્રાસંગિક વસ્તુના બે ભેદ છે: પતાકા અને પ્રકરી. જે પ્રાસંગિક વસ્તુ નાટકમાં થવું લાગે સુધી વર્ણવે હોય તેને પતાકા કહેછે; અને એકાદ જ-ગોળે કાર્ય કરીને ફરી જોવામાં ન આવે તેને પ્રકરી કહેછે. આ અંશમાં રૂકિમણીનો સત્યભાગા સાથે શોધપણનો વ્યવહાર એ પતાકારૂપ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે અને જાગમાં ઉગ્મણી, હીમતીનો પ્રસંગ, વગેરે પ્રકરીરૂપ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે.

ઉપર કહેલું વસ્તુ કાં તો ઇતિહાસમાંથી લીધેલું હોયછે, કાં તો કવિ-કલ્પિત હોયછે કે કાં તો થોડુંક ઐતિહાસિક અને થોડુંક કવિકલ્પિત એમ મિશ્ર હોયછે, અને તે ઉપરથી તે અનુક્રમે પ્રખ્યાત, ઉત્પાદ કે મિશ્ર કહેવાય છે. આ નાટકનું વસ્તુ મિશ્ર છે: કેમકે શ્રીહમો, નાગરિકા, વગેરે પાત્રો તથા ઉગ્મણી વગેરે પ્રસંગ કવિકલ્પિત છે તથા મણિ ચોરવો, સત્ય-ભાગાની પ્રાપ્તિ, લૌભવધ, પારિજાતકરણ વગેરે પ્રસંગ ઐતિહાસિક છે.

જે વસ્તુના આધારથી નાટકની રચના કરી હોય તે વસ્તુને અર્થપ્ર-કૃતિ કહે છે, કેમકે નાટકનો અર્થ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ અર્થપ્રકૃતિ પાત્ર પ્રકારની છે: બીજ, બિંદુ, પતાકા, પ્રકરી અને કાર્ય.

ઇતિવૃત્તના બીજરૂપ વૃત્તાંતને બીજ કહેછે. જેમ સત્યભાગાનું લભ થવામાં કૃષ્ણ અને સત્યભાગાનો અનુરાગ એ બીજ છે.

મુખ્ય વસ્તુ કે પ્રાસંગિક વસ્તુ અટકી જાય ત્યારે જે બીજ આરોપણ કરીને તે વસ્તુ આગળ ચલાવવામાં આવે તેને બિંદુ કહેછે. જેમ કે સત્ય-ભાગાની પ્રાપ્તિ થવાથી મુખ્ય વસ્તુ અટકી જાય છે તેને રૂકિમણીને દૂલ આપવાથી સત્યભાગાનો ગાય ઉત્પન્ન કરી ફરી આગળ ચલાવ્યું છે માટે સત્યભાગાનો રોષ એ બિંદુ છે.

પતાકા તથા પ્રકરી વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. ઇતિવૃત્ત વડે જે ણ ઉત્પન્ન કરવું તેને કાર્ય કહેછે. આ નાટકમાં સત્યભામાને પ્રસન્ન કરવી એ કાર્ય છે નાટ્ય પ્રયોગમાં એમ લખેછે કે ધર્મ, અર્થ કે કામ, એ ત્રણમાંથી એક કૃણ ઉત્પન્ન કરવું તેને કાર્ય કહેવું. એ રીતે જોતાં આ કૃણનો કામમાં સમાવેશ થાય છે.

નાટકમાં ખીજ, ગિંદુ, પતાકા, પ્રકરી અને કાર્ય, એ પાંચ વાતાં વર્ણવ્યાં છે તે બધાં અહીં વર્ણવાં છે. પણ એ વસ્તુ વર્ણવવામાં કાંઈ ક્રમ છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન સહેજ ઊઠે છે. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા માટે તે ક્રમ પણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલો હોય છે. એવી રીતે કે, પ્રત્યેક કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં અનુક્રમે આ પાંચ અવરથાઓ વર્ણવવી; આરંભ, યત્ન, પ્રાપ્તિશા, નિયતાપ્તિ અને ફલાગમ.

આરંભ—મોટા કૃણના લાભને અર્થે જે ઉત્કંઠા વર્ણવવી તે. જેમ આ નાટકમાં મણિચોરનું આજ મટવાને તથા યાદવકન્યા પ્રાપ્ત થવાને સત્યભામાનો કૃષ્ણ સાથે અનુરાગ થવાનું પ્રથમ વર્ણવ્યું છે, તે આરંભ છે.

યત્ન—કૃણ પ્રાપ્તિ માટે જે ત્વરાયુક્ત વ્યાપારતે. જેમ કેદમાં પડેલી સત્યભામાએ કૃષ્ણનું ચિત્ર કાઢ્યું છે તથા તે યુક્તિથી શ્રીદામો મેળવીને કૃષ્ણને આપે છે, તેથી કૃષ્ણનો અનુરાગ પરિસીમાને પોહોતી જાય છે, તે યત્ન છે.

પ્રાપ્તિશા—કૃણલાભ થવામાં જે અડચણ આવવી તથા તે દૂર થવી, એવું વર્ણવે તે. સત્યભામાનાટકમાં કૃષ્ણસત્યભામાનો મેળાપ ન થવા દેવામાં શકિમણીએ કરેલી બધી અડચણોનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

નિયતાપ્તિ—નિશ્ચયપણે ણની પ્રાપ્તિ. જે સાર્વજનિક મેળામાં સત્યભામાનું ગમન વર્ણવ્યું છે ત્યાં વાધના લાયથી એનું રક્ષણ કરનારાઓને ગભરાટ પણ વર્ણવેલો છે. એ ગભરાટ વર્ણવેલો કેવો એમ સ્પષ્ટ છે કે રક્ષણ કરનારાઓ સત્યભામાને લાયક નથી માટે કૃષ્ણને જરૂર સત્યભામા મળશે, આ પ્રસંગ તે નિયતાપ્તિ છે.

ફલાગમ—સમગ્ર ણની પ્રાપ્તિ. જેમ કૃષ્ણને સત્યભામા પ્રાપ્ત થઈ તે ફલાગમ છે. સત્યભામાને પારિજાતક આણી આપવાથી તેનો રોય મટ્યો એ પણ ફલાગમ છે.

પાછળ કહ્યું તેમ આ નાટક બે ભાગે લખાયેલું હોવાથી કાર્યની પાંચ અવરથા પણ પહેલા ચાર અંકમાં જાદી અને પાછલા ત્રણ અંકમાં

પણ જૂદી જૂદી માલગ પડશે, કેમકે પહેલામાં સત્યભામાની પ્રાપ્તિ એ કાર્ય છે અને જીત્તમાં સત્યભામાનો રોષ મટવો એ કાર્ય છે.

ઉપર કહેલી જીજ્ઞ વગેરે પાંચ અર્થપ્રકૃતિ તથા આરંભ વગેરે પાંચ કાર્યની અવસ્થા એકજ અંથમાં વર્ણવી છે, અને તે એવી રીતે કે જ્યાં આરંભ વર્ણવેલો હોય ત્યાં જીજ્ઞ પણ વર્ણવેલું હોય, જ્યાં યત્ન વર્ણવેલો હોય ત્યાં જિંદુ પણ વર્ણવેલું હોય; જ્યાં પ્રાપ્તિ વર્ણવી હોય ત્યાં પતાકા પણ વર્ણવી હોય; અને એમજ આગળ પણ. આમ ચવાથી અર્થપ્રકૃતિ તથા કાર્યાવસ્થાનો યોગ કે સંધિ થાય છે તેને નાટકના પાંચ સંધિ કહેછે. મુખ્ય, પ્રતિમુખ્ય, ગર્ભ, અવમર્શ અને ઉપસંહાર, એવાં તે પાંચ સંધિનાં નામ છે.

જૂદા જૂદા પ્રયોજનવાળા કથાના ભાગોને મુખ્ય પ્રયોજન સાથે જોડી દેવા, તેનું નામ સંધિ, એવું સંધિનું લક્ષણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કરેલું છે. જૂદા જૂદા પ્રકારે રસની ઉત્પત્તિ કરવાને ક્યાં ક્યાં કેવું વર્ણન કરવું એ વાત સંધિ તથા તેનાં અંગ સમજવાથી જાણવામાં આવે છે. મુખ્યસંધિના ઉપદેશ વગેરે બાર અંગ છે. પ્રતિમુખ્યસંધિનાં ત્રિભાગ વગેરે તેર અંગ છે. ગર્ભસંધિનાં અભૂતાહરણ વગેરે બાર અંગ છે. અવમર્શસંધિનાં અપવાદ વગેરે તેર અંગ છે. ઉપસંહાર (એવું જીજ્ઞ નામ નિર્વંદળસંધિ છે) સંધિનાં સંધિ વગેરે ચૌદ અંગ છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે એ અંગ સહિત પાંચે સંધિઓ ક્યાં ક્યાં વર્ણવી છે તે ટીકામાં જણાવ્યું છે, એટલે અમે અહીં વિસ્તાર કરતા નથી.

આ કવિએ મધુર, ઉચ્ચ પ્રકૃતિનો અને રસમય ભાગ ભજવી જતાવવાને કામે વર્ણવે છે, પણ જે ભાગ રંગભૂમિ ઉપર ભજવી જતાવવાને લાયક નથી, તે ભાગ વિષ્કંભક વગેરેથી સૂચવ્યો છે. વસ્તુના સૂચ્ય અને દૃશ્ય એવા જે વિભાગ નાટ્યશાસ્ત્રકારોએ પાડેલા છે તે પ્રમાણેજ આ નાટકમાં જોવામાં આવે છે. ભૌમાસુરવધ રંગભૂમિ ઉપર જતાવવા જેવો નથી માટે તેને વિષ્કંભક દ્વારા દર્શી જતાવ્યો છે. વિષ્કંભક, ચૂલિકા, અંકાસ્ય, અંકાવતાર અને પ્રવેશક, એવા પાંચ ભાગમાં સૂચ્ય વસ્તુને નાટ્યશાસ્ત્રમાં વહેંચેલી છે; તથા દૃશ્યવસ્તુને પણ નિયતશ્રાવ્ય, સર્વશ્રાવ્ય અને અશ્રાવ્ય એવા ત્રણ ભાગમાં વહેંચેલી છે. આ વાતથી કવિ સારી પેઠે મહીત છે એમ તેના અંથમાંની રૂપદેખાઈ આવે છે.

નાટકની વસ્તુ વિષે નાટ્યશાસ્ત્રમાં એટલું જણવાતું હોય છે અને તે તે વિષય સમજાવવાને અંગે ઉપર પ્રેમાનંદના આ પ્રસ્તુત મંથમાં-
થીજ ઉદાહરણ આપ્યાં છે તે ઉપરથી કવિના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વિષે બહુ
હિચ્ચમત બંધાય છે.

નાયક એ નાટકમાં વર્ણીતો ખીજો વિષય છે. સામાન્યતઃ નાયક કેવો
જોઈએ, તે વિષે સાહિત્યગ્રંથોમાં લખેછે કે તે વિનીત, મધુર, ત્યાગી, દક્ષ,
પ્રિયંવદ, શુચિ, રક્તલોક, વાગ્મી (જોડી જણનારો), રૂઢવંશ, રિયર,
યુવા, શુદ્ધિમાન, પ્રગાવાન, ઉત્સાહવાન, સ્મૃતિમાન, કલાવાન, ગાની,
શર, દંડ, તેજસ્વી, શાસ્ત્રચક્ષુ અને ધાર્મિક જોઈએ. નાટક વાંચવાથી
માલમ પડશે કે આ મંથના નાયક કૃષ્ણમાં પ્રેમાનંદે ધણાખરા ગુણો તો
સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યા છે. નારદાદિના મેળાપ વખતે તે વિનીત જણાય છે;
સત્યભામાના મેળાપમાં તે સુંદર અથવા મધુર જણાય છે; બન્ને પત્નીઓનું
સમાધાન રાખવામાં તે દક્ષ જણાય છે; રૂકિમણી અને સત્યભામા સાથે
વાતચિત કરવામાં તે પ્રિયંવદ જણાય છે; પત્નીઓ આગળ વાનચિતમાં
તે બંધાતો નથી તેથી વાગ્મી જણાય છે; યદુકુળમાં ઉત્પત્તિથી રૂઢવંશ
જણાય છે; સત્યભામા ઉપર પ્રેમ કરીને પછી પ્રચલિત થયો નથી માટે
રિયર જણાય છે; શ્રીદામા સાથેની વાતચિતમાં તે ઉત્સાહવાન જણાય છે,
રૂકિમણીના અંબોડામાં રૂઢ ગુંથવામાં તે કલાવાન જણાય છે; હામાસુરનો
વધ કરવામાં તે શર જણાય છે; દેવો તેને પ્રણામ કરે છે તેથી તે તેજસ્વી
જણાય છે; શાસ્ત્રનાં વચનો તે કહી બતાવે છે માટે તે શાસ્ત્રચક્ષુ જણાય
છે; અને જોજ પ્રમાણે યુવા, શુદ્ધિમાન, પ્રગાવાન વગેરે ગુણો જૂદી જૂદી
જગોએ વર્ણીને કવિએ આ નાયકને નાટ્યશાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે વર્ણ્યો છે.

વળી મંથમાં કૃષ્ણને નિશ્ચિંત, કલાસર્ગ, સુખી અને મૃદુ વર્ણીને તે
ધીરસહિત નાયક છે એમ પણ બતાવી આપ્યું છે તથા તેમાં પણ
અનેક સ્ત્રીઓ છતાં પ્રત્યેકમાં સમાન પ્રીતિવાળો વર્ણીને તેની ગણના
દક્ષિણ નાયકમાં કરાવી છે. એમ છતાં કૃષ્ણના અપરાધ કોઇ કોઇ જગોએ
પકડાઇ જતા વર્ણ્યા છે માટે તેમાં કાંઈક ધૂણતા કે શકતા નેપું માલમ પડે
છે; પણ તેટલા ઉપરથી એ ધૂણ કે શક નાયક છે એમ સમજવું નહિ.

આ નાટકમાં નાયકનાયિકાના અંતઃપુરસાહાયમાં શ્રીદામાને વિદ્વંસક
તરીકે ગણ્યો છે તે શૃંગારસાહાય છે અને નારદ ધર્મસાહાય તરીકે

વર્ણ્યા છે. સલભામાની સખી નાગરિકા, કૃષ્ણનો સખા શ્રીદામો, અને
ઈંદિમણીની સખી કનકમાલિકા, એ દૂતદૂતી તરિકે સદાયકારી વર્ણ્યાં છે.

દ્વયે અંધની નાવિકા સલભામા તરફ જોઈએ. સ્વીયા, પરકીયા
અને સામાન્ય એવા નાવિકાના મુખ્ય ત્રણ જોદ છે. તેમાંથી આ સ્વીયા
નાવિકા છે, એ તો વગર કશું પણ નાટક વાંચતાંજ જણાય એવું છે, સલ-
ભામાને આમાં મુઝા વર્ણી છે. (જુઓ ૫૪ ૭૬ મું). ત્યાં લખેછે કે:—

શાહલવિકીડિત.

આ જો નૂતન તું ક્રપા ક્રપતીની, કેવી જણાયે ઠક્કું,
આહા ! શેઠ અતલુવિકાર ઉપજ્યો, ચક્ષુથી જોઈ રહું;
એ તો વામ હુશે અપાર રતિમાં, માને મૃદુતા બહુ,
જો જો લક્ષણ લાજતું પ્રિય સખા, પંચે હું પૂરાં લહું.
ઈ૦ ઈ૦ ઈ૦ ઈ૦

એમાં નપીન તારુણ્યતા, નપીન કામવિકાર, રતિમાં વામા, મૃદુકોપા,
અને અધિક લજ્જા, એવાં મુઝાનાં પાંચે લક્ષણ અનુક્રમે વર્ણ્યાં છે.

નાવિકાનો સ્વાધીનપતિકા વગેરે આઠ અવસ્થાના યોગથી જોદ થાય
છે, તેમાંથી સલભામાને કવિએ આરંભમાં વિરહોત્કંઠિતા, પછી કસદાં-
તરિતા, અને છેવટે સ્વાધીનપતિકા વર્ણી છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ નાટકમાં કવિએ કામ કામ નાવિકાના શોભા, કાંતિ, માધુર્ય
વગેરે અપત્તજ અલંકાર: ભાવ દાવ, વગેરે અંગજ અલંકાર: અને
લીલા, વિલાસ વિચિત્ર વગેરે સ્વાભાવિક અલંકાર ધૃષ્ટિત પ્રસંગે વર્ણ્યાં
છે, તે દીકા જેવાથી જણાશે.

આ કાવ્યમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર છે, માટે ગીત, નૃત્ય, વિલાસ, કામ-
ભોગ, જેમાં આવે એવા વ્યાપાર વર્ણ્યા છે, અને તેથી યોગ્ય જગોએ
નાટકમાં વર્ણાતી આરંભની કૈશિકી વૃત્તિ વર્ણાઈ છે. સાર્વજનિક ઉજણી
વખતે ખાગમાં વાધનો ભય ઉપજે છે ત્યાં આરભદી વૃત્તિ વર્ણાઈ છે. દેવ
અને ઉચ્ચ પાત્રાની વાતચિત્તમાં તથા નાટકની સરજાતમાં સૂત્રપારતો
વચનો દ્વારા ભારતી વૃત્તિ વર્ણાઈ છે. કૈશિકી, સત્વતી, આરભદી, અને
ભારતી વૃત્તિઓના સક્ષણ નાટ્યપ્રથેમા નેવાં કહેલાં છે તેવાંજ અહીં
વર્ણ્યાં છે. એમ જણાવવાને તેનાં સક્ષણ આ નીચે આપ્યાં છે.

વૃત્તિ—નામક વગેરેનો કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ રૂપ વ્યાપાર તે વૃત્તિ કહેવાય છે.

દૈશિકી વૃત્તિ—ગીત, નૃત્ય, વિલાસ, કામભોગ વગેરે સહિત સ્ત્રીયુક્ત મૃદુશૃંગારી કામપ્રણયકન વ્યાપાર તે. એના નર્મ, નર્મસ્ફુર્જ નર્મસ્ફેટ અને નર્મગર્હ એવા ચાર ભેદ છે.

સાત્વતી વૃત્તિ—શોકહીન તથા મત્વ, શૈર્ષ્ય, દાન, દયા, હર્ષ, આર્જવ ઇત્યાદિથી યુક્ત, થોડા શૃંગાર અને અદ્વિષ્ટન રસવાળો વ્યાપાર તે. એના પશુ સંલાપ, ઉત્થાપક સાંધાત્મ્ય અને પરિવર્તક એવા ચાર ભેદ છે.

આરભટી વૃત્તિ—માયા, ઈદ્રજાળ, સંમામ, ક્રોધ, ઉદ્વેગાંતિ, પ્રતાપ, પાત, ઠેકડા મારવા, છેદન અને વધન ધારિકથી યુક્ત જે વ્યાપાર તે. સંક્ષિપ્ત, સંકેટ, વસ્તૂત્થાપન અને અવપાત એવા એના પશુ ચાર ભેદ છે.

ભારતી વૃત્તિ—સંસ્કૃતમય વાણીનો વ્યવહાર તે ભારતી વૃત્તિ બોલવાની.

નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકનાં છત્રીસ લક્ષણ તથા તેત્રીસ અલંકાર વર્ણવેલા છે. એ લક્ષણ અને અલંકાર નાટકને શોભાવે છે માટે તેની યોજના સારા કવિએ બની શકે તેટલી કરેછે. આપણા મદ્રાકવિએ પોતાના મંથમાં તેની યોજના એટલે છૂટે દાખે કરીએ કે તેનું એક પશુ વાંચ્ય નાટ્યાલંકાર કે નાટ્યલક્ષણ વિનાનું નથી, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. એ અલંકાર અને લક્ષણો ટીકામાં કામકામ ઉધારાં કરી આપવામાં આવ્યાં છે.

અત્યાર સુધી આપણે એક બાજુ પર નાટ્યશાસ્ત્ર અને બીજી બાજુ પર “સત્યભામાખ્યાન નાટિકા” મૂકીને તેનો સરખાવો કર્યો અને તેમાં આપણે જોયું કે નાટકના કે રૂપકના બધા ગુણો તેમાં છે, માટે એને નાટકના કે રૂપકના ગમે તે વર્ગમાં મૂકી શકાય. નાટક વગેરે રૂપકના દશ ભેદના તથા નાટિકા વગેરે અઢાર ઉપરૂપકના ભેદનાં લક્ષણો જોતાં આ મથને નાટિકા કહેવી એ ઠીક બંધબેસતું છે. નાટિકાનું લક્ષણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કરેલું છે:—

નાટિકામાં નાયિકા મુગ્ધા યોજવી તથા તે દિવ્યા અને અતિ મનોહરા યોજવી. આ નાટિકામાં સત્યભામા મુગ્ધાનાયિકા છે એ તો પાછળ કહી ગયા છીએ; દવે તે પૃથ્વીનો અવતાર હોવાથી દિવ્યા પણ છે અને કવિએ અપ્સરાઓના સંવાદદ્વારાએ તેનું દિવ્યાપણું પ્રમિદ્ધ કર્યું છે. ભૌમાસુરનો વધ તેની માના કહેવા વગર થાય નહિ, માટેજ કૃષ્ણ સત્યભામાને ભીમનો વધ કરવામાં સાથે લેઈ ગયા હતા. (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૫૪):—

“તિસોત્તમા—શુ તાર પછી ભૌમાસુર ઝોકલેજ રહ્યો કે ? મુઆની કને વેષુનાજ દત્ત ઝોટવે એને ખીજા કસાની ગરજ છે ? વારૂ મેના પછી શુ થયું તે ■ વેહેલી વેહેલી કહી દે.

રત્ના—મૂઓ કામી તો હતોજકની ? તે મત્રાજિત્તુતને જોધ મોદિત થયો અને એવાગા બનવાકળ કે સત્યભામાએ પોતાના પ્રિયતમને કટાગીને દહ્યુ કે હવે આ એકલા રહ્યો તેને સત્વર મારી નાખો એટલે હું નીગતે તમારી સાથે વાતો કરતી જા જનુ છે ત્યા જઉં

એવી રાજવંશની નાયકા યોજનો: અહીં તેમજ છે તેને વિષે નાયકનો પ્રેમ થતાં તેના મનમાં દેવીની ખીક રહેવી જોઇએ. અહીં કૃષ્ણ અને શકિમણીના સંગધર્મા તેમજ વર્ણાયુ છે. એ દેવી જ્યેષ્ઠા, પ્રગલ્ભા અને રાજવંશની હોવી જોઇએ: શકિમણી તેવીજ છે. તેને હગલે હગલે માનવંતી કરવી. અથમાં જુઓ: શકિમણીનું માન પદે પદે જળવાયું છે એમાં કેશિકી વૃત્તિ આણુવો: તે આવી છે એમ પાછળ જતાની ગયા છીએ સંધિ આવે એટલા આણુવો: તે પણ કહી ગયા છીએ.

ઉપર લક્ષણ અને લક્ષનો મુકાગયો કરી જતાઓ છે તેથી નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમને જરેજર સંગ્રહને તેણે આ નાટિકા લખી છે એમ ખુદનું જોવામાં આવશે અગ્ર નાટિકા, એ ' નાટક ' તથા ' પ્રકરણ ' (નામે ઉપકનો ભેદ), એ એ મિશ્ર થનાથી થાય છે. એટલે ' કવિકલ્પિત ઇતિવૃત્ત ' એ તેમા પ્રકરણનો ભાગ આવે અને જીજ્ઞા અધી બાગત નાટકની આવે, માટે ઇતિવૃત્તને બાદ કરતા તેની તમામ રચના નાટક જેવી હોવી જોઇએ; માટે હવે એ પ્રધની રચનાને નાટક રૂપે તપાસીએ.

નાટકકાર આરંભમા શિષ્ટસ પ્રદાય પ્રગાળે નાન્દી આચરા મ ગળાચરણ કરે છે. નાન્દીમા કવિએ કેટકેટલી ખુશી કરી છે તે ઝીકામા વિરનાગથી જતાની છે. તે કરતા નાટ્યરચના તરફ જતા એમાં પનાદારથાનકની રચના કરી છે એ વિશેષ છે. નાટકની રચનામા કવિએ કાંઈ કાંઈ જમાએ પ્રતાકા રથાન અને વીર્યાના અંગની યોજના કરી એ નાટ્યશાસ્ત્રકર્તાઓની આદા છે. આપતા પ્રકરણના ભારિ અર્થનું મુચ્ચ અન્યોકિન કે જામાએકિનથી વધું હોય ત્યારે ત્યા પતાકારથાન કહેનાય છે. નાટકમા શુ વર્ણાશે તે નન્દામા સમામેકિનથી કવિએ જણાવ્યું છે માટે એને પતાકારથાન કહેનાને હરકન નથી નાન્દી થયા પછી સૂત્રધાર તથા નટનો સવાદ વર્ણને તે દ્વારા ભારતી વૃત્તિથી પ્રસ્તાવના કરી છે.

આ પ્રસ્તાવનામા તે ગૂજરાતી વાળીના સ દેશાની વાત આણે છે અને તેમાં જણાવે છે કે ગૂજરાતી ભાષામા નાટકા રચાય તે બહુ સાર છે. કવિની ગૂજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ કર સના છલકાઈ જતા ઉત્પાદવી સ્વાભાવિકપણે લખાઈ ગયેલા આ લેખ જોઈને હમ જુનો કથો મુર્ગનિદાન આનંદસમુદમાં નહિ હૂએ ? તથા કોયુ આ મદાકવિને ધન્યવાદ નાંદ આવે? પ્રસ્તાવના થઈ રહ્યા પછી કાંઈ ઝણુને આશરીને નટીએ માવુ એમ નાટ્ય-

શાસ્ત્રની આજ્ઞા હોવાથી એક ચતુષ્પદિકાનું ગાયન મૂક્યું છે. ચતુષ્પદિકા વગેરે નાટકનાં ગાયનોના મધ્યે જોકે હમણા દુર્ગોદય થઈ પડ્યા છે તથાપિ આ કવિએ તેનું સાચું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એમ તેની કૃતિ પરથી માલમ પડી આવે છે. ચતુષ્પદિકાની છેવટે " ધારી ધારી યુવાગણિ ચોરે " આવું વાક્ય નહીં જોલે છે; તેજ વાક્યનો જુદો અર્થ અદલ્ય કરીને રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે. એવી રીતે પાત્રપ્રવેશ કરાવવો તેને કથોદ્ધાત નામે પ્રતાવનાતું અંગ કહે છે. ધણા નાટક લખનારા જેમ કાંઈ પણ ચમત્કાર વિના એમજ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવે છે તે પદ્ધતિ સંસ્કૃત નાટક લખનારાઓને માન્ય નથી. એટલા માટે કથોદ્ધાત, પ્રવૃત્તક, પ્રયોગાનિસય અને વીયાનાં તેર અંગ, એમથી કાંઈ પણ એક પ્રકારે પાત્રપ્રવેશ કરાવવો ઠીક છે અને આ કવિ તેને અનુસર્યા છે.

રૂકિમણીને આદિથી અંત સુધી પ્રેમ, ગંભીર, મોટા મનવાળી, રાજનીતિમાં કુશળ અને સ્વામિપ્રીત અત્યંત પ્રેમવાળી વર્ણી છે. કૃતવર્માને જોલાવી લાવવામાં અને પીછા ખટપટ કરવામાં તેની રાજકીય કુશળતા બતાવી આપી છે. સત્યભામા સાથેના વર્તનમાં તેની ગહાશયતા, પ્રૌઢતા અને ગંભીરતા બતાવી આપી છે તથા કૃષ્ણના મેળાપમાં તેનો સ્વદ્વ પ્રેમ બતાવી આપ્યો છે અને વળી કૃષ્ણ માટે સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે કનિયો કરે છે એ વાતના પ્રસંગમાં રૂકિમણીનો જે પ્રેમ કવિએ ચીતર્યો છે તે તો કાંઈ અસાધ્યજન્ય છે !

વિદ્યુત્ક્રોધ શો ઉપયોગ છે તે આ નાટકમાં જરાજર બતાવી આપ્યું છે. સત્યભામા સાથે લમ્હે કરવાથી મણિચોરનું આજીવન જુ સાધ જશે એમ કહી શ્રીદામો નામક નાવિકા વચ્ચેનું અનુરાગ બીજ અહીં રાખે છે. અહીં એક વાર કૃષ્ણ બોલે છે કે:—

“ સખા, કરજ ને કન્યા—”

એટલામાં રૂકિમણી આવી ચઢે છે અને કૃષ્ણનો ધરાદો સમજ જમ કરગરે મળે નહિ “ એમ કહી વાક્ય પૂરું કરેછે, પણ રૂકિમણીને માફ ન લાગે માટે કૃષ્ણ એ વાક્ય જૂદીજ રીતે પૂરું કરી એક મોઝ બોલે છે.

“ દેવિ ! કરજને કન્યા, કલકિત સદા ભણું;

યથાર્થ વદતુ મારે, ગમે તેમ તમે ગણતુ !”

(ભુઓ ૫૦૪ ૩૮ મુ.)

ગૂજરાતી ભાષાના નાટકમંથોમાં આવા વાક્યાતુરીના પ્રસંગ આપણને કેવલિતજ માલમ પડે છે ?

શ્રીદામો જાતનો આહીર હોવાથી કવિએ અહીં તેની આબીરી ભાષા યોગ્ય રચણે વાપરી છે, તે રમૂજ ઉપજાવે છે. સરકૂત ભાષામાં લખાપલાં નાટકોમાં સ્ત્રી, બાળક અને હલકાં પાત્રોની ભાષા પ્રાકૃત (માગધી વગેરે) રાખવામાં આવે છે. (કેમકે કયા પાત્રની કેવી ભાષા જોઈએ તે વિષે નાટ્ય-શાસ્ત્રમાં નિયમજ કરેલા હોય છે—ભુઓ સાહિત્યવર્ણન). પણ ગૂજરાતી તો સ્વતઃ પ્રાકૃત ભાષાજ છે એટલે તેમાં તેવું શું જની શકે ? તોપણ આ વિનોદી કવિએ આબીર (આહીર) પાત્રની ભાષા એવી યોજી છે કે જાણે તે જૂની ગૂજરાતી હોય ! આ જોઈને કવિના જૂની ભાષાઓના જ્ઞાન વિષે પણ આપણને આશ્ચર્ય થવા વિના રહેતું નથી.

એની પછીના પ્રવેશમાં નાગરિકા નામે નવું પાત્ર પ્રવેશ કરે છે. એ સત્યભામાની દારી છે. એ તથા શ્રીદામો જન્મે મળીને કૃષ્ણનો સત્યભામા સાથે મેળ બેસાડી આપે છે એમ આગળ વર્ણાશે એ પછીના પ્રવેશમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો મેળાપ ન થાય માટે રૂકિમણીની તથા તેની સખી-ઓની ખટપટ વર્ણાઈ છે. એની રીતે પહેલો અંક પૂરો થાય છે.

બીજા અંકમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો સુવર્ણસરોજિકામાં મેળાપ થાયછે તથા રૂકિમણીની ખટપટથી તેમાં વિઘ્ન આવી પડે છે, એ વર્ણન છે. નારદના પ્રવેશથી આ અંક સર થાય છે. દેવાને ભોમાસુર દુઃખ દેછે એ વાત નારદ કહેતા આવે છે. આ બીજા અંક મૂક્યું છે તેવું ફરી

ફરી એક બે વાર વચમાં કયન કરીને છેડે તેનું પરિણામ કરિ બતાવશે. એની સાંકળ એવી છે કે દેવેને હોઆસુર દુઃખ દેજે માટે તેને મારવાને કૃષ્ણની જરૂર છે; સત્યભામાની આજ્ઞા વિના તે મગય નહિ માટે સત્યભામાની જરૂર; પારિગ્ગતક લેવાના જવાના વિના સંતરણામાનું મુદ્દમાં સાથે આવવું બને નહિ, માટે સત્યભામાની પારિગ્ગતક માટે હક લેવાની જરૂર; અને તે કૃષ્ણની પત્ની ન હોય તો હક લઈ શકે નહિ, માટે પત્ની થવાની જરૂર; પરસ્પર અનુરાગ વગર દંપતી થવાય નહિ માટે અનુરાગ ઉત્પન્ન કરવાના સાધનોની જરૂર; અને વિદ્ય વિના અનુરાગ હટ થાય નહિ માટે રૂઠિમણીકૃત વિદ્યાની પણ જરૂર. એવી રીતે પરસ્પર કાર્યકારણભાવ કવિએ આ જગતમાં એવા સાંકળ્યો છે કે અમુક ભાગ તેમણી નકામો મળીને આપણે બાદ કરવા ધારીએ તો તેમ બને એવું નથી. આ બીજા અંકમાં પહેલા અંક કરતાં અનુરાગબીજ ૨૫૪ વર્ણ્યાં છે માટે ૨૨૫ પણ વિશેષ છે. કવિની કવિતા તો આખા ગ્રંથમાં એવી મધુર છે કે જો તેમાંથી નમુના માટે પસંદ કરવાની જરૂર પડે તો ગંધીજી કવિતાઓ પસંદ કરવાનું મન થાય; એમ છતાં સારી માઠી ન જોતાં એકાદ બે બીજા અંકમાંથીજ આ નીચે આપી છે. કૃષ્ણ દૂર ઉભેલી સત્યભામાને જોઈને કહે છે કે:—

ગીતિ.

“ આવી મુઝા અંશુલિ, હસવી હસવી કદા મુને તડે ?

ચંદ્રી ચંદ્ર નિહાળે, ત્યાગે સવિતા યદા પડે કેડે. ”

(સત્યભામાને) સખી સાથે વાત કરતા જોઈને કૃષ્ણ કહે છે કે—

“ કેવી નીચી નમી છે, મદનસદનની કમાન શું રાજે ?

નહિ નહિ મદનશિલીમુખ, વાંકું સીધું સદાય જે ભ્રાજે. ”

અહીં કવિએ ઉત્પ્રેક્ષા અને અપહ્રાંત નામે અર્થાંત કાર, કાનિ નામે નાયિકાકાર અને બીજા વ્યંજનાદિ મુજો મોળ્યા છે તે ૨૫૪ સમગ્ર્ય એવાજ છે. ધ્રુવાદિ

એજ અંકમાં “ ચંદ્રને ગળદ ધાવે છે ” એમ કહીને સત્યભામાને મળવાની મુકિત કવિએ વર્ણવી છે તે પણ કવિની અદ્ભુત કલ્પનાના વખાણ કરાવે છે.

ત્રીજા અંકમાં સત્તાજિત પોતાની પુત્રી સત્યભામાને કેદ કરી બીજા કોઈ સાથે પરજાંવી દેવાનો નિશ્ચય કરે છે. તેને કેદમાં-નાગરિકા મળી

સાથે માટે શ્રીદામો જ્ઞેશીયુઆનો વેષ લેઇ સત્રાજિત્ની સ્ત્રીને બોળવી કુંચી લેઇ આવી છે. નાગરિકા સત્યભામાને મળી તેની પાસેથી ચિત્રપાટી લાવે છે અને શ્રીદામાદ્વારા તે કૃષ્ણને પોહોચાડે છે. ક્ષિપ્રભૂત્રી પ્રપંચથી તે ચિત્ર છીનવી લેઇ બીજે વખતે મેળામાં સત્યભામા કૃષ્ણને ન મળે તેવી સાવધાની રાખે છે. સત્રાજિત્ અદ્દ મનનો માણુમ ચીતર્યો છે. તેની પત્નીને આધારભૂ બોળી બેરી જેવી ચીતરી છે. શ્રીદામો જ્ઞેશી થાય છે ત્યારે તેનો વિચિત્ર વેષ જોઇ છોકરાં તેને ખીજવે છે. કવિએ આંઓની અને છોકરાંની ભાષા યોજવામાં ઉત્તમ રમણના દેખાડી છે. એ ગોતે સંસ્કૃત-મય વખી શકતો દનો તે દેવપાત્રોની ભાષાથી વિદિન ક્યું છે અને સ્ત્રીઓ છોકરાં તથા સાધારણ લોકોની ભાષા લખી શકતો દનો તે તેમાં તેમાં પાત્રની ભાષાદ્વારા બતાવ્યું છે. નીચ પાત્રની ભાષા હીમતી વગેરેની ભાષાથી તથા કેળવણી ઉચ્ચ પાત્રોની ભાષા કૃષ્ણ વગેરેની ભાષાથી બતાવી આપી છે. વાધાનું જોડાણ એ તો પ્રેમાનંદની પ્રતિજ્ઞાજ દત્તી એટલે તે વિષે એનામાં કાષ્ઠ કહેવા જેવું હોયજ શાનું ?

ચોથા અંકમાં પદ્મપરાગોદ્યાનના મેળાની વાત આવે છે. એ એક વાર્ષિક મહોત્સવ છે અને તેમાં સહુ જાણે રામરાયથી જવું એવો ઠરાવ છે. સત્યભામા ત્યાં જવાની તો ખરી, પણ કૃષ્ણનો અને તેનો મેળાપ ન થવા દેવા ક્ષિપ્રભૂત્રી સજ્જત યુક્તિ કરે છે. સત્યભામાના ઉમેદવારોને તે પાણી ચઢાવી મૂકે છે તથા પોતાની દારીઓને પણ માથવવા તૈયાર રાખે છે. એમ છતાં એક અજાણજાન જેવી યુક્તિથી કૃષ્ણનો તેની સાથે મેળાપ થાય છે. વાધ આવ્યાની જૂમ મેળામાં ઉડે છે અને તે બેગી સત્યભામાને સાચવનારા શર-વીરોની કળેતી પણ ઉડે છે. સત્યભામા કૃષ્ણને આવી મળે છે અને નારદ આવી તેમને પરજાવી દે છે. નારદે આ વખતે આવવાનું છે તે વિષે ખીજા અંકમાંજ કવિએ આગમચથી શ્રીદામાને તેવું વરદાન નારદ પામે અપાવી મૂક્યું હતું. આ અંકમાં કૃતવર્મા, ચતુર્ધનવા, બળરામ, સાલકિ, દેવકા વગેરે પાત્રોના સ્વરૂપ વધાવત્ ચીતર્યા છે.

એક રીતે જોનાં અર્દી ન દિકા મમાસ થાય છે કેમકે નાટિકામાં જોઇના ચાર અંક પૂર્ણ થાય છે તથા અનરાગનીજનું કૃષ્ણ પણ મળી ચૂકે છે. વળી આટલામાંજ પાંચ સંધિઓ પણ વર્ણાદિ જાય છે એમ છતાં કાં તો તેને નાટકની પેઠે સમાપ્ત કરવાને, અથવા સત્યભામાનો રોષ ઉત્પન્ન કરી તે દેખાડવાને અથવા અનેક સ્ત્રીઓનું કેવું દુઃખ છે તે બતાવી આપવાને કે

ગમે તે કારણથી કવિએ વસ્તુને લંબાવી છે. એ લંબાવવાનો વિચાર કવિને પાછળથી નથી થયો પણ નાટક શરૂ કરતાં પહેલાંજ તેણે આવી બેવડી રચના કરવાનું ધાર્યું છે, એમ તો ખીજા અંકમાં નારદનો પ્રવેશ મૂકીનેજ ખતાલ્યું છે.

પાંચમા અંકમાં એક " અદિતિકુંડલાદરણ " નામે ગર્ભાંક મૂક્યો છે. જ્ઞે કવિને જરૂર લાગે તો નાટકના પાછલા અંકોમાં કવિ ગર્ભાંક મૂકી શકે, એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે. એ નિયમને અનુમરીનેજ ઉત્તરરામચરિત, અને પ્રિયદર્શિકા વગેરેમાં તે તે કવિઓએ ગર્ભાંક દાખલ કર્યો છે. આ ગર્ભાંકમાં કૃષ્ણદેવ, રૂકિમણી, સત્યભામા વગેરે સભાસદો યાય છે અને તેમના આગળ દેવતાઓ આ નાટક જાજની જતાવે છે. પ્રથમ સૂત્રધાર પ્રવેશ કરી નાટકકર્તા બૃહસ્પતિનું નામ કથન કરીને કયોદ્ધાત રૂપ પ્રસ્તાવનાનું ગાયન કરી ખીજરથાપન રૂપ રમપ્રશસ્તિ કરેછે, અને દિતિ તેને આકાશવાણી માનીને પ્રવેશ કરે છે. દિતિ પોતાની સપત્ની અદિતિ પાસે કુંડળા માગવા જાય છે, તે આપતી નથી તેથી દિતિ પોતાના અસુરપુત્ર લોમાસુરને બોલાવી બળાકારે કુંડળા લેઈ લે છે. આ જાણી અદિતિના પુત્રો ઈર્ષ વગેરે દેવો સુદ્ધ કરવા આવે છે તેમને મારી કાઢી લોમાસુર દેવનું રાજ્ય જીતી લે છે અને દેવોને મદામદા પીડા કરે છે. આ નાટક જોઈ કશ્ચરસથી આર્દ્ર માનસવાળાં સત્યભામા વગેરે દેવોને સાદાય કરવા કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરેછે.

ગર્ભાંક પૂરો થઇ ગયા પછી રાધાનો સંદેશો કૃષ્ણ વાંચે છે. કવિએ આ પ્રવેશ મૂકી ખતાવી આપ્યું છે કે કૃષ્ણ બહુ નાપિકાઓમાં સામાન પ્રીતિવાળા નાથક હતા કેમકે રાધાનું રમણુ થવાથી કૃષ્ણ કહે છે કે—

ગીતિ.

“ અનુદિન અજયા ધારી, મારા ઉપર અખંડ આરાધી;
પત્નિની સવિતા પ્રત્યે, નિઃસ્નેહી છે પ્રચંડ આ રાધી !”

(ભુઆ પૃષ્ઠ ૨૦૫).

આ પછી સત્યભામાના રોપનું ખીજ રોપાય છે. નારદ એક દૃશ્ય કૃષ્ણને આપી જાય છે અને તે સાથે લેઈ સત્યભામાને મંદિર જવા કૃષ્ણ નીકળે છે એટલામાં નારદે ખબર આપેલી હોવાથી રૂકિમણી કૃષ્ણને પોતાને ઘેર તેડી જઈ યુક્તિપૂર્વક તે યૂન કૃષ્ણ પાસે પોતાના એટલામાં ગુંથાવે છે. કવિએ અહીં પવિત્ર સ્ત્રીચરિત્રનો ઉત્તમ ચિતાર આપ્યો છે. આ વાતની ખબર નારદ સત્યભામાને પણ આપે છે તેથી તે છાનીમાની જોઈ આવે છે

અને તેને રીસનું કારણ મળતાં ધીજવાઈ જઇ થેર જાય છે. સત્યજામાનો ખરેખરો રોષ અંદીર્યાં આરંભાય છે.

છઠ્ઠા અંકમાં આ રોષને ખરેખરો પ્રગટ કર્યો છે. બે સ્ત્રીઓના ધણીનો દુઃખકારક જન્મારો કવિએ અહીં એવો તો હુમેતુજ ચીતર્યો છે કે સંસારનું કોઇ સુંદર ચિત્ર જાણે તેણે અક્ષરદ્વારા ચીતર્યું હોય ! સ્ત્રીઓનાં રીમનાં વાક્યો, કૃષ્ણ જેવા નાયકનાં તેને સમજાવવાનાં બદાના અને જોડ્યોની લડાઈ, એ પ્રસંગ વર્ણવે તો તેણે દૃઢ વાળા છે ! આટલું જતાં પણ કવિએ જે હિંમત ધારેલા સંબંધમાં આ વર્ણવ્યું છે તેની ઉત્તમતાને સમાર પણ ખામી નથી આવવા દીધી એ તેની ચતુરાઈ છે ! આ જગોએ અમારાથી કશા વિના રહેવાતું નથી કે જો કોઈને કવિ થવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે પ્રેમાનંદના જેવી રસયુતા આસ્થા ધરીજ તેવી ઇચ્છા કરવી; અન્યથા તે પોતાનાં કાગમા ગોચરું ખાધા વિના રહેશે નહિ ! આ અંકમાં “ રાયદશિકા ” નામ અન્યથે કર્યું છે ! નારદની આ કાગમાં ખટપટ વિશેષ વર્ણવે અને લોકોમાં જોને મારે નાગ પ્રખ્યાત છે તેનો અર્થ કવિએ સારો ઉપયોગ કરી લીધો, આ પ્રસંગમાં સત્યજામા મુગ્ધા હોવાથી અને માનમાં મૂઢ હોવાથી કૃષ્ણના વાક્યપ્રત્યમાં ફરીને છેતરાવાની ભૂલો પર આવે છે. કૃષ્ણ તેને કહે છે, કે—

“ પ્રિયા ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે નારદમુનિએ મને બે પુષ્પ આપ્યાંતાં, તેમાંનું એક મેં એને આપ્યું અને બીજું તારે કાળે રાખી મૂક્યું છું. આવા કુલ્યક કુમુદને કાળે તે આવા અપેક્ષમન જેવા દેહને તારા વિના કાણ કરેભાવી દે ! ”

“ સત્યજામા—આર્ષપુત્ર ! જોજો મને ઇચ્છતા હો ! મેં એનું સાંભળ્યુંતું કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યુંતું. ‘ મુઓ વર ને બળી જાન. પ્રભુ ! ’ મને તો મરવાજ લો. મારે શા સુખ ઉપર છત્રવું ? પણ હાં હાં જો તમારી કને કૂવ હતું તો તમે મને આટલો ક કાસ શા કાળે કરાવ્યો ! તમારી વાદાવીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને આટલો ક કાસ કરાવો ! મહારાજ, મારે તો એ કૂવ નથી જોઈતું. ”

આ કેવાં સુંદર વાવવ્વજનાવાળાં વાક્યો છે ! આ વાક્યો શું ખતાવે છે ? ‘ જોજો મને ઇચ્છતા હો ’ એથી એનું માનમાં મૂકપણું અને મુગ્ધાપણું નથી વ્યજિત થતું ? ‘ પણ હાં હાં ’ ઇત્યાદિ ઉપરથી સ્ત્રીઓન સાધારણ માનના પ્રસંગે કારણ મોઢવાની દેડ શું વ્યજિત નથી થતી !

આતો હજી રોપદર્શનનો આરંભ છે; તેની પરિસીમા તો અંધમાં જ જોઈ શકાય નથી. પછી પારિજાતકનું આપ્તું જણ આણી આપવાની કૃષ્ણની કથુવાત સાથે સત્યલાભાના રોપદર્શનનો પ્રસંગ પૂરો થાય છે.

સાતમા અંકના આરંભમાં રંભાતિલોત્તમાના પ્રવેશનો વિષ્કંભક કરીને જોમાસુરવધની વાત કહી દીધી છે, કેમકે રંગભૂમિ પર વધ, યુદ્ધ વગેરે દેખાડવાની નાટ્યશાસ્ત્રમાં મના છે. કૃષ્ણ સ્વર્ગમાં જઈ પારિજાત લાવે છે અને સત્યલાભાને પ્રસન્ન કરે છે એટલી વાત વર્ણવવાની સાથે સાતમો અંક અને નાટક સંપૂર્ણ થાય છે.

આ નાટકનું અવલોકન આપણને શું જતાવી આપે છે ? તે આપણને કવિની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિ, તેનું સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રનું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન, તેની ગૂજરાતી ભાષાને ખીલવવાની ઉત્કંઠા, તેનું નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરતાં ગાયનોનું જ્ઞાન, તેની સસારવ્યવહારની જિંડી, માફિતી, તેનું ગૂજરાતી ભાષાનું જોડોણું શબ્દજ્ઞાન, ગૂજરાતી ભાષાના રૂઢ વાક્યો અને ખૂબીઓનું સરસ જ્ઞાન. યુવા-જાળક-વૃદ્ધ-માતા-પુત્ર-પતિ-પત્ની વગેરેના સંબંધનું તથા સ્વભાવનું—અને દુઃકમાં જનસ્વભાવનું તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન અને માનસિક ભાવોની વાણી દ્વારા વર્ણનછટા, એ વગેરે જતાવી આપે છે. ત્રેમાનંદ મહાકવિ ! તમને પ્રજ્ઞામ છે !

નાટકની વસ્તુસંકળના તથા નાટકની રચના આપણે જોઈ અને પ્રસન્ન પણ થયા. ખીજું હવે નાટકના સંબંધમાં શું જોવાનું છે ? “ચક્તુ નેતા રસસ્તેષા ભેદકઃ” વસ્તુ નાપક અને રસ, એ નાટકોના જૂઠા જૂઠા ભેદ થવાનું કારણ છે. “સારે અંગી રસ આમાં માનવિપ્રલંભસંગાર છે. પ્રથમ અવધુ પૂર્વરાગ, પછી દર્શન પૂર્વરાગ, પછી સંભોગ-સુગાર અને પછી માનવિપ્રલંભસંગાર આપણે જોમા અનુક્રમે નેતા આભ્યા છીએ. જો વિષે જારીદ્રાથી નિરીક્ષણ કરવા બેસતા વિસ્તાર થાય એમ છે માટે તે રસજોને માટે રહેવા દેઈએ છીએ.

આ નાટકમાં હાલના નાટકની પેઠે સરઆતમાં બધાં પાત્ર ગણાવ્યાં નથી, પ્રવેશ જૂદા પાડ્યા નથી અને સ્થળ જતાવ્યાં નથી. પ્રવેશ જૂદા પાડવાની પદ્ધતિ આજે નાટકના મથો ઉપરથી ચલેલી છે; સંસ્કૃત નાટક-મથોમાં તેમ હોતું નથી તેથી આ કવિએ પણ તેજ મથોને અનુસરીને

પ્રવેશ જૂદા પેડ્યા નથી. કવિના લખેલા અંતમાં ફેરફાર ન કરવાના હેતુથી તથા એ જાણવું સહેલું છે એમ ધારી અમે પણ છે તેમજ જાણ્યું છે. તથાપિ આ પ્રસંગને લેઈને એક બાજતનો વિચાર ઉત્પન્ન થઈ આવે છે, તે એ કે આ નાટકને રંગભૂમિ ઉપર બજવી જતાવવું હોય તો આગને આમજ બજવી જતાવાય કે એમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે ? નાટકમાં તો અવગત, કાંઈ ફેરફાર નજ કરવો પડે પણ તેના પ્રવેશ મુદ્દર કરી સ્થળ અને દેખાવ નક્કો કરવા પડે. આ નાટકમાં પહેલા અંકમાં રસ્તો અને મહેલ એ રીતે અનુક્રમે પાંચ દેખાવ છે અને તેથી થોડી મહેનતે દરકોઈ નાટકવાળો તે દેખાવ આપી શકે. બીજા અંકમાં પણ એવી જ રીતે છે. દાસના નાટકવાળા જે દેખાવ જતાવવા તજનીજ કરે છે, તે બધા થઈ શકે એવા હેતુથી તો નાટક લખનાર નાટક લખેજ નહિ તથાપિ ઉત્તમ નાટક લખનારાઓમાં તેટલી પણ ખામી આજે જોવા નથી; અને તે પ્રમાણે પ્રેમાનંદ કવિએ આજથી લગભગ જમી વરસ પહેલાં લખેલા નાટકમાં આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને થયું આશ્ચર્ય લાગે છે. શ્રી. દર્શ જેવો કવિ જેણે નામાનંદ, રત્નાવલિ અને પ્રિયદર્શિકા જેવાં પ્રસિદ્ધ નાટક લખ્યાં છે તેણે જે સાવધાની પોતાની પ્રિયદર્શિકાનાટિકામાં રાખી નથી, તે સાવધાની આ કવિએ રાખી છે એમ જાણીને આપણને પ્રેમાનંદને અભિનંદન આપતાં દર્ષ થાય છે. પ્રિયદર્શિકામાં ચાર અંક છે અને લગભગ પ્રવેશ પણ તેટલાજ કે એકાદ વધારે હશે; એટલે આખો અંક તે એકજ પ્રવેશ ત્રાગ્ન અંકમાં ગર્ભાંક છે લાંબો ગરબડ થઈ ગયું છે ॥ એક પાત્ર પ્રથમ પ્રવેશ કરીને એકાદ ખૂશમાં બિંબુ થઈ રહે અને ટ્રેવીક વાર તેનો વારો આવે ત્યારે આગળ આવીને બોલવા લાગે ! દેખાવ એવા આપ્યા છે કે બીજો અંક જે જગ્યાએ પૂરો થાય, તેજ જગ્યાએ ત્રાગ્ને અંક શરૂ થાય એટલે મહાજનનિકા (Drop) ઉપડ્યા પછી પણ તેનો તેજ દેખાવ નજરે પડે ! અર્થાત્ તેણે સ્થળસંકળના (Unity of place) ની દરકાર રાખી હોય તેમ જણાતું નથી. પ્રેમાનંદે તે જૂન નથી કરી એ જોવાને નાટક પ્રવક્ષજ છે. કાળસંકળના (Unity of time) એ બીજી વાત કવિએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. અને આ કવિએ તે વાત કેવી ધ્યાનમાં રાખી છે તે આ નાટકના અંક કેવે પ્રકારે પૂરા થાય છે તે

જોવાથી ધ્યાનમાં આવશે. અમે વિસ્તારથી તે જતાવત મધ્ય વિવેચન બહુ લાંબું થઇ ગયું છે માટે અટકીએ છીએ.

આ નાટકનું વસ્તુ તો પાછળ કહ્યું છે તેમ બહુ જાણે એ તિહાસિક (ભાગવત વગેરેમાંથી લીધેલું) છે તથાપિ તેમાં કેટલુંક કવિકલ્પિત પણ છે અને એજ કારણથી અમે તેને નાટિકા કહીએ; એમ જતાં પણ કવિએ તો તેને સાત અંકનું ઐતિહાસિક વસ્તુનું નાટકજ લખ્યું છે એમાં તો સંશય નથી. રતનાવસિ, માલવિકાગ્નિમિત્ર અને પ્રિયર્શિકાની સાથે આ નાટકની રચના મળતી આવે છે અને વિશેષે કુચીને પહેલાં એની સાથે વિશેષ મળતી આવે છે. રતનાવસિ તો જાણે માલવિકાગ્નિમિત્રને પગલે પગલે ચાલીને ન લખ્યું હોય તેવુંજ છે. જન્મેમાં રાજકન્યાઓ વગર ઝોળખાણુ આપ્યે ગણના અંતઃપુરમાં રહે છે જન્મેમાં રાજ્ય તેમના ઉપર જાનો અનુગમ કરે છે; જન્મેમાં મુખ્ય દેવીથી રાજ્ય ભય પામે છે; જન્મેમાં ચિત્રપાટીનો પ્રસંગથી વાત દેવીને જાહેર પડી જાય છે; જન્મેમાં વિદ્યુતની ગદ્ગદતથી નાયકની ભુક્તિ બદલાઇ જાય છે; જન્મેમાં નાયિકાને મુખ્ય દેવી કેદ કરે છે; જન્મેમાં ગદ્ગદના પ્રસંગથી તેને છોડવામાં આવે છે; જન્મેમાં તે મુખ્ય દેવીની સગીઓ નીકળે છે; જન્મેમાં તે નાયકને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રિયર્શિકામાં ચિત્રપાટીનો પ્રસંગ નથો પણ તે કેકાણે ગર્ભાંકથી વાત જાહેરમાં આણી છે. આપણા નાટકમાં રાજકન્યા ઝોળખાણુવાળી છે અને તે અંતઃપુરમાં રહેતી નથી. જાનો અનુગમ, મુખ્ય દેવીનો ભય, ચિત્રપાટીના પ્રસંગથી વાત પકડાઇ જવી, એ તો આમાં પણ છે. અહીં વિદ્યુતની ગદ્ગદ વર્ણન નથો. પણ મુખ્ય દેવીની કેદમાં તો ઘોડીવાર નાયિકાને ગાળી છે અને ગદ્ગદના પ્રસંગથી તેને છોડવી પણ છે. આમાં તે મુખ્ય દેવીની સગી નીકળતી નથી. સંસ્કૃત મધ્ય નાટકોની રચના સાથે આ નાટકનો મુકાબલો ઉપર કરી જતાંએ છે, તેમાં કવિએ કયા નાટકમાં વિશેષ ચગલુંનિ આણી છે તેના નિર્ણય કરવાનું અમે રસમં વાચક વર્ગને સ્વાધીન કરીએ છીએ.

છેવટ એ જોત જાણ સંબંધી અધિક કહેવાના જાણી રહે છે. ઉત્તમ મૂર્તિવાતી કથી તે વિષે ચારેવારે વાતવિવાદ ચાલે છે. સખદની જોડણી અને તેના ઉચ્ચાર કેવા કરવા તે વિષે બહુ મતભેદ છે. જૂની કવિતાનકે જાપાની રચના અને જોડણીનો નિર્ણય મધ્ય સકનો નથી કેમકે તેમાં એ વિષેના

નિપમ સમવાયના હોતા નથી. વિદ્વાનથી લખાવલા જૂના ગદ્યગ્રંથ કવચિતજ્ઞ દ્વારા લાગે છે. કવીશ્વર પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાં છે તે વડે ભાષા ઉપર ધગો પ્રકાશ પડી શકે એમ છે. મધ્યપ્રદેશના શહેરોમાં વસતા હિંચ વર્ણના અને ખાસ કરીને વિદ્વાન લોકો જે ભાષા વાપરે તે ઉત્તમ કહેવાય. સર્વદેશી વિદ્યાવર્ધ પ્રેમાનંદની ભાષા ઉત્તમ ગણી શકાય. કૃષ્ણ જેવા સુખાનને મુખે જે ભાષા પ્રેમાનંદે બોલાવી છે, તે ઉચ્ચ જ્ઞાનની ગૂજરાતી છે. પ્રેમાનંદના વખતમાં હિંચ વર્ણની ધરમથુ અને દલકા વર્ણની ભાષા કેવી દશે તે આ નાટક બતાવી આપે છે. એથી એમ પણ જણાય છે કે તે વખતની ભાષા હાલ ચાલતી ગૂજરાતીને મળતી છે. પ્રેમાનંદને સ્વદેશે લખાવેલી એક પણ ગ્રંથ મળી શકતી નથી, એ ખટુ ખેદકારક છે. એની પ્રત મળી હોત તો રચનાને જોડણીનું ભલી રીતે અનુકરણ કરી શકાત. એમ છતાં જે પ્રત ઉપરથી ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે, તે પ્રેમાનંદના સિષ્ય વીરજીને દાથે લખાયેલો છે. પ્રેમાનંદની દગાતીમાંજ તેમના વિદ્વાન સિષ્યે પ્રત ઉતારી છે તેથી તે ઉપર પણ ધણે દરજ્જે આધાર રાખી શકાય. જ્યાં અમને કેવળ અશુદ્ધતા લાગી ત્યાંજ ફેરફાર કર્યો છે એટલે જનતા સુધી અમે અસહને વળગી રહ્યા છીએ. વાતચિતમાં વપરાતી ભાષા ખાસ કરીને નાટક જેવા ગ્રંથ વડે માલમ પડી જાય છે. જસેં વર્ષની આંદર ગૂજરાતી ભાષામાં કાંઈ ફેર મડે નથી, એ આશ્ચર્યજેવું છે. એની પહેલાંની જસેં વર્ષની ભાષામાં જે મોટો અંતર ખાતાવવામાં આવે છે તે આથી શક મડતો લાગે છે. જો લોકોની લેખનપદ્ધતિ કે મારવાડી કે વા જૂની ગૂજરાતી કે વા પ્રાકૃતની હાયા વડે તે વખતમાં લખાવનાં પુસ્તકોની ભાષા ધણી ફરકવાળી થઈ દશે; પરંતુ તે વખતે લોકોમાં બોલાતી લખાતી ભાષા ને નહિ દશે એમ અનુમાન થાય છે.

કાંટાવાળાનાં પુસ્તકો.

૧ નાત સુધારો (મળતી નથી)	૦-૨-૦
૨ નીતિ અને લૌકિક (ધર્મ મળતી નથી)	૦-૨-૦
૩ નીતિ ધર્મ	૦-૩-૩
૪ પાણીપત અથવા કુરુક્ષેત્ર	૦-૪-૦
૫ દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન ભાગ ૧	૦-૪-૦
એજન	ભાગ ૨	૦-૬-૦
૭ મહીસુરની મુસાફરી...	૦-૪-૦
૮ ભૂતળ વિદ્યા	૦-૫-૦
૯ બે બેઢેનો	૦-૮-૦
૧૦ આ ઘેરી નમરીનો અર્ધવસેન	૦-૧૨-૦
૧૧ સ સાર સુધારો	૨-૪-૦
૧૨ કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા ભાગ ૧	૨-૦-૦
૧૩ એજન	ભાગ ૨	૨-૦-૦
૧૪ લઘુ વ્યાકરણ	}	વટોદરાના કેળવણી ખાતાની માલકી.			
૧૫ મોટું વ્યાકરણ					
૧૬ અ કમણિત ભાગ ૧					
૧૭ અ કમણિત ભાગ ૨					
૧૮ લેખ પદ્ધતિ	}	અ મેજી શાળાના કેળવણી ખાતા			
૧૯ નામાની પદ્ધતિ		મટિ લા. ઉ અને દ દ મળીને લખેલા.			
૨૦ બાળાશાસ્ત્ર-માળા પુસ્તક ૧	}	વટોદરા કેળવણી ખાતાની માલકી.			
૨૧ " પુસ્તક ૨					
૨૨ " પુસ્તક ૩					
૨૩ પ્રાચીન કાવ્યના છંદો અંગે (ના. પૂ અને દ દ દીક્ષાસાહે પ્રસિદ્ધકર્તા)					
૨૪ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક (દાવ બ ધ છે) એજન					
૨૫ થી ૫૬ પ્રાચીન કાવ્ય માળાન ૩૫ અંગે એજન માવકી કમીટીની.					
૨૭ રાણી રૂપસુંદરી પ્રસિદ્ધકર્તા મુગાલદાસ ગોહળદાસ. અમદાવાદ					
૨૮ સ્ત્રીઓના હિંસા વટોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી.					
૨૯ કન્યા વાચનમાળા ભાગ ૧	}	મુળકના કેળવણી ખાતાની માલકી.			
૩૦ એજન					
૩૧ એજન					

૧૫ આવજીતુત ઉદ્ધવકૃત રામાયણ ગુ બ સોસાઈટી તરફથી.

દીપ-પહેલા ૧૩ પુસ્તકો કર્તા તરફથી, અને એન એમ ત્રિપાઠીની
૬૫ની કાવળાદેવી દોહ, મુળક તરફથી મળેલે ભૂતજ વિદ્યા વટોદરા
વધા અ મેજી શાળાની શાળાઓમાં વાંચે

જાહેરખબર.

પ્રાચીનકાવ્યમાળાના ગ્રંથો મળતા નથી, તેથી તે ગદ્યા
ફરીથી છપાવવાનો હક્ક ચોકસ સરતોએ અમે મેળવ્યો છે.
તેમાંથી પ્રથમ રોષદર્શિકા નાટક કિંમત ઘટાડીને ગહાર પાડ્યું
છે. ત્યાર પછી જીજ્ઞાસા પદ્ય પ્રમાણમાં કિંમત ઘટાડીને
ગહાર પાડવામાં આવશે માટે, તેને આશ્રય આપવા વિનંતિ
કરવામાં આવે છે. જીજ્ઞાસા નાટકો વેહેલાં પ્રસિદ્ધ થશે માટે નીચેને
સરનામેથી મંગાવી લેવાં.

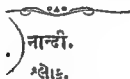
રમાણુ અને કંપની.

c/o વીરક્ષેત્ર પ્રેસ—વડોદરા.

શ્રીજગદીશ્વરાયનમ ॥

મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત

રોષદર્શિકાસત્યમામાર્યાન.

નાન્દી.

શ્લોક.

અર્થે લેઈ શિવાને, શિવ મુ- મનથી, મોહમગ્ને રજા તા,
અવે ત્યા સજીવરતે, ત્રિય નર નિગ્યા, ભૂર્ગો અર્પા ગયા તા
તેમા ની અ પ ભોગે, પ્રથમ શિર ધરી, પાર્વતીને કહ્યું હ્યો
ગ ગા પેલી સતીથી, મદ્ય નન કર, ભોગ મુ આ રત્યુ, ઘો ૧

સ્તોત્ર

મ્યા પ્રેમાનંદેરી સર ૧ રસભરી મુદ મળીર વાણી
મ્યા અંગોપાગસંધિઅધિત મુવતી નાટ્યવસ્તુ અભાણી
તોભે શ્રીકૃષ્ણકેરી અપરિમિત રૂપાપાતતા પામી પામી,
વ્યાખ્યા તેની કરે હુ વિષુધ બલતાપ્ત આ આ શિર નામી ૧

ઈદ્રવલ

સ્વર્ગ સદયા વાસવર્ગે સામા આવી મનાવી સર્જો સત્યમાનં,
શ્રીકૃષ્ણેની શુભ નામનાએ, સર્વેની રૂપે મનમનાએ ૨

ગીતિ

ભોમ અનાદિ નાટક નવરનો વેર ભેગને ધારી,
આદિ નાટકકર્તા ભલ્લભુનિને પ્રભુભ છે મારે ૩

દોહરો

પ્રેમાનંદ મનિરૂપે રે ૧૧ શિકાખ્યાન.
નાટકરૂપે રિઅર્જુ કરે તેનુ વ્યાખ્યાન ૪

ન ઘાડઠ વને ગયાજ વિજયા લાગ્યા, કહે, શે દૂધ ?

અર્પી સર્વ સતી સખી ચિવ ક્રે, તે પા મા હુ લૂથ

૨

૨ અપિય—વળી સસ્કૃત નાટકેના ત્રયેમા એ પ્રયોગ લખ્યા પછી બીજો શ્લોક લખતા પહેલાં “અપિય” એ પ્રમાણે લખવાનો સંપ્રદાય છે તે પ્રમાણે પ્રેમા નદે પણ સસ્કૃતમાજ લખ્યું જણાય છે શ્લોક—સાર્વલોકીકૃતિ અથા ઇ—નાન્દીના પહેલા પ્રયોગમા સતીની રીસ વર્ણવીને આ શ્લોકમા શકરે તેને મનાવવાનું વર્ણન કર્યું છે એવો પ્રત્યક્ષ પ્રશ્ન (શિવ) સતીને અણગમે પ્રણમીને (સાજાગ નમસ્કાર કરીને) મનાવે છે, પણ સતી માનતી નથી અને કહે છે કે હે વિશ્વ (સમર્થ પતિ) ના ના ના, હું મદાપિ વિજયા (ભાગ) નવ ગ્રહ—નહિ લેક (નહિ લેવાનો હટ નિશ્ચય ખતાવવાને ત્રણ વાર ‘ના’ કહેતી છે) શું મને ગગા જાણીકે? અર્થાત્ હું ગગા મરતા બેઠા હું નાશદ ઇ—શિવ ન ધણદ (નની હપર આરદ) થયા—પોહિયા હપર બેઠા, વનમા ગયા અને ત્યાથી નની નિજ્ય લાખ્યા, પછી તે સતીને મહેવા લાગ્યા કે હવે તું શે દૂધ ?—હવે તારે રીસાવાનું કાંઈ કારણ છે? એમ કરીને સર્વ વિજયા સતીને અર્પીને જે તેને સુખી કરે છે તે શિવના પાંખા હુ લૂથ હુ—લોખાહ હુ અર્થાત્ તેને હું પ્રણામ કરું અહીં શિવના પાંખા લોખાવા રૂપ નમસ્કાર કર્યો છે તે નાટકની નિર્વિખતાને અર્થે છે અથવા શકરના વર્ણનદ્વારા વસ્તુનિર્દેશ પણ છે તે વિષે ભક્ત કહે છે કે “આશાનંમસ્તિક્યારૂપ” “આશીર્વાદ કે નમસ્કારાત્મક નાન્દી કરવી ભાસમંવિ પણ કહે છે કે “આશાનંમસ્તિક્યાવસ્તુ —” આશીર્વાદ નમસ્કાર કે વસ્તુનિર્દેશાત્ નાન્દી કરવી નાન્દીના બન્ને શ્લોકમા કવિએ સંઘળી રીતિ એમા ઉત્તમ એવી વૈદર્ભી રીતિની પાસ રચના કરી છે વૈદર્ભી રીતિનું લખાણ વાંચને કહ્યું છે કે—

“ભસ્પૃષ્ઠા દાપમાત્રાતિ સમગ્રગુણુકિતા ।

વિપચાસ્ત્વરસૌમગ્યા વૈદર્ભીતોતિરિચ્યત ॥”

“જે કાન્યક્યનામા દોષ દોષ નહિ તથા સરળ પ્રકારના ગુણથી જે ગુણની હોય, તેમ જે વીજુના સ્વરમા સારી રીતે ઉતરી શકે, તેને વૈદર્ભી રીતિ કહેવા જોઈએ, પ્રસાદ, શ્રેય, સમતા સમાધિ, માધુર્ય, વગેરે ગુણો ચક્રાંગમા કહેલા છે તેમા કહે છે કે ‘મોટા અર્થનો ટુકામા સમાવેશ કરના રૂપ અર્થની પ્રૌઢીને જોઈ નામે ગુણ કહે છે અહીં સતી અને મિત્રના પ્રમગ્ન ટુકામા કથન કરું છે આ જોઈ નામે ગુણ છે “સન્નતીય શબ્દોના સુખાવહ બધને શ્રેય મહે છે” અહીં પણ “શિવાને, શિવ, મુદ, મનથી મોહ મને, પ્રથમ પાર્વતી અર્પી વગેરે સન્નતીય શબ્દોની રચના સુખાવહ છે મારે શ્લેષ ગુણ છે અ પ સમાપ્તના શબ્દોની રચનાને સમતા મહે છે તે અહીં છે, મારે સમતા ગુણ છે એ જ પ્રમાણે બીજા પણ ગણે આ કવિતામા છે

(નાન્યન્તે)

સૂત્ર ચાર—(નેપથ્યાભિપ્રુષ્ણ નિદાશી) અતઃ વિસ્તારનુ પ્રયોગન
શુ ૧ માગિ ૧ । આ મગ આ ૧ (અ)

તે તેના ભવનારને જાણ્યો, અર્થાં વિસ્તારમયથી જવા ગુણોના લક્ષણ અને સમજન
કર્તુ નથી. આ અર્થના તથા સાદૃશ્યવિહીનિતિ રૂપ સિદ્ધાન્તના નાનાને અનુકૂળ પડે એવા છે
નાદે ચંદર્ભોરીતિ ॥ એમ જાણુઃ ' જગા ૧ ૧, પ્રત્યક્ષ, પેતિ, પ્રત્યક્ષ, મની
શુષ્ણ, ' દિવ્યદિમા એકલ રચનાના અર્થની પુનરાવર્તિતિ થઈ ॥ મારે શુદ્ધપ્રમાણ
નામે ૧ જ્ઞાતકાર વિશ્વનાથ એ, છે ૨—

(હવે એટલું) વિસ્તારનું પ્રયોજન શું રૂંધારે મોખી નાન્દી કરવાની રીત જરૂર છે ? મારિય—નહ. આ મગ—આ ગમ—આ તરફ નાન્દીનું લક્ષણ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે ભરતકૃત નાટ્યગાત્રના પહેલાં આ યાત્રામાં લખેલ છે—

“પૂર્વે કૃતા મયાનાન્દી આશીર્વચનસયુતા ।

અષ્ટાગપદસયુક્તા પ્રજાસ્તા વેદસમતા ॥”

“પ્રથમ મે આશીર્વચન સયુક્ત, પ્રસ્તુત અને વેદના પ્રમાણુવાળી આડ પદની નાન્દી કરી હતી ’ વળી પાત્રમાં અધ્યાત્મમાં લખેલ છે,—

“સૂતધાર પટેશાન્દી મધ્યમ સ્વરમાગ્રિત ।

નાન્દીપદોદ્ગાદશમિ રજામિર્વાપ્યલકૃતામ્ ॥”

“સૂતધારે મધ્યમસ્વરનો આશ્રય કરીને નાન્દી જોતી તે નાન્દી બાર કે આડ પદવાળી જોઈએ તથા જનકારુણ જોઈએ ’ અહીં બાર પદ કહેવા છે તે ઉપરથી એમ સમજવું કે ત્રણ તાલવાળી નાન્દી હોય તો ત્રણ પદવાળી, છ પદવાળી કે બાર પદવાળી કરવી, અને ચાર તાલવાળી હોય તો ચાર પદવાળી, આડ પદવાળી કે સોળ પદવાળી કરવી એવોકના અવધવને, વિભક્ત્યત રાખેને, શ્લોકના અર્થોદારને કે અવાતર વાક્યોને, પદ નામ આપેલું છે એ વિષે નાટ્યમટીપમાં કહેલ છે—

“શ્લોકપાદ પદ કેચિત્ સુપ્તિદતમયાપરે ।

પરેવાતરવાક્યૈકસ્વરૂપ પદમૂર્ચિરે ॥”

અર્થ ઉપર શ્લોકો તેજ છે શ્લોકના અર્થોદારને પદ કહેવું, એ મતે આ અષ્ટપદા નાન્દી છે વળી સમ્બંધાત્મક ગાયનના ચાર તાલથી ગવાય છે માટે ચાર પદવાળી, આડ પદવાળી કે સોળ પ વાળી નાન્દી થવી જોઈએ માટે જો શ્લોકના મુખ્ય યતિ મુખી અવાતર વાક્ય ગાળી તેને પદ કહીએ તો આ નાન્દી સોળ પદવાળી છે એ નાન્દીમાં શું વર્ણવવું એ વિશે સંગીત કે પદ્યમાં કહેલ છે—“હરોતમાગાસ્થિતવસ્તુવર્ણને ” “રા કરના માથા ઉપર રહેતી વસ્તુઓ, જેવી કે ગગા, ચક્ર, વગેરેનું વર્ણન નાન્દીમાં કરવું ” અહીં ગગાનું વર્ણન છે સાહિત્યકાર કહેલ છે—“મગસ્યશશ્વચદ્રાન્ગકાકૈરવશ-જ્ઞાતા” = મગગસૂચક દેવાદિના નામ રાજ, ચક્ર, કમળ, ચક્રવાક, પોયણા, વગેરેનું વર્ણન નાન્દીમાં કરવું હર ગગા, તાલી, વગેરે દેવાના નામ આ નાન્દીમાં છે માટે એ મગગસૂચક વર્ણનવાળી છે આ નાન્દી ‘ પત્રાવલિ ’ નામની કહેવાય છે પત્રાવલિના ન્દીનું લક્ષણ નાટ્યમટીપમાં મળે છે કે,—

“યસ્યા વાજસ્ય વિન્યાસો હ્યામિધેયસ્ય વસ્તુન ।

મેધેન વા સમાસાકૃત્યા નાન્દી પત્રાવલિનિ સ્થા ॥”

‘ ને નાન્દીમા અભિચય વસ્તુને અથવા ખીજનો ન્યાસ મલેયથી કે સમાસોદ્ભિતથી કર્યો હોય તેને પત્રાવલિનાન્દી જાણવી આમા અભિચય વસ્તુ નાચિકાનુ માન અને તેની શાંતિ છે, તે બંને વાનાનો સમાવેશ સમાસોદ્ભિતથી આ નાન્દીમા કર્યોછે માટે આ પત્રાવલિ નામે નાન્દી છે સમાસોદ્ભિત વિષે ચ દ્રાલોકમા લખેછે કે— ‘ સમાસાક્તિ પારસ્ફૂત્તિ પ્રસ્તુતસ્પ્રસ્તુતસ્ય ચત્ ॥’ પ્રસ્તુતકથનમા અપ્રસ્તુતકથનની ને સ્ફૂતિ થઈ આપવી—ને વિષય વર્ણવવાનો છે તેમા નહિ વર્ણવવાનો વિષય સમજઈ આપવો એવા વર્ણનને સમાસોદ્ભિત કહેછે અહીં સતીનુ માન અને તેની શાંતિ એ પ્રસ્તુત વિષય છે પરંતુ જરાક વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે નાટકમા ને વસ્તુનુ વર્ણન છે તે પણ અહીં બતાવત લાલુ પડી રાખે માટે એ સમાસોદ્ભિત અનકાર છે જ્યાંક વિદ્વાનોનુ મત એમ છે કે નાન્દી તે સૂત્રધાર એવુ ને લખેનુ હોયછે તેને અર્થ આ પ્રમાણે કરવો કે નાન્દીની અંતિ સૂત્રધાર પ્રવેશ કરેછે તેમનુ કહેવુ એમ છે કે સૂત્રધાર તો નાન્દી કરીને જતો રહે છે પણ પછી ખીજો નહ ને રથાપક નહ કહેવાયછે તે પ્રવેશ કરેછે પણ એ વિચાર કરતા પહેલા સૂત્રધાર કેમનુ તે કહીએછીએ સગીત સર્વસ્વમા સૂત્રધાર નામ પડવાનુ કારણ બતાવ્યુ છે કે—

“ વર્તનીયતયા સૂત્ર પ્રથમ યન સૂચયત ।

રગભૂમિ સમાક્રમ્ય સૂત્રધાર સ ઉચયત ॥ ”

“ રગભૂમિ ઉપર આવીને પ્રત્યેક નંદ કેમ વર્તવુ એ વિચરતુ આનારૂપ સૂત્ર ને બતાવે છે તે સૂત્રધાર કહેનાયછે ” હાનના નાટકોમા નાટકનો મેનેજર સૂત્રધારનુ કામ કરેછે સૂત્રધાર કેવો જોઈએ તે વિષે માતૃગુપ્તાચાર્ય કહેછે કે—

“ ચતુરાતાવાનળ્લાતાડનકમપાસમાશ્રુત ।

નાનાભાષણતત્ત્વજ્ઞા નાતશાઘાયાતત્યાવદ્ ॥

વપાવચારચતુર પૌરણવચક્ષણ ।

નાના ગતિપ્રચારજ્ઞા રસમાકાશિક્ષારદ્ ॥

નાટ્યપ્રવોગાનિપુણ નાનાચાલ્પકલ્પાવિત ।

છદાવિચાનતત્ત્વજ્ઞ સર્વશાસ્ત્રવિચક્ષણ ॥

તત્ત્વદ્રાતાનુગલયત્પ્રતાલાવધારણ ।

ઘવધાય પ્રયાક્તા ચ યામતૃણામુપદશક ॥

એવ ગુણગણાયેત સૂત્રધારાભિવાચત ॥ ”

અર્થ—“ ને પુરૂષ મુદ્ ગમ્યમામા કુશળ હોય અથવા ચતુર અને વાદ્ય વગાડવામા કુશળ હોય, જેને અનેક પ્રકારના અવધાર પડેલાં હોય ને નદી નદી રીતે

બોની જાણતો હોય, જે નીતિશાસ્ત્રના તત્વને જાણતો હોય જે અર્થશાસ્ત્રના તત્વને જાણતો હોય, જે ભૂદે ભૂદે જાતના વેષ કરાવવામા કુશળ હોય, જે નમરના લોકોની ઇચ્છાને (લોકોની અભિરુચિને) જાણવામા વિચક્ષણ હોય જે ભૂદા ભૂદા પ્રકારની ગતિ કેમ કરવી તે જાણતો હોય, જે કાવ્યના રસ અને ભાવ સારી રીતે સમજતો હોય જે નાટ કલા પ્રયોગ કરાવવામા કુશળ હોય, જે ભૂદા ભૂદા પ્રકારની શિલ્પકળાઓ કે કારીગરીઓ જાણતો હોય જે છદ્દ બનવાવાળી રીત જાણતો હોય જેનો સઘળા રાસ્ટ્રોમા પ્રવેશ હોય જે જે ગાયન ગવાય હોય તે તે ગાયનને અનુસરતા લય, કલા અને તાલને ધ્યાનમા રાખી શકતો હોય અને તે ધ્યાનમા રાખીને તે પ્રમાણે ગંડાસખી જાણતો હોય તેમજ જ્ઞાનાદ વગાડનાર વગેરેને ભૂલચૂક પડવેથી કેમ સુધારી લેવું તે સમજાવી શકતો હોય એવા ઘણા ગુણવર્તો મનુષ્ય સૂત્રવાર કહેવાય છે સૂત્રધાર ગયા પછી રથાપક ને રમ ભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરીને શુ મરુ તે વિરે દરદરકા લખે છે કે—

‘ પૂર્વરગ વિધાયદૌ સૂત્રધાર વિનિગતે ।

તદ્વનર પ્રવેશ્યાન્ય કાલ્યમાસ્વાપયન્નત ॥

દિવ્યમલ્લેપુ તદ્દ્રુપા મિથમન્યતરસ્તયો ।

સૂચયદ્વસ્તુ ધીજ વા મુર પાત્રમથાપિ વા ॥

પ્રથમ પૂર્વરગ કરીને સૂત્રધારના ગયા પછી તેના જેવા બીજા રથાપક ને આવીને નાટકની વસ્તુનું સ્થાપન કરવું જે દિવ્ય કે મનુષ્ય સંબંધી વસ્તુનો પ્રયોગ કરવો હોય તો તે ને દિવ્ય કે મનુષ્ય જેવો વેડા લેઈને આવવું જે બંનેનો મિશ્ર પ્રયોગ હોય તો રૂપ પાપુ મિશ્ર લેવું પછી નાટકની વસ્તુનું બીજાનું કે કોઈ પાત્રનું સૂચન કરવું સૂત્રધાર પૂર્વરગ કરીને જાય એમ ઉપર કહું ત્યાં પૂર્વરગ તે શુ ? પૂર્વરગ એટલે નાટ્ય શાળા કે જેમા પૂર્વે મનુષ્યોને રજન કરવામા આવે છે એ નાટ્યશાળાના સંબંધથી ત્યાં જે સૌથી પ્રથમ ઉદ્ઘાપન વગેરે પ્રયોગ કરવામા છે તેને પણ પૂર્વરગ કહે છે પૂર્વરગના બાર અંગ છે તેમા ઉદ્ઘાપન એ પહેલું અંગ છે અને નાન્દી એ છેલ્લું અંગ છે પણ ખરેખર જોતા તો પ્રસ્તાવના સુધી પાપુ પૂર્વરગના કહેવાય કેમકે નાન્દીપછી પણ બીજા પ્રદેશના વગેરે દશ અંગ કહેલા છે અને એવી રીતે પૂર્વરગના બાવીસ અંગ થાય છે તે વિરે બાવપ્રકાશિકામા કહે છે કે—

“ સમાપતિ સમા સમ્યા ગાયકા વાદકા આપે ।

નટી નટશ્ચ મોદન્ત યત્રાન્યોન્માનુરજનાત્ ॥

અતો રગ ઇતિ જ્ઞય પૂર્વે યત્ત પ્રવલ્પ્યતે ।

તસ્માદયં પૂર્વરગ ઇતિ વિદ્વદ્વિરુચ્યતે ॥

તસ્ય દ્વાવિંશત્યગ્નિ ચોત્થાપનમુત્થાનિ ચ ॥ ”

“ સભાપતિ, સભા, સુધ્ય, ગાયકો, વગાડનારા, નટી, અને નટ, એ સર્વે પરસ્પર રંગભૂમિ કરીને હર્ષ પામે છે માટે તે કાર્યને રંગ કહે છે, અને તે રંગમાંથી જે પ્રથમ કરવામાં આવે છે તેને વિદ્વાનો પૂર્વરંગ કહે છે એ પૂર્વરંગનાં ઉત્થાપન વગેરે બાવીસ અંગ છે.” બીજી જગ્યાએ પણ કહ્યું છે કે—

“ યજ્ઞાત્યવસ્તુનઃ પૂર્વ રગવિમ્નોપશાતયે ।

કુમ્ભીલગ્નાઃ પ્રકુર્વન્તિ પૂર્વરગઃ સઠચ્યતે ॥

ઉત્થાપનાદિકાન્યંગાન્યસ્ય મૂયાસિ યદ્યપિ ।

તથાપ્યવદ્ય કસ્તંઘ્યા નાન્દી વિમ્નોપશાતયે ॥ ”

“ નાટકની વસ્તુનો પ્રયોગ કરતાં પહેલાં રંગમાં અંગ ન થાય માટે નટયોકો જે કાંઈ કરે તેને પૂર્વરંગ કહે છે. એ પૂર્વરંગનાં ઉત્થાપન વગેરે ઘણાંક અંગ છે તથાપિ વિદ્વાનો નાશ થવા માટે નાન્દી તો અવશ્ય કરવી. ” નેપથ્ય—પડો. “ નેપથ્ય સ્વાજ-વનિકા રગભૂમિઃ પ્રસાધનમ્ ” “ પડો, રંગભૂમિ, અને અલંકાર, એ સર્વેને નેપથ્ય કહે છે, ” એમ અભ્ય નામે કોશમાં લખેલું છે. શ્રીહરિશંકર પોતાના ‘ નાટક ’ નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે,—રંગસ્થલકે પશ્ચાદ્ ભાગમે જો એક ગુપ્તસ્થાન રહતા હૈ ઉચ્ચકા નામ નેપથ્ય હૈ. અલંકારચિતા ફરી સ્થાનમે પાત્રોંકો વેશભૂષણાદિસે સાજતે હૈ. જય રંગમેં આકાશવાણી, દૈવવાણી, અથવા ઔર કોઈ માનુષીવાણીકા પ્રયોજન હોતા હૈ તો વહ નેપથ્યહીમેંસે ગાર્હ યા કહી જાવી હૈ. ”

નટ યોકો શરીર ઉપર રંગનો ભૂકો લગાવે છે તેને પણ નેપથ્ય કહે છે, કેમકે,—
“ નેપથ્ય મર્પાવેપથ ” એમ પણ કોઈ અંશમાં લખેલું છે. વળી ભરતમુનિ કહે છે કે
“ રામાદિવ્યંજકો વેપો મટૈ નેપથ્ય દિષ્યતે ”—જેથી જોવારને એમ જણાય કે નટ આ રામ વગેરેનું રૂપ લીધું છે, એવા વેપને પણ નેપથ્ય કહે છે. એ નેપથ્યનો રસ ઉપનવવામાં ઉપયોગ છે, માટે તેની ગત્તા આહાર્ય નામે અભિનયમાં કરી છે માત્ર ગુપ્તાર્થ કહે છે કે,—

“ રવાસ્તુ ત્રિવિધા વાચિકનેપથ્યસ્વમાવજાઃ ॥

રસાનુરૂપૈરાલાપૈઃ શ્લોકૈરાંકયૈઃ પદૈસ્તથા ।

નાનાલવારસ્રગુત્તૈર્વાંચિકો રસ ઇચ્યતે ॥

પારિપાશ્વિક—(પ્રવેશ કરી) જાન ! આખો, શી આરા ? (આ)

કર્મરૂપવયોજાતિદેશકોલાનુવર્તિભિ ।

માલ્યમ્પણવસ્ત્રાદિનેપથ્યરસ ઉચ્યત ॥

રૂપબોધનલાવણ્યૈર્ધૈયસ્થૈયાદિભિર્ગુર્ગૈ ।

રસ સ્વામાવિકો જ્ઞય. સ ચ નાટ્ય પ્રવશ્યતે ॥ ”

“ બધા રસો ત્રણ પ્રકારના છે વાચિક, નૈપથ્ય અને સ્વાભાવિકી ઉપજેલા રસને અનુરૂપ એવા આલાપથી તથા નાના પ્રકારના અલકારવાળા શ્લોક, વાક્યો અને રાખેલા વડે, જે રસ ઉપજતી રાકાય તેને વાચિક રસ કહે છે દેશકાગને ધરે તેવા કર્મ, રૂપ, ધર્મ, જાતિ, માળાઓ, ધરેણા, વસ્ત્ર, વગેરેથી જે રસ ઉપજતી રાકાય તેને નૈપથ્ય રસ કહે છે રૂપ, જીવાની, સૌંદર્ય, ધૈર્ય, રિચરણ, વગેરે જીવોથી જે રસ ઉપજતી રાકાય તેને સ્વાભાવિક રસ કહે છે નાટકમાં એ રસ વખણાય છે ” રત ચોપડવા સ બધી નાટ્ય કોત્યનમાં કહ્યું છે કે—

“ સિતો મીલધ પીતધ્વચતૃર્થો રક્ત એવચ ।

एते स्वभावजा वर्णा ये कार्य त्वगवर्तनम् ॥

सयोगजा पुनश्चान्य उपवर्णा भवन्ति हि ।

सितमालसमायांगાત્કર્ણાવ इति संक्षिप्त ॥ ”

ધોળો, કાળો, પીળો અને રાતો એ સ્વાભાવિક રસ છે માટે તે રસ સંગીરે ચોપડવા એ ચાર રંગના ચોપડી બીજા ભિન્ન રસ થાય છે જેમકે લોળો અને કાળો રસ મળવાથી ભુ ખરો રસ થાય છે, વગેરે “ વર્ણો જોઈ અથમા કહે છે કે, “ રાત્તઓનો રસ ગોરો કે રયામગો કરવો જે સુખીમાં લોક હોય તેમનો રસ ખજુ ગોરો કરવો ” “ શુદ્ધ, વિચિત્ર અને અનિન એવો ત્રણ પ્રકારનો વેદ થાય છે દેવની પાસે જતા, મગજ કાર્યમાં મત આપનારો, તથા જે લોકો નિરમમાળા હોય તેમનો વેદ શુદ્ધ (સફ) જોઈએ, દેવ, હાનય, યજ્ઞ, ગધર્વ, સર્પ, રાખસ, ગજઓ અને કામીપુરુષો, એમનો વેદ વિચિત્ર જોઈએ, ગાડાઓના, ઉન્મત્તનો, યુસાફરનો અને દુ ખીઓનો વેદ અનિન જોઈએ, વગેરે ” મારિય—સૂત્રધાર નરને ‘ મારિય ’ કહીને જોનાવવો એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે, માટે પ્રેમાનંદે પણ તેજ નિયમનું અનુસરણ કર્યું ॥

(આ) પારિપાશ્વિક—ન, જેને સૂત્રધારે મારિય કહીને જોવાવો હતો તે આવ- નટ સૂત્રધારને જોવાવે ત્યારે તે તેને ‘ આવ ’ કહીને જોવાવે, જે નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ ॥ અને એજ પ્રમાણે બીજા પાત્રોના સંગોધનની પણ સજ્જનો નાટ્યશાસ્ત્રમાં ફરાવી

સૂત્રધાર—મારિય ! આ સુહૃદ્ગ્ન, વિદ્ગ્ન, મહાગ્નાદિ
બિરાગેલા છે એ સારીની આગળ કૃષ્ણસૂત્ર પ્રેમાનંદભટ્ટાચાર્યનાં પાદાર્પણ ।
અત્યંત આનંદાનંદિત રામા ભગવંતનો મેં નિર્ગુપ કર્યો છે જાણ
વાં નાદિ તાદિન્ય તંપાર ૨૨૫ (૩)

છે જેમ, રાગને સ્વામી કે દેવ મુકીને ચરિત્ર જોનારે વિદ્યુત વચસ્ય કહીને જોનારે
અને કવિએ રાગને કહીને જોનારે રાગ વિદ્યુતને વચસ્ય કહે, નહીં સૂત્રધારને આર્ય
મહે અને સૂત્રધાર નગિને આર્ય મહે પુત્રને વસ કે તાત મહે, ઈત્યાદિ ધણા પ્રકાર છે

(૬) દશરૂપમાં કહ્યું છે કે—

“ રાગ પ્રસાદ મધૂરે શકે કાવ્યાર્થસૂચકે ।

ઋતુ કષિદુપાદાય મારતો રૂતિમાથયેત્ ॥

માતી સ્ફુટનપ્રાયા વાન્યાપારો જનાથય ।

એદે પ્રરાચનચુકેર્વોચાપ્રદસાનામુલે ॥

“ મધુર અને કાવ્યના અર્થને સૂચવનારા શ્લોક વડે નાટ્યશાળાને પ્રસન્ન કરીને,
પછી બાળીકૃતિવડે કોઈ ઋતુ સખધી બોલ્યું જેમાં ઘણા સરકૃત રાખેલાં આવે એવી
વાળી નટ લોકો નાટકમાં જોને તેને બાસ્તીકૃતિ કહે છે એ બાસ્તીકૃતિના પ્રદેશના,
ચીથી પ્રદસન અને આશુખ એવા ચાર અંગ છે ’ એવી રીતે નાટ્યશાસ્ત્રમાં લખ્યું
છે, મઠે પ્રેમાનંદ કવિએ પ્રથમ મધુર તથા કાવ્યાર્થના સૂચક શ્લોકો વડે નાટ્યશાળાને
પ્રસન્ન કરવા મઠે નાટી લખીને હવે બાસ્તીકૃતિ વડે તેના પ્રદેશના નામે અગ્ની
યોગના કરી ॥ સૂત્રધાર ૬૦ મારિય !—નટુ સંમાધન સુહૃદ્ગ્ન હિતચિતક મિત્રો
મહાગ્ન—સંભવિત શ્રુતરથે ‘ મારિય થી આરભીને ‘ પ્રસન્ન થશે ’ ત્યાં સુધી,
અથવા પ્રસ્તાવના પૂરી થતા સુધી બાસ્તીકૃતિ છે એ ના સુધીની વાળી સરકૃતમય
છે તે મહેલ સમનય એવું છે રસાર્ણવસુધાકર નામે ત્રયમ્ લખ્યું છે, કે “ વિસ્તાર
દુતસંલેખાદિદર્શીત પ્રવેશનમ્ ” “ પ્રદેશના નામે તો વિસ્તારથી કે જામે તો સંક્ષેપ
થી કરતી ’ અર્થાત્ કવિએ વિસ્તારથી પ્રદેશના અંગ મૂક્યું છે પ્રદેશનાનું લક્ષણ
દશરૂપમાં લખ્યું છે, કે—

“ ઉન્મિત્તાકરણ તત્ર પ્રસાદ પ્રગેચના । ”

“ સમાસરોની પ્રસાદા નીને તેમને ધ્વાન આપતા કરવા તેને પ્રદેશના નામે
અંગ કહે છે ’ તેના બે મુધાકરમાં મહેલ છે, કે—

“ પ્રશસા તુ દ્વિષા જેયા ચેતનાચેતનાથવા ।
ચેતનાસ્તુ કથાનાયકવિસમ્યનટા. સ્મૃતા ॥
અચેતની દેશકાલૈ કાલે મધુશરન્મુખ ॥

“ પ્રેરત્યના અગ્રા કરવાની પ્રશસા બે પ્રકારની છે ચેતનની અને અચેતનની કથાનો નાયક, કવિ, સભાસદો અને નટ, એ ચેતન ભણુવા, અને દેશ તથા કાળ એ અચેતન ભણુવા. વસત, રારદ્, વગેરે કાળ ભણુવો ' આ ઉપરથી નાયક, કવિ, સભા સદ વગેરેની તથા વસત, રારદ્, વર્ષા, આદિ ઋતુની પ્રશસા ભારતીયોની વડે થાય તો પ્રેરત્યના અગ્ર વર્ણુ કહેવાય પ્રેમાનંદ અહીં સૂત્રધારના મુખથી સુદહ્નન, રસિકજન, કલ્યાણ વચનો બોલાવીને સભાસદની પ્રશસા કરે છે, તથા ' કૃષ્ણસૂત્ર પ્રેમાનંદ ' એમ પોતાનું નામ કહેવરાવીને કવિની પ્રશસા કરે છે, તેમજ આમળ ઉપર પ્રાવૃષ (વર્ષાઋતુ) નું નામ ઉચ્ચારીને કાળની પ્રશસા કરે છે, મટ્ટિ કવિએ અર્થે પ્રેરત્યના અગ્ર વર્ણુ છે એ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે નાટકમાં જે સભાસદની પ્રશસા કરવામાં આવે છે તેમજ શક્ષણુ આદિ ભરતે આ પ્રમાણે કહેવું છે —

“ સમ્યાસ્તુ વિવૃધૈર્જેયા યે દિદક્ષાન્વિતા જના ।
મપ્યસ્થા સાવધાનાશ્ચ વાગ્મિનો ન્યાયવેદિન ॥
ઞ્ઞટિતાઞ્ઞટિતાભિજ્ઞા વિનયાન્નમ્રકથરાઃ ।
અગર્વા રસભાવજ્ઞા તૌર્થત્રિકકંઠવિદા ॥
અસદ્વાદનિપેદારશ્વતુરા મત્સરચ્છિદે ।
અમન્દરસાનેધ્વદહ્વદયા મૂષ્ણોજ્જ્વલા ॥
સુવેષા મોગિનો નાનાભાવાવિશાવિશારદઃ ।
સ્વસ્વોચિતસ્થાનસુસ્થાસ્તપ્રશસાપરાવણઃ ॥ ”

“ જે લોકો નાટક જોવાની ઇચ્છાથી આવેલા હોય તેમને સમ્યકે સભાસદ ભણુવા તેઓ મપ્યસ્થ, સાવધાન (ધ્યાન આપનારા), બોલી ભણુનારા, ન્યાય ભણુનારા, તાલ વગેરે વાગ્યો ન વદ્યો તે ભણુનારા, વિનયથી નમેથી ગરહનવાળા, ગર્વ વિનાના, રસ અને ભાવને ભણુનારા, ગીત, વાદ્ય, અને નૃત્ય—જેને ' તૌર્થત્રિક ' કહે છે તેને સમજનારા, બેઠા વાદ્યોં નિષેધ કરનારા, ચતુર, અખોષ વિનાના, અતિશય રસિક, શૂરા ધરેશ્વા વગેરેથી સારા દેખાવવાળા, સારા વેસ્વાળા, ભેગ ભેગરનારા, ન્દા ન્દા પ્રકારની ભાષાઓ અને વિદ્યાઓમાં મહિમાદાર, પોતાપોતાને ઘટે તેવા સ્થાનમાં બેસનારા તથા નાટકના વખણ કરનારા, એવા નેજો ” કવિ એવા સર્વો વગેરેની પ્રશસા

પારિપાત્તક—હાલ ! શું માડખીક બળી જઈ દીગેરે હીમ દર્શો !
 હીક, વાદ સાંભળો; કાવિનાસ, ભવજીતિ, બાણુ, સોમિલ્લ, વ્યવદેવાદિ
 કવીશ્વરોનાં નાટક છતાં, અને તે પણ દેવગિરામાં, તે પછે મુષ્ટાદિયી હીન
 ગુર્જરગિરામાં, અને તે પણ નરીન નામધારી પ્રેમાનંદચિત વસ્તુનો પ્રયોગ
 કર્યો એ કેવી દસારત ! ! (૬)

કરીને ' હૃદયસ્તુ પ્રેમાનંદભરચિત રોષસિકાસત્યભામાખ્યાન ' એમ કહે છે તે ઉપરથી
 તેણે નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે નાટકની પ્રશંસા કરી છે એમ નજરે તે વિષે બાવ-
 પ્રશંસામાં કહે છે, કે—

“ હૃદયં રમવિધાનસ્ય સર્વંચાદિમિદ્ધયે ।
 મોત્ર નામ ચ વર્ણીયાત્ પૂજાબીજ્ય સમાસદામ્ ॥
 વાત્સાલકલાપઃ પ્રથમં કલાવિધિરનન્તરઃ ।
 વાત્સાલશૂન્ના ન દૃશ્યન્તે વ્યવહારાઃ કથચન ॥
 વાત્સાલસાપસ્તુ કવેરર્મોષ્ટાવંશકાશનમ્ ।
 સ્વામિધેયગતત્વેન સા દ્વિધા પરિપઞ્ચતે ॥
 સ્વમતં તુ સ્વમોદ્રાદિસ્થોયકીર્તિ પ્રકાશનમ્ ।
 સ્વામિધેયગતંયક્ત્વાવ્યનામ્ના પ્રકાશનમ્ ॥ ”

“ એ પ્રમાણે નાટ્યશાસ્ત્રમાં જે જે કરવાનું હોય તેનો સંબંધ વગેરે માક્ષમ પદ-
 વાને માટે કવિએ પોતાનું ગોત્ર અને નામ તથા સંબાસદોની સ્તુતિનું વચન નાટકપ્રથમાં
 સમજવું પણ પ્રથમ પોતાને જે બાળનું કે પછી રમવાની ઇચ્છા હોય તે સમજવું, અને પછી
 તે શી રીતે બાળી બળાવવું તે સમજવું કેમકે આ બન્ધુમાં ઇચ્છા વિના કેાઈ પ્રકારનો
 વ્યવહાર બળતો બેવામાં આવતો નથી, કવિનો જે અર્થ અગ્રીષ્ઠ હોય તેને પ્રકાશ
 કરવો તેજ કવિની ઇચ્છા આ જગત્તે અમલની કવિની ઇચ્છા એ પ્રકારનો એક તો
 પોતાના વિશે અને બીજા નાટકની વસ્તુ વિશે પોતાના વિશે ઇચ્છા પોતાનું ગોત્ર વગેરે
 અને પોતાની કીર્તિ વગેરે કહીને પ્રકટ કરશે; અને નાટકનું નામ કહીને નાટકની વસ્તુ
 વિશે ઇચ્છા પ્રકટ કરશે. પ્રેમાનંદે પોતાના પિતાનું નામ કહ્યું છે તેજ એનું ગોત્ર સુમ-
 નતું, અને પોતાનું નામ કહ્યું છે તેજ એની કીર્તિ સુમનસી કેમકે પ્રેમાનંદ જેવા અતિ
 પ્રસિદ્ધ કવિએ પોતાનું નામ માત્ર સમજવું, એજ તેની પ્રશંસા છે, કવિએ કેટલાક
 સંસ્કૃત નાટકરેણી પેઠે મેલ્યા આરંભથી પોતાનાં વખાણ કર્યો નથી, એ તેનો વિનય
 છે, ગુર્જરગિરામાં—ગુજરાતી બાષામાં. વાદિત્રાદિ—વાર્તા વગેરે.

(૬) પારિપાત્તક—નટ બાવ—નટ કરેલું મુત્તમાનું મંગોળન શું હૃદય-અર્પણ

સૂત્રવાર—મારિય ! નવીનારબ હોવાથી રસિક પ્રેક્ષકજન દોષદર્શી થશે નહિ (૩)

પારિપાત્તિક—હા ! એ તો ઠીક, પણ તમે તો નાટક રાખ્તને પણ નાતબદાર મૂક્યો છે ! આખ્યાન અને તે બજાવવું ! ! શિવ શિવ ! આ શો તો નથી સાબળ્યું, નથી જોયું કે નથી જાણ્યું ! મમે તેમ થાઓ, પરંતુ કહો કે તમે ઉત્તમ પાત્રની જે દેવગિરા, તેનો તો ગોગ વાગી તને કામે ગુજરગિરા વાપરજો ! પણ આમાન્યપાત્રની બાનનાથ વિશે શું માનોછો ? (૪)

સંસ્કૃત ભાષા અને કાલિદાસાદિ કવિઓએ કરેલા શાકુતલાદિ નાટકો જતા રામાદિ આ ગૂંજાતી ભાષામાં અને તે પણ કેટલાં નવીન પ્રેમાનન્દ જેવા કવિએ અર્ચિત (ગૂંથેલા) વસ્તુ (કથા) નો પ્રયોગ કરવો ? “ શુ ઝાડખીક ઇન્દ્ર લોકિક કહેવતને અનુસરતો અર્થ છે, ‘ માટે લોકોકલિત અવકાર સોમિય—એ નામનો સંસ્કૃત કવિ દેવગિરામાં—સંસ્કૃત વાણીમાં ગુણાદિથી હીન—સધિમમામ આદિ વ્યાકરણ સબધી ગુણો, રાખ્ત બાહુલ્યાદિ કોરા સબધી ગુણો, અને માતુર્યાદિ કાવ્યરચનાના ગુણોથી હીન જોડે ગૂંજાતી ભાષામાં અશત તો એ બધા ગુણો છે તથાપિ સમગ્ર નથી માટે તેને ગુણાદિથી હીન કહેવી છે ગુર્જરગિરા—ગૂંજાતી વાણી જેટલા પ્રદેશને ગૂંજાત કહે છે તે દેશના રહેવાસી જે અપ્રગટ ભાષા બોલે છે તેને ગૂંજાતી વાણી કહેવી નવીનનામધારી—જેણે કવિનું નામ નવું ધારણ કર્યું છે એવો પ્રેમાનન્દ પોતાને કવિ કહેતા નહોતા માટે ‘ નવીન કવિનામધારી ’ એમ લખ્યું નથી પ્રયોગ કરવો—બળવી બતાવવું કાલિદાસાદિ કૃત શાકુતલાદિ સંસ્કૃત વાણીના નાટકો જેવું જ આ પ્રેમાનન્દ ‘ રોપદર્શિકામત્યભાગાખ્યાન ’ ગૂંજાતી વાણીમાં રચાયેલું નાટક છે, એવો દેવનિ છે અને એ રીતે કવિ તથા કાવ્યની પ્રસાસ થનાથી પ્રદેશચના નામે અગ વર્ણાય છે

(૪) નવીનારબ —તેવો આરબ પ્રેક્ષકજન—જેનારા મુખ્ય દોષદર્શી—દોષ જોનારા ગૂંજાતી ભાષામાં નાટક રચીને તે બળવી બતાવવું એ નવીન આરબ છે, પ્રત્યેક નવીન આરબમાં પ્રથમ ખામીઓ હોય છે તેમ આમાં પણ દોષ, તેમ છતાં નવીનપણા બદલ છૂં મૂકીને રસિક જોનારા ગુણ માત્રને અહણ કરશે, પણ દોષ સામી દૃષ્ટિ નહિ કરે અહીં સ્વચ્છની સ્તુતિ દોવાથી પ્રદેશચના

(૫) નાતબદાર મૂકા છે—તજ દીવો છે “ રોપદર્શિકામત્યભાગા નાટક ” એમ ન લખતા છે કે ‘ આખ્યાન ’ એમ શા માટે લખ્યું તેનો ખુલાસો સખાસદને કરી બતાવવા માટે આ પ્રસંગ વર્ણ્યો છે આખ્યાન અને તે બજાવવું ! !—અર્થાત્ એ જે વિગદ વાનો જણાય છે (આખ્યાન રાખ્ત અવ્યકાવ્યને વાગ્ય પડતો દોવાથી) ઉત્તમ

સૂત્રધાર—(સરોજ) જેમા જેનું કાર્ય નથી તેમા તેણે બેાલતું
 ઉચિત નથી નામને સ્થળે કાઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામા આખ્યાન શબ્દ મોજવો
 તથા સામાન્ય પાત્રની બાનાભાષાનો ત્યાગ કરવો, એ મારા વચન પર પ્રતીતિ
 ન રેત તો મહાન્ હેમાચાર્યપ્રણીત “ પ્રાકૃત પ્રભાકર ’ નું ૫ આશુમ્ સૂત્ર
 જોઈ નિર્ણય કરી લેવો આ વિષય આ પ્રમથ સાથે સમઘડાવો ન છતા
 બર્થ કાલકોષ કરા થો ! વાર જો, મે નીને સત્વર સિધારના કશું હતું,
 છતા વાર કેમ થઈ ? (ઋ)

પાત્રની જે દેવગિરિ છં—ઉત્તમપાત્રની સંસ્કૃતભાષા જોઈએ, એવો સંસ્કૃત નાટકકારોનો
 નિયમ છે એ વિરે સાહિત્ય દર્શકોના લખે છે, કે—

“ પુરુષાણામનીચાનાં સંસ્કૃત સ્વાત્કૃતાભનામ્ ॥
 શૂરસેના પ્રયોજન્વા તાદૃશીના ચ ચોવિતામ્ ॥
 ભાસામેવ તુ ગાચાસુ મહારાટ્વી પ્રયોજયેત્ ॥
 અત્રોષ્ટા માગધી માયા રાજાત પુરચારિણામ્ ॥ ૫૦ ”

“ ઉત્તમ અને પુરુષવાન્ પાત્રોની ભાષા સંસ્કૃત જોઈએ, તેવીજ ધર્મિની સ્ત્રી
 એવી ભાષા શૂરસેની ચોવિતી, એજ સ્ત્રીઓ ગાથાઓ ગાતી હોય ત્યારે તેમા મરાઠી
 ભાષા ચોવિતી રાજના અત પુરના પરિજનની ભાષા માગધી ચોવિતી, વગેરે ” શૂરસેની,
 માગધી, વગેરેને ખાલભાષા કહે છે મૂલગતી સ્વત આંત્રભાષા હોવા છતા તેને જ્યારે
 હમ્ય પાત્રોના મુખમા આપવી ધટે છે, ત્યારે જે પાત્રો બાલભાષા બોલવાને યોગ્ય છે
 તેમના મુખમા કથી ભાષા આપવી, એવી નટ શકા કરે છે

(ઋ) એ શકાનું સમાધાન સૂત્રધાર આપે છે સરોજ—રીસ અઢાવીને નાટ
 કનો પ્રયોગ કરવો છે તેમા આ નાટકના સબધ વિનાનો વિવાદ કરવાથી સભાસદનો
 રસભગ થાય છે, માટે સૂત્રધારને રીસ ઉપજવાનું કાળ છે જેમા છં—અર્થાન્ અમુક
 રચનાને નાટક કહેવું કે આખ્યાન, તે નિર્ણય કરવાનું કામ સાહિત્ય વિદ્યા જાણનાર
 ધર્મિણ છે, અને રજજૂમ ઉપર વેડ પાઠનું કી અભિનય કરવા, એ કામ નટનું છે,
 માટે તારે આ વિધાના વિચયમા અર્ધદિલ રીને માણ માત્ર ઉચિત નથી, એમ છતા
 સભાસદની સમક્ષ શકા ઉત્પન્ન થઈતો તેનું નિગહત કરવું જોઈએ, નહિ તો આ
 પ્રસંગને સભાસદો અસાહ્યીય ધર્મીને તેનો અનાન્નર કરે એજ માટે સૂત્રધાર શકાનું
 સમાધાન આપે છે નાટકને છં—કેહ પાનુ પ્રાકૃતભાષામા લખાતા નાટકને નાટક ન
 કહેવા આખ્યાન કહેવું અને બાલભાષા વાપરવી નહિ. ‘ બાલભાષા ’ શબ્દથી શૂરસેની

પારિપાત્વક—(નેપથ્યાભિમુખ નિદાગી) બાવ ! જુઓ આ આવે. હું પણ આતાનુસાર વર્તવા વિચરું. (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે.) (ઋ)

નટી—(પ્રવેશ કરી) આર્યપુત્ર ! મારી સખી ગુર્જરગિરાનો આનંદમય સંદેશો સાંભળતાં વર યઈ માટે દામા કરશે. પરિજનને શી આજ્ઞા છે ? (લ)

સૂત્રધાર—આયે ! જો બાધ ન હોય તો તમારી સખી ગુર્જરગિરાના સંદેશાથી મને વિદિત કરશે. (લ)

નટી—આર્યપુત્ર ! તોણે કહેલું ધણું છે અને આપને સાંભળવાનો અવકાશ આછો છે; તોયે પૂછવાપરથી સાર માન કરું. મારી સખી આર્યપુત્રે આરંભેલા કામથી ધણી ખુશી યઈ છે અને આપનાં વખાણુ કરે છે. (ઇ)

અને માગધી વગેરે સંસ્કૃત નાટકોમાં લખાયેલી બાળા સમજવી. પ્રતીતિ—વિશ્વાસ. પ્રાકૃતપ્રમાણ—એ નામનો અંથ. દંડી કવિ પણ લખે છે, કે સમૃદ્ધાતર્ભવિષ્યન્તિ-શોધાદ્યાહવાનજાતયઃ ” જે પ્રમથિનો સમાવેશ આ અંથમાં બતાવેલાં કાવ્ય, ખંડકાવ્ય, મહાકાવ્ય, નાટકાદિ રૂપો અને ઉપરપકો, અંપૂ, વિરદ, કરંબક, કોપ, મન્યા, ગદ્ય, મુક્તક, ચૂર્ણક, આખ્યયિકા, કથા, વગેરેમાં થોડો નથી એવા બાળીના પ્રબંધને આખ્યાન બાળીને તેમાં ગણી લેવા. પ્રબંધ—નાટક રૂપ. કાવ્યરૂપ કસથો—સમય ગુમાવ્યો. સિધારવા—રંગભૂમિ ઉપર આવવા.

(ઋ) નેપથ્યાભિમુખ—જે જગ્યાએ નેપથ્યવિધાન થાય છે તે જગોના પડદાની સામે. આજ્ઞાનુસાર વર્તવા—(વાદિત્રાદિ સમિત્ય તૈયાર કરવાને) વિચરું—જાડું. (બારતી ઇતિ હોવાથી સંસ્કૃતમાય વાગી છે.)

(ળ) ગુર્જરગિરા—ગુજરાતી બાળા. પરિજનને—અર્થાત્ મને. દાસ, દાસી, સ્ત્રી, સેવક, વગેરે મુખ્ય માણસને આસરે રહેલાં ઘરનાં માણસોને પરિજન કહે છે.

(લ) આયે !—હે આર્યા ! (નટીનું સૂત્રધારે કરેલું સંબોધન). “ યાચ્યો-નટોસૂત્રધારાવાચ્યનામ્નાપરસ્પરમ્ ”—“ નટી અને સૂત્રધાર એક બીજાને અનુક્રમે આર્ય અને આર્યા કહેને બોલાવે ” (સપ્તદિત્યદર્પણ). બાધ—દરકત. વિદિત કરશે—જાણીતો કરશે. અર્થાત્ કહેશે. ’

(ઇ) આર્યપુત્ર !—નટીએ કરેલું સૂત્રધારનું સંબોધન. મારી સખી—ગુર્જરગિરા આરંભેલા કામથી—ગુજરાતી બાળામાં નાટક બજાવવા રૂપ આરંભથી.

સૂત્રધાર—હાં ! હીકજ છે. પ્રિયે ! પ્રેક્ષકજનનાં ચિત્ત ગદ્યમાં ગુંચાઈ ગયાં છે, તો તેને પદ્ય વડે પ્રકુલ્લિત કરો ! (એ)

નટી—આર્યપુત્રને કયા વિષય પર પ્રીતિ છે ? (ઓ)

સૂત્રધાર—આર્ય ! આર્યપુત્રની અભિરૂચિનો ઉપયોગ આ રથજે નથી, કિન્તુ પ્રેક્ષકજનનાં ચિત્તરૂપ પ્રાટપને ચાતક થઈ નિદ્વાળવાનું છે, તથાપિ કૃષ્ણકથા અને તે કામ સંબંધિની કહો, જોણે કરી સર્વતાં ગત પ્રસન્ન થશે. (ઓ)

નટી—હીક. (અભિનયપૂર્વક ગાય છે.) (ક)

(એ) પ્રેક્ષકજન—જોનારા—સખાસદ ચિત્ત ઇન્—ચિત્તપી કમળ મધ રૂપી શન્નિધી ગુંચાઈ ગયા છે (અર્થાત્ બીડાઈ ગયા છે) માટે તેને પદ્યરૂપી સૂર્યધી પ્રકુલ્લિત કરો. કૃષ્ણકથા અલંકાર અથવા ગુંચાયવાં ચિત્તને પદ્યવડે પ્રકુલ્લિત કરો, એમાં ચિત્ત કમળરૂપે પરિણામ પામીને ગુંચાય છે તેને પદ્ય સૂર્યરૂપે પરિણામ પામીને પ્રકુલ્લિત કરે છે, માટે પરિણામાલંકાર.

(ઓ) આર્યપુત્રને—આપને (સૂત્રધારને).

(ઓ) અભિરૂચિ—પ્રીતિ—કૃષ્ણા કિન્તુ—પણ. પ્રાટપ—વર્ધાન્નતુ ચાતક પક્ષી જેમ વર્ધાઈની આતુરતાથી ઉપાસના કરે છે તેમ તમારે પણ પ્રેક્ષકજનના ચિત્તને રંજન કરવાનું છે. કૃષ્ણકથા—કૃષ્ણની કથા કલિયુગમાં પાપનાશક છે માટે તે સંબંધી કહો—“ વલ્લૌકેશવકૌર્તનમ્ ” “ કલિયુગમાં કેશવનું કૌર્તન પાપહારક છે, ” એમ પુરાણમાં કહે છે. “ કૃષ્ણકથામૃતપાન, કર તું, કૃષ્ણકથામૃતપાન ” હત્યાદિ પ્રાપ્ત હરિ ભક્તો પણ કહે છે. કામ સંબંધીની—કામના સંબંધવાળી. કૃષ્ણકથા છતાં પણ તે જો નીરસ હોય તો આત્માને પ્રિયકર ન લાગે, માટે રસવાળી જોઈએ કૃષ્ણના સંબંધમાં બીજા રસ કરતાં રૂઝાર વધારે સુધરિત થઈ શકે એ પ્રસિધ્ધ છે આ નાટકમાં પણ પ્રધાનરસ વિપ્રલંબ રૂઝાર વર્ણવાશે, અને તેના નાયક કૃષ્ણ છે, એવું સૂચન કરવાને સૂત્રધારે નટીને આ વચન કહ્યું છે

(ક) અભિનય—કોઈની પણ અવરણનું અનુકરણ કરવું તેને અભિનય કહે છે. સાહિત્યદર્પણમાં કહે છે કે,

“ મંવદ્મનયોડવશ્યાનુચારઃ સ ચતુર્વિધઃ ।

આગિકા વાંચકધૈવમાદ્યર્થઃ સાર્વત્રિકસ્તથા ॥ ”

“ નટ લોકો રંજનમૂર્તિ ઉપર આવીને સમાદિતનું જે અનુકરણ કરે તેને અભિનય કહે છે. એ અભિનય ચાર પ્રકારના છે. આગિક, વાગ્યિક, આદ્યર્થ, અને સાર્વત્રિકઃ કેવળ અંગને વાળવા કે દર્શાવવા અર્થવાત્તા વડે જે અભિનય કરવામાં આવે છે તેને આગિક અભિનય કહે છે કેવળ વાગ્યી ભોલીને જે અભિનય કરે તો વાગ્યિક અભિનય, વેપ,

ચતુષ્પદિકા.

નનનીત નવન કિશોર, ચોરું ચોરું ચપાચપ દોર,
નવનીત નવન નિચો, કાર્યે કાર્ય હૃદયેષ મોર,
નનનીત નવન ચિત્રોર, અ ગોઅ ગે કુચેષિત મોર,
નનનીત નવન ચમોર, ધારી ધારી યુવાગણિ ચોર.

૨

બૂધાણ વગેરે ધારણ મીને ને અનુકરણ કરવું તે આકાર્યાભિનય અને સ્તબ સ્વેદ, રોમાચ, આખો મીચી, વગેરે ને સાત્ત્વિક બાવો છે તે બનાવીને અનુકરણ કરવું તે સાન્નિધ્યાભિનય કહેવાય છે ' અહીં નમી ગાયન કરે છે મારે બુધા તેણે આ નાટ્યની નાયિકા સત્યમામણ અનુકરણ કર્યું હોય તેમજ

૩ ચતુષ્પદિકા—આ ત્રીશ માત્રાનો ચાર ચરણનો ચતુષ્પદી નામે સયનો લેદ છે એ વિષે આદિ ભરત કહે છે કે -

“ વક્ષ્યે મગાદિસમિન્ન નાટ્યગ્રનમત્ત પરમ્ ।

મધ્યમોત્તમપાત્રાણનાટક સિદ્ધિદાયકમ્ ॥ ”

“ હવે હું ભગ વગેરે લેવાણ ને નાટ્યગ્રાન મધ્યમ અને ઉત્તમ પાત્રોએ કરવાણ છે તે મ્હુ છુ, એ નાટ્યગ્રાન નાટ્યની સિદ્ધિ આપનાર છે ” હત્યાદિ શ્લોકપડે બાર ભગ, છ ઉપભગ અને ૪૨ સયના લેદ કહેવા છે તેમાનો આ ચતુષ્પદિકા નામનો એક સયમેદ છે ગીતિના પૂર્નાર્ધની છે-ત્રી ચાર માત્રાઓ પેહેવાની એક માત્રા એાછી કરીને તે, તેજ લીંગીની ત્રીજી માત્રા સાથે મેળવીને એક શુદ્ધ કર્યો છે એમ થવાથી ગીતિનો પ્રથમ વિશમ બારને દેકાણે તેર માત્રાનો થાય છે, અને બીજે વિશમ અદારને બદલે સત્તર માત્રાનો થાય છે ને આ ચતુષ્પદિકા ગીતિ રૂપે વાચવી હોય તો દરેક લીંગીને ત્રીજે અક્ષર ને શુદ્ધ તે હસ્તવ બોલવો, અને છેલ્લી ચાર માત્રા પહેલા ' ન ' નેવો એકાન્તધુ અક્ષર વધાવો નનનીત છં—નવન કિશોર (કિશોર અવસ્થામા નવા આવેલા કુણે) નવનીત (માખણ) ચપાચપ (ઝા ઝટ) ચોરું “ કૈશોરમાપચદશાચૌવત્તુ સત્ત પરમ્ ”—પર વરસ સુધીના વયને કિશોર અવસ્થા કહે છે અને તે પછીના વયને યૌવન કહેછે કુણુ કિશોર અવસ્થાથી અર્ચાત્ નાનપણથીજ ચોર છે, મારે તેણે યુવાવસ્થામા મણિ પણ ચોરી હશે, એવો ધ્વનિ છે નવનીત છં—નવનિચોરે (નિચોસ-આરજાદન વસ્ત્ર ર અને લં અનકાર 'સાસ્ત્રમા એક ગણાય છે મારે નિચોરને બંધ નિચોર લખી શકાય) નવીન વસ્ત્ર પેહેવાવામા આ એક નવ (નવીન) રીત છે, તે એ કે તે કાર્યે માર્યે (પ્રસંગે પ્રસંગે) સામાના હૃદયમા પોનાવું રૂપ કોરે છે—એને ને જુઓ તે એના ઉપર આસક્ત થઈ જાય છે જુદા જુદા પ્રસંગથી આ નાટ્યમા નાયક કુણે

સત્યભામાના મનપર પેલાનો મોડુ લગાડયો છે, એ વ્યંગ્યાર્થ નવલીત ઇ—નવલ (કૃષ્ણ) નવ બીત (ભીતિ વિના) ચિત્તે (મેળેથી મહેલે) કે મોરે (મારે) અગોચરે કુચેષિત છે. અથવા કૃષ્ણને અગોચરે કુચેષિત મોરે છે—લીલા છે (મુર લીલા), તથાપિ તે ચિત્તે—સાલસિક મનુષ્યને (ચિત્તુર—બીજાને ઇજા થશે, એવી દરકાર સખ્યા વિના વર્તનાર મનુષ્ય) ભીતિ નથી, એ નવલ (આશ્ચર્ય) છે. કૃષ્ણને માથે મણિઓરુ તોડોમન આવ્યા છતાં તે બેદરકાર છે એ આશ્ચર્ય છે, એ વ્યંગ્ય નવ નીત ઇ—આ નવ ૧ ચક્ર—નીત ચક્રેર રૂપ શ્રીકૃષ્ણ જે ધરી ધારીને (પસદ કરી કરીને) કુવામણિ—જીવાન સ્ત્રીઓ રૂપી રત્ન) ને ચોર છે, એ તેમનામાં નીત (નીતિ) નવ (નથી) એ કૃષ્ણ સત્યભામાને ઇગથી પરગી જાય છે એ એમની નીતિ પસદ કરવા જેવી નથી આ ચતુર્પદિકાના બીજા પાત્રમાં હૃદય પાપાણુ રૂપે પતિજ્ઞાન પામીને તેમાં રૂપ કોરાય છે મદિપરિણામી કાલ કાલ છે યુવાન સ્ત્રીઓને મણિરૂપે વર્ણી ॥ મદે રૂપક અને મદિરૂપે પતિજ્ઞાન પામીને જોતાય છે મદે પરિણામ ચતુર્પદિકાના પ્રથમ અર્ધમાં, નવ, નવ, વગેરે સખ્યાની તથા અર્થની પુનરાવૃત્તિ છે મદે લાડાનુમાસ તેનું સદા સદિત્યદર્શનાકાર લખે છે કે “ સદ્ધર્મયા પૌનરુચયમેદેતાત્પર્યમાગ્રત । તાદાનુપ્રાત્સત્યુક્ત ” અર્થ હવે કલો તેજા છે આ ચતુર્પદિકામાંથી ચામરખ ધાદિ ચિત્રપાત્રમધ પાણુ નિર્માણ પદ સંગ્રહે છે

માનુશ્રમ આત્માર્થ કહે છે કે “ સ્વૈરગૈશ્વાપિબોધ્યયૌ પ્રકુયાંદામુલેવુષ ”—
“ પ્રેતાવનાના અગ વટે અને વીથીના અગ વટે પ્રેતાવના કરવી ” વળી ધનિક પણુ કહે છે કે “ બોધ્યગાન્યામુગ્યગત્વાપ્રાચ્યતઽવૈવતાનિતુ ”—“ વીથીના અગુ એ પણુ પ્રેતાવનાના અગ છે, મદે તે પ્રેતાવનામાં દાખલ કરવા વીથીના અગ પણુ તેજા આ ચાર્યે કહ્યા છે—

“ હૃદયાલકાવલગિતે પ્રગ્વગ્રિગતે છન્મ્ ।
શાપ્ત્યધિવલ્લે ગદમવચન્દિતનાલ્લિક ॥
સમત્રણપ વ્રાહારમૃદવાનિગ્રયોદસા । ”

‘ હૃદયાલક, અવલગિત પ્રગ્વ, ગ્રિગ ૯/૫, વા મેલિ, અધિમય, ગદ, અવ સ્પદિત, નાલિક, અલ પ્રગ્વ, વ્ય દાર, મૃદન, એના તેર અગ રીથીના ॥ અદી કવિએ મૃતધાર અને નાના પ્રેતાવનાના હૃદયાલક અગ વર્ણુ દત્ત હૃદયાલકનું લક્ષણ દર્શાવે છે :—

“ મૃતાર્થપદયોંયમાલ પ્રધોત્તરસ્ય વા ।
ચત્રાન્યાચમમાલારુદ્ધેધાદધાલતદુન્નયતે ॥

(જવનિકાતર્જત શબ્દ થાય છે કે) મારા પ્રિયતમને એવું દ્વપણ દેનાર કાણ ? (સ) :

સૂત્રધાર—(આમ તેમ જોઈ સમય) આર્યે ! અવળું થયું !

નટી—(ગભરાયે વેશે) આર્યપુત્ર ! અવળું શું ?

સૂત્રધાર—કુળદેહીનું પૂજન કરી દેરી રૂઝિગણી સખીસદ્ જાય છે, તેમને મણિચોરનો અર્થ સ્થમ તક સખે સમજાયો લાગે છે, માટે આવ જતા ! રહીએ (એમ કહી નાગી જાય છે) (ગ)

“ એકાદ ગૃહ અર્થેના ગજંદનુ વ્યાખ્યાન કરતા જે પ્રશ્નોત્તર થાય તે, તથા સામાન્ય રીતે પ્રશ્નોત્તરમાળા થાય તે, એવા જે પ્રકારના પ્રશ્નોત્તર વિશે જે જાણુ રગભૂમિ ઉપર આવીને વાળચિત્ર કરે તે ઉત્તર જે પ્રકારનું ઉદ્ધાત્મક અથવા જાણુ નાદકને વ્યાખ્યાન કેમ કહ્યું તે વિષે સૂત્રધાર નટનો સનાદ એ ઉદ્ધાત્મક છે.

(સ) જવનિકાતર્જત—પડખા (જવનિકા—પડો) મારા ઇન્—“ ધારી ધારી ધુવામણિ ચોરે ” ચતુષ્પદિમાનુ છેવું વચન સામગ્રી તેનો અર્થ એમ કહ્યો કે જેણે બાળ્યાવસ્થામાં માખણની ચોરી કરી હતી તે ન્યારે જુવાન થયો ત્યારે તે ધુવા ધારી ધારીને (તકાસી તકાસીને) મણિ (સ્થમતક મણિ) ચોરે છે ! એવા અર્થ જાણુ બામા આવવાથી કૃષ્ણની પટરાણી રૂઝિમીને માકુ લાગવાનો સમય છે મઠિ આ પદ્ય દ્વારા રૂઝિમણીનો પ્રવેશ કવિએ કરાવ્યો છે અર્થાત્ પડદામાથી જે અવાજ થાય તે રૂઝિમણીનો છે, અને પ્રસ્તાવના થઈ રહ્યા પછીનો પેહેલો પ્રવેશ પણ તેનોજ છે, એમ સમજવું

(ગ) સ્થમતક સખધે ઇન્—દ્વારકાના યાદવ સત્રાજિતને સૂર્ય પારોથી સ્થમતક નામે મણિ મળેનો હતો તે મણિમાથી દરેકો / અમુક વજનમા સોનું નીકળતું હતું, તેથી તે કાંઈને આપનો નહોતો એ મણિ એક વાર કૃષ્ણે સત્રાજિત પાસે માગ્યો હતો પણ તે તેણે કૃષ્ણને આપ્યો નહોતો એકવાર એ મણિને કંઈ બાધીને મત્રાજિતનો બાઇ મૃગયા કરવા ગયો હતો તેને કાંઈ રીંછ મારી નાખ્યો અને મણિ પોતાની બોડચમા લેઈ ગયો કૃષ્ણે એક વાર મણિ માગ્યો હતો, તેવા રીંછથી એ મણિ અર્થે કૃષ્ણે સત્રાજિતના બાઇને મારી નાખ્યો, અને મણિ પેઈ લીધો એવા રાક કૃષ્ણ ઉપર સર્વને આવવા લાગ્યો, આથી દોષ્ટુદ્ધિ કરવાને કૃષ્ણ પોતે મણિની શોધમા ગયા અને તે રીંછની પારોથી મણિ બાળીને સત્રાજિતને આપ્યો એમ છતા પણ કૃષ્ણે મણિ ચોરો એવું કનક બૂસણ નહોતું એ સ્થમતક મણિની ચોરી સખે આ ગીત ગવાય છે એમ રૂઝિમણીને સમજવું લાગે છે, માટે આનો આપણે જતા રહીએ, એમ નટી સૂત્રધાર તથા

(હતિ પ્રસ્તાવના) (ઘ)

નગી નયછે પાત્રનો પ્રવેશ તથા નિર્મમ નિમિત્ત વગર ન થવો જોઈએ એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે

(ઘ) હતિ—એ પ્રમાણે પ્રસ્તાવના—ગીત સામાન્ય રીતે અપારને પ્રસ્તાવના લખે છે તે પ્રતા નાટ્યની પ્રસ્તાવના માં જુદાજ પ્રકારની છે નાટ્યની વસ્તુને રંગભૂમિ ઉપર જે યુક્તિથી લાવવામાં આવે છે તેને પ્રસ્તાવના કહેવાય એવું પ્રસ્તાવનાનું ઉપનામ લક્ષણ કહી શકાય પ્રસ્તાવનાનું લક્ષણ મુધાકર નામે અથવા કહ્યું છે કે—

“ વિધયંધૈવ સકલ્પો મુલ્લતા પ્રતિવચતે

પ્રગાનસ્ય પ્રવચસ્ય તદાપ્રસ્તાવના ગતા ”

“ રંગભૂમિ ઉપર આત્મમાં જે વિધિ ચાલતો હોય તેની કોઈ એવી કલ્પના કરવામાં આવે કે તે મુખ્ય પ્રબંધ જે ભગ્ની બતાવવાનો છે તેના આગળ રૂપ થઈ જાય ત્યારે તે કલ્પનાને પ્રસ્તાવના કહેવાય ” દશરૂપમાં ચાલુ લખે છે કે—

“ મૂલ્યવારો નટીનુને મર્પિ વચ વિદ્યુત્કમ્ ।

સ્વચ્છાર્ય પ્રસ્નુતાત્તર્જગિત્રોત્તયાયત્તરામુદમ્ ॥

પ્રસ્તાવના ઘા તત્તરુ કથોદ્ધાત પ્રવૃત્તકમ્

પ્રયોગાતિશયધ્વાય ચંદ્યગાનિ પ્રયોદશ ॥ ”

‘ જે મુખ્ય પ્રબંધ ભગ્ની બતાવવાનો હોય તેને પ્રસ્નુતા કહે છે એ પ્રસ્નુતને રા. ભૂમિ ઉપર દાખલ કરે એ ની રીતનું પાત્રનું કાર્ય સૂચવત નર્મને, નર્મને, વિદ્યુત્કને નિયિત વા નીથી કહે તેને આમુખક પ્રસ્તાવના કહે છે એ પ્રસ્તાવના ગમે તો કથોદ્ધાતમાં ની, ગમે તો મજલમાં ની, એ તો પ્રયોગાતિશયમાં ની કે ગમે તો વીથી નામે રૂપકનો જે એક પ્રકાર છે તેવા તેજ અમથી ની કથોદ્ધાત મજલક, પ્રયોગાનિ શાય અને વીથી, એ ચાર પ્રસ્તાવનાના ભેદ હોવાનું છે ’ આ બધાંએ પ્રેમ નરે કથોદ્ધાતમાં પ્રસ્તાવના કરી છે. કથોદ્ધાતનું લક્ષણ દશરૂપમાં લખે છે કે,—

“ સ્વતિ વૃત્તગમ વચચનર્વ ઘા ચત્ર મૂલ્લિગા ।

મુદ્દિલ્લા પ્રસિદ્ધેત્ તત્તરુ કથોદ્ધાતે દ્વિતેત્ સ ॥ ”

‘ નાટ્યમાં જે હનિત્વ ભગ્ની બતાવવામાં આવે છે તેને મજલ વાચકે મળે એ અર્થ સૂચવતે વા. ની પામથી સ્વજગીને પાત્ર પ્રવેશ કરે તેને કથોદ્ધાત કહે છે, એ જ પ્રમાણે છે ’

અર્ધાઆ ની ગાયન કરે છે તેમા છેવટે તે બોલે છે કે,

“ ધારી ધારી યુનામણિ ચોરે =

એ વાચ્ય આજુ અદણુ કરીને અને તેનો અર્થ “ કોઈ યુવા (જુવાન પુરુષ) ધારી ધારીને મણિ ચોરે છે ” એવો કરીને પાત્રનો પ્રવેશ થાય છે અને નાટકની વસ્તુ ની શરૂઆત થાય છે

આરી રીતે નાટકની શરૂઆત કરીને સૂત્રધાર વોરે પાત્રો જતા રહે છે તે વિશે ધનિક કહે છે કે,—

“ एयामन्यतमेनार्थं पात्रं वाक्षिष्य सूत्रभृत् ।

प्रस्तावनाते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपचयत् ॥ ”

“ ઉપર જે પ્રસ્તાવનાના અગ્ર કલા તેમાના અમે તે એકવડે નાટકના અર્થનો કે પાત્રનો ઉપદેશ કરીને પ્રસ્તાવના પૂરી થયે સૂત્રધાર રજભૂમિ ઉપરથી જોના રહે છે અને પછી નાટકની વસ્તુ બજવી બતાવવામા આવે છે ' વસ્તુ એવો નાટકની કથા વસ્તુ કેમ બજવી બતાવવી એ વિશે વધારે વર્ણન તેજ અથમા કરેલુ છે એથ—

“ आद्यतमेव निश्चित्य पञ्चषा प्रविमज्जय च ।

छदश सधिसक्ताश्च भागानपि च खडयेत् ।

चतुषष्टि च तानि स्युरगानि ॥ ”

“ બજવી બતાવવાની કથા અર્ધથી શરૂ કરવી છે અને અર્ધી આગળ પૂરી કરવી છે, એમ તેનો આદિ અને અંત નક્કી કરીને પછી તે કથાના પાંચ વિભાગ કરવા તથા કથાના જે સવિ નામના ભાગ કરવામા આવે છે તેના પછી વિભાગ કરવા તથા એવી રીતે બધા મળીને ચોસડ અગ થશે' એ વસ્તુના વિભાગ દેના કરવા તે વિશે કહે છે, કે

“ अवस्था पञ्च कार्यस्य प्रारम्भस्य कलाविधिः ।

શારમયત્નપ્રાપ્ત્યાશાનિયતાસિકગમમા

વાજ્ઞવિદુષતાકાર્યપ્રકરોક્તાયલખના

અર્ધપ્રદતય પચ પચાવસ્થાસમન્વિત્તા ।

યયાસરધ્યેન જાવતે મુગાદ્યા પચસય ॥

મુલ પ્રતિમુલ્લ ગર્મ સામર્થ્યોગમદ્વિ ॥ ”

“ કૃત્રી બાધાવાળા પુરુષો જે જે ગર્વનો આભ રહે તેની પાસે અવસ્થા દોષ છે આભ, યત્ન, પ્રાપ્તિવાશ, નિશ્ચિત્તિ અને નિશ્ચિત્ત અર્થાન્ કર્યનો નિશ્ચે

ધાય છે, પછી ચલ કરાય છે, પછી તે પ્રાપ્ત થવાની આશા બધાય છે, પછી તે નક્કી પ્રાપ્ત થશે એમ લાગે છે, અને છેવટે તે પ્રાપ્ત થાય ॥ જે અર્થ પ્રાપ્ત થવાનો હોય ॥ તે પાત્ર જાતનો હોય છે કેાઈ અર્થ બીજરૂપ હોય છે, કેાઈ બિદુરૂપ હોય છે, કેાઈ પતાકારૂપ હોય છે, કેાઈ પ્રકરીરૂપ હોય છે, અને કેાઈ કાર્યરૂપ હોય છે (બીજ, બિદુ, પતાકા, પ્રકરી અને કાર્ય, વગેરે અર્થ પ્રકૃતિઓ અથવા જે જે લાગે યોગ્યતામાં આવશે ત્યાં ત્યાં તેના લક્ષણ કહીશું.) ઉપર કહેલી પાત્ર કાર્યની અવસ્થાઓ અને પાત્ર અર્થની પ્રકૃતિઓનો અનુક્રમે સમાગમ થવાથી મુખ વગેરે પાત્ર સધિ ઉત્પન્ન થાય છે જેમ કાર્યની આરબ અવસ્થામાં બીજ વર્ણાય તે મુખસધિ કહેવાય વગેરે મુખ, પ્રતિમુખ, ગર્ભ, અવમર્શ અને ઉપસહાર, એવા તે પાત્ર સધિના નામ છે " આ અંધમાં પહેલા અકમા વસ્તુનો આરબ અને બીજરૂપ અર્થ વર્ણુરો માટે તે મુખસધિ છે મુખસધિનું લક્ષણ તેજ અથમા કહ્યું ॥ ૬—

“ મુલં બીજસમુપ્પત્તિનાંનાર્થરમસપ્રભા ”

“ વસ્તુના આરબમાં જૂના જૂના પ્રકારના અર્થ અને રસનો આપ્રથ કરીને જે બીજની ઉત્પત્તિ વર્ણાય છે તેને મુખસધિ કહે છે ” એ બીજ અને આરબ નામે કાર્યની અવસ્થાના યોગથી મુખસધિ બાર પ્રકારે વર્ણુઈ શકે છે એ પ્રત્યેક પ્રકારને મુખસધિનું અંગ કહે છે ઉપન્યાસ, પરિકર, પશ્ચિન્યાસ, વિયોગન, યુક્તિ, પ્રપ્તિ, સમાધાન, વિધાન, પરિભાવના, ઉદ્ભવ, ભેદ અને કરણ, એના તે બાર અંગના નામ છે, આરબ અને બીજના લક્ષણ આદિ બાતે કહેવા છે ॥—

“ બૌદ્ધમુવયમાપ્રવંત્સુ યો ચીજસ્ય નિવચયતે ।

મહત્ત્વઃ કલ્પયોગસ્ય સ ચત્ત્વારમ્ દ્વયતે ॥ ”

“ અસ્વમાત્ર સમુદિદ્ધ વદુષા વત્તવસર્પિણે ।

પલાવમાન ચર્ષત્ત્વો ન તદભિધીયતે ॥ ”

“ જેનું પરિણામે મોટું ફળ થવાનું હોય એવા કેાઈ બીજની કલ્પમુક્તા માત્રનું વીરૂન કરવું તેને આરબ કહે છે ” જે વર્ણન પ્રથમ ઘણું સૂચિત્વ દેવાય છે તથા તે પછીથી ધણે પ્રકારે વિસ્તાર થાય છે, તેમજ જેના પરિણામમાં કેાઈ અનુભવ જેવું કાર્યરૂપ ફળ થાય છે, તેને બીજ કહે છે ” બીજ સળવે માનુષ્યા આચાર્ય વિરોધ કહે છે ॥—

“ ક્વચિન્ કારણમાત્ર તુ ક્વચિષ્ઠ કલ્પદર્શનમ્ ।

ક્વચિશરમમાત્રં તુ કલ્પમુક્તિઃ કિયા ક્વચિન્ ॥

ન્યાયારથ વિશેષોક્તઃ ક્વચિદ્વા કલ્પમાષ્ટ ।

અંક ૧ લો. (૮)

મહુષા રૂપકેષ્વર વીજરૂપેણ દશ્યતે ॥

ફલે यस્ય હિ સહાર ફલવાન તુ તદ્ભવેત્ ।

પલુવાન વશા જ્ઞેવા અર્થવીજ તુ નાયક ॥ ”

“કોઇ જોએ કારણ માત્ર જતાવવા રૂપે બીજ વર્ણવવામાં આવે છે, કોઇ જોએ તે કૃત્રિમ રેખાવા રૂપે વર્ણવે છે, કોઇ જોએ આરભ માત્રથી બીજ વર્ણવે છે, કોઇ જોએ કૃત્રિમ કદીને ક્રિયા માત્ર વર્ણવવાથી બીજ વર્ણવે છે અને કોઇ જોએ કૃત્રિમ સાધક અમુક વ્યાપાર રૂપે બીજ વર્ણવે છે એવી જીને રૂપકેશ બીજ ઘણા પ્રકારે મૂકવામાં આવે છે જેનો પરિણામ કૃત્રિમ આવે છે તેને કૃત્રિમ કહે છે, કથાને વસ્તુ બીજ કહે છે, અને નાયક કે નાયિકાને અર્થબીજ કહે છે.”

(૮) અક-અક શબ્દનો અર્થ જોગો થાય છે નાટકની વસ્તુને રસ તથા ભાવ મહિત અભિનય વડે સખાસદોના જોવામાં અપાતી દોષ તેમ તેમના મનમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે. આ નાટકના એ ભાગને અક કહે છે એમ આ શબ્દ નાટકમાં એ અક કહેનાય છે તે અર્થમાં રૂઢ થયેલો જાય છે. પ્રસ્તાવના કર્યા પછી શું કરવું તે વિશે દર્શકરૂપમાં લખે છે કે—

“આદી વિષ્કમક કુસાદક વા કાર્યશક્તિ”

“કાર્યની શુભિ પ્રમોદે પ્રથમ વિષ્કમક કહેવા અર્થમાં અક કરવો” (વિષ્કમક વિશે પ્રસંગે કહેવામાં આવશે) પ્રથમથી અક ક્યારે કહેવા તે વિશે કહે છે કે—

“યદા તુ સરસ વસ્ત મૂલાદેશ પ્રવસતે

આદાવત તદાક સ્વાદામુરોક્ષપસથય ॥ ”

“જ્યારે આરંભથી જ રસમય વસ્તુ વર્ણવી દોષ ત્યાં પ્રસ્તાવના વડે પાત્ર પ્રવેશ કરાવીને આરંભથી જ અક કરવો” આ નાટકમાં પ્રેમાનંદે એમનાં કહ્યું છે અનુ સંક્ષિપ્ત તેજ પ્રથમમાં લખે છે કે—

“પ્રત્યક્ષનેતૃચારિતો વિદુર્યાસિપુરસ્વત ।

અંબા નાના પ્રવારણસાવિધાનરસાધય ॥

“૨૦ બુદ્ધિ ઉપર પ્રત્યક્ષ નાયકનો વ્યાપાર જેમાં જતાવવામાં આવે છે તથા અનાતર કથાના બીજરૂપ બિંદુ વડે જેમાં નાના પ્રકરણના અર્થ બાજી જતાવવામાં આવતા દોષ તથા જેમાં રસભાવ દર્શન કરાવા દોષ તેને અક કહેવો તે અકમાં અનુભવ, વિભાવ રચાયેલા અવ્યવસ્થિતી ભાવ એ સધળા બાજી વડે પ્રત્યક્ષ રસનું પોષણ કરવું

(સરોપા રૂઢિભણી તથા તે ॥ બે સખિઓ પ્રવેશ કહેછે) (ચ)

વસ્તુનેજાના એવી ન કરવી કે જેથી રસથી તે દૂર જાતી રહે તેમ વસ્તુને પ્રેરણા, અનકાર વગેરેની એવી યોજના ન કરવી કે જેથી રસ અતર્ધાન થઈ જાય નાટકમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર કે હીર પ્રવેશ અને બીજા રસને અમલૂત કરવા નિર્મલ્લપ્સધિમાં અપ્સુતરસ કરવો અકમા શું શું પ્રત્યક્ષ ન દેખાડવું તે વિરે મ્હે છે કે—

“ દૂરાધ્વાન વધ યુદ્ધ રાજ્યવેશાદિવિપ્લવમ્ ।
સરાધ ભાજન સ્નાન સુરત ચાનત્પનમ્ ।
અવરપ્રવૃણાદાનિ પ્રલક્ષાણિનિર્દિશત્ ॥ ”

‘ દૂર પય વધ, યુદ્ધ, રાજ્યવેશ । મરે, બોળન સ્નાન સુરત અતુરેન વસ્તુ ધારણ વગેરે દેખાતું મનમાં ઉપર પ્રત્યક્ષ ન દેખાડવા અર્થાત્ પ્રવેશક વગેરે પ્રાવીને તે વાત કહેવશનીને ધ્યાનો ન બધ જોડવો

(ચ) સરોપા-ગીતમાં અર્ધાથી નાટકની વસ્તુને આરબ થાય છે નાટકની વસ્તુ વિરે ધનિ કહે છે કે—

“ વસ્તુનેતાગસત્તવા મદકા વસ્તુ ચ દ્વિધા ।
તત્રાધિકારિક મુગ્ધમંગ પ્રાસંગિક વિદુ ॥
અધિકાર પન્થ્યામ્યમાધિકારી ચ તત્પ્રભુ ।
તત્રિવર્ણમમિભ્યાપિ વૃક્ત સ્યાદાધિકારિકમ્ ॥
પ્રાસંગિક પરાધસ્ય સ્વાર્થો યસ્ય પ્રસંગત ।
સાનુવધ પતાકાર્ય પ્રસા ચ પ્રદશમાર્ ॥ ”

રૂકિમણી—અનિ મનકમાનિકા ! મારા પ્રિયતમને મણિયોડ મહેનર
કાણુ ? પકડી લાવ્ય તેને (છ)

કનકમાલિકા—દેવિ ! મારા તો તે જોડામાજ આજ્યા નદિ પશુ
પદ્મપ્રભા તમારૂં કાપવેલુ માવગી દોડી મહત્તી તે છતાવતે આવતી જણ્યા છે
રૂકિમણી—(પદ્મપ્રભાને નિકટ નિરખી) પદ્મપ્રભા ! શોધ
લાગ્યો કે ? (જ)

પદ્મપ્રભા—(સખેદ) અધાર તેવાથી ુ કને જઈ પહોંતી છતા
આગળી રાત્રી નદિ

રૂકિમણી—(મતેષ) પશુ તેને મારી કને ક્યમ ન લારી ?

પદ્મપ્રભા—(હસ્ત જોડી સહન) તે ઘણા અને ુ એની
માટે (ક)

જોતોજો વર્ણાધને પ ૧ આખી કથામા તેનો કાઈ સખવ ન આવતો હોય તો તેને પ્રકરી
કહે છે (જેમ રામાયણમા રામને લગતી કથા એ અધિકારિક વસ્તુ સુખીનની કથા
એ પતાકા નામની પ્રાસંગિક વસ્તુ અને અચાપુત્રી કથા એ પ્રકરી નામની પ્રાસંગિક
વસ્તુ)

(છ) રૂકિમ ણી—આ કથાના નામ કૃષ્ણની પદ્મ ણી પ્રિયતમને—અતિ વાહના
સ્વામી કૃષ્ણને કૃષ્ણને માથે નાંખી ચારી આ ણી હતી એ રાત પાછળ દીકામા ખતાવી
છે મનકમાનિકા—રૂકિમ ણીની દાસી કનકમાલિકાનું સંગ્રાધન દાસીનું નામ રાખના વિરે
સાતિત્યર્થજીકાર રખે છે કે—

“ દક્ષા સિદ્ધા ચ સગા ચ વશ્યાના નામ દશયત્ ।

દક્ષપ્રાયાણિ વણિજા ચટચચ્ચોસ્તથા પુન ॥

વસતાદિપુ વર્ણ્યસ્ય વસ્તુનો નામ ચઢવત્ ’

‘ વશ્યાના નામ જેને છે’ દક્ષા, સિદ્ધા કે સેના આવેએના રાખના જેમ વસત
ગેના વગેર વેપારીના નામ જેને છેડે દક્ષ વગેરે આવે એવા રાખવા જેમ સોમન
વગેરે દાસ અને દાસીના નામ જલુધા વસત વગેરે જનુમા જે ધર્મ્યેનું વર્ણન કરનામા
આરેહે તેવા રાખના જેમ કનકસ મદલિકા કનકમાલિકા પદ્મપ્રભા વગેરે આમાના
છે આ જે નામ રેમાન’ આ નાટકમા દાસીઓને મળિ ચોળેવા છે મનકમાલિકા અને
પદ્મપ્રભા એ જે વિશેષ લક્ષ્મીને લગતા છે મા’ એ નામ એમ પણ સૂચરે છે કે તે
દાસીઓ લક્ષ્મીસ્વરૂપ રૂકિમણીની ટોની જોઈએ

(જ) નિકટ—પાગે (ક) સખન—ગીટીની બીજીની

ક્રિમિભણી—(સખેદ) ખાતર ખોદતા જણાયો ચોર ઝલાયો નહિ !
કનકમાયિકે ! ચાલો આ બનાવથી દેવને જાણીતા કરીએ; આ તો ઘણું
ખોટું ! (એમ કહી ચાલ્યા ગયે) (ચ)

(રંગમંદાપમા સુખાસનપર બિરાજેલા કૃષ્ણદેવ શ્રીદામા સહ પ્રવેશ
કરે છે)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! સ્વમ તક મળ્યોએ તો મને બાત્યાવસ્થા પ્રાપ્ત
કરાવી અને કાચનપુરીને વેલીવાળુ મળ બનાવ્યું ! દેવમતિ બધવતાર છે ! !
સખા ! કહેલો શ્રમ પણ સિદ્ધિપદ થયો નહિ ! (ટ)

(ચ) ખાતર ધૃ—અર્થાન્ ડાકમા આવેનો મુદો જતો રહ્યો ' ઉઠાડરણુ નામે
નાટ્યપદકણુ દેવને—શ્રીકૃષ્ણને કૃષ્ણ યદ્યપિ રાજ નથી પણ રાજભેદાભિકારવાળા છે
તથા દિવ્યાદિવ્ય ખાતર છે માટે તેને દેવ નામ આપ્યું છે સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે કે—

“ રાજા હવામીતિ દેવતિ સૃત્યેર્મદેતિ ચાધર્મ ” . ”

“ રાજને તેના પોતા વર્ગે સ્વામી કે દેવ મ્હીને ઓઢાવવો અને અધમ પાત્રેથી
બદા (બર્તા) કહેવું ” અર્થા ક્રિમિભણી અને તેની હાસીઓનો પ્રથમ પ્રવેશ પૂરો
થાય છે તેમના ગયા પછી કૃષ્ણ તથા તેના સખાનો પ્રવેશ છે આધુનિક દેશલાક નાટક
લખનારા અંગ્રેજ પદ્ધતિને અનુસારે પ્રવેશ ૧ હો, પ્રવેશ ૨ જો, એમ લખે છે પણ
સંસ્કૃત નાટકકારેએ એમ લખવાની જરૂર જોઈ નથી, કેમકે એક અકના પ્રવેશ નિર્ગ-
મના કાળમાનનો કાંઈ નિયમ થઈ શકતો નથી આ જગ્યાએ ક્રિમિભણી વગેરે ગયા પછી
કૃષ્ણ વગેરેએ રગમૂર્તિ ઉપર આવવું એ ઠીક નથી, પણ ક્રિમિભણીના નિર્મલની સાથેજ
પડદો ઉપાડવાથી કૃષ્ણ તથા શ્રીદામા નજરે પડે એમ થવું અવશ્યનું છે યદ્યપિ કવિએ
આ વાત લખી નથી, તથાપિ “ સુખાસન પર બિરાજેલા ” દિવાદિ સંદોષી જણાય છે
કે તેમનો પ્રવેશ પડદો ઉપાડવાથી જ અને તેથી કેટલાક જે એમ કહે છે કે
પૂર્વ પડદાની ઝોડવાણુ નાટકમાં નહોતી તે વાત નિર્મળ માવમ પડે છે વળી “ રંગમંદા-
પમા ” એ રાખેથી એમ પણ માવમ પડે છે કે ઘેરના કૃષ્ણની પગપાટ ચિત્રપટ પણ
હોવા જોઈએ, તેથી પૂર્વ ચિત્રપટ ટોવાનું અનુમાન થાય છે જો એમ ન માનીએ તો,
પ્રથમા લખેલા કૈાસમના રાખે નાટક બજાવી વખતે એવાને કાને પડવાના નહિ
હોવાથી કૃષ્ણ ધરમા છે કે વાણી છે તે સ્વયંવાદ વાચ્ય કવિએ કહેવું જોઈએ, પણ
તે કહ્યું નથી તે એમજ જાનીને કે કૈાસમા લખેલી સૂચના જે વસ્તુ નહ લોકેએ કેમ
અભિનય વગેરે કરવા, તે સંબંધી હોય છે, તે સમજીને નહ લોકે રંગમંદાપનો ચિત્રપ-
સમાસદોને દેખાડ્યો અને તેથી તે ન્યૂનતા પૂરો.

(ટ) બાત્યાવસ્થા ધૃ—કેમકે ટ બાગપત્રમા માળગુ ચોરી ખાનો દતો તેથી

શ્રીદામો—મળને તમે વિસારો પણ મળ તમને ક્યમ વિસારે ?
મળ નિનિનાના નિસાસા ન નડે એવો નર વિધિ નિર્માણ કરવાને શક્તિમાન
કેમ થાય ? કરો એવું પામો અને વાવો એવું લણો ! શુદ્ધ થવાને શ્રમ તો
કરવોજ પડે, પણ જમત તો ઝવેરી છે ! (ઠ)

કૃષ્ણદેવ—શું આત્મા તું પણ એમજ માને છે કે ?

શ્રીદામો—જણે તે પિયાર કેવો આણે ? પડતીમા તો પડતીજ !

કૃષ્ણદેવ—તારા જેવા જેના સખા છે તેને પડતી કેવી ? ચઢતીમા
ચઢતીજ થી જોઈએ

શ્રીદામો—ત્યારે ચઢતીમા ચઢતી

કૃષ્ણદેવ—અથા એમ કેમ ?

શ્રીદામો—સ્થમ તકની ચૌરિમ રૂપ નદી મળવનિનાના અશ્રુપ્રભાવે
ચઢતીમા ચઢતી જેવી જણાય છે અને તેમા શ્રીકૃષ્ણદેવ થાન ક્યાં છતા પણ
તણાય છે (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—અથા પડતીમા પડતી શું ?

તે વખતે માત્ર નામ ચેર પડયુ હતું તે નામ પાણી આજ સ્થમતક મણિને લીધે
પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી જાણે હું પાછો બા-ચાવરયામા ચરો હોડ એમ લાગે છે કાચન
પુરી—દ્વારકા મળ—કેમકે જેવી રીતે મને ત્યારે મળના લોક ચેર કહેતા હતા તેવી
રીતે આજ અર્ધાના લોક ચેર કહે છે સિન્ધિપ્રદ—સિન્ધિ આપનારો વનમા ફરીને
મણિચોગને શોધી કાઢીને મણિ પાછો આણી આપવા રૂપ જે શ્રમ કર્યો તે

(ઠ) શ્રીદામો—કૃષ્ણનો બાગસખા એક ગોપ (કવિએ એનો વિદ્યુતક તરિકે
ઉપરગ કર્યો) વિધિ—અઘાદેવ નિર્માણ કરવાને—ઉત્પન્ન કરવાને કરો ઈન્—તમે
મળવનિનાના નિસાસા લીધા ત્યારે તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ આ કવચ તમાર માથે કેદયુ !
પણ ઈન્—શ્રીદામાતું આ વાચ્ય ઉભવથા લણ પડે એવું ॥ એટલે શુદ્ધ થવાને તમારે
કદ વેડયુ પડયુ, એ તો દુનિયાનો રિનાજ છે, માટે તેમા કાઠ અડયયુ નથી, પા.
જગત્ તો જાણેજ ॥ કે તમે મણિને ર નથી. બીજી રીતે—જે ચેર હોય તે પણ
પોતાની શાદવટ બતાવવાને શ્રમ તો કરે, પણ જગત્ તો મનમા જાણે કે ચોગજ છે !

(ઘ) ચૌરિક—ચેરી આ વા-ચગ એવા ધનિ છે કે જેમ માખણની ચેરી
મળવનિનાને પ્રસન્ન કરવાથી મળતી હતી તેમ આ પણ તેવાજ કેદ કપાયથી મળે
એવી છે સત્યભામા સાથે કૃષ્ણના પતિવ્રતરૂપ કાર્યનું અર્ધી મુશ્મતર બીજ છે

રૂકિમણી—(સરોપ) અરે ! આ ગોપપુત્ર શ્રીદામો શુ સમજાવે છે ! અને દેવ પણ તેને મળતા થાય છે ! ખરેખરાત, જાતિસ્વભાવ એ શ્રવતાસુધી નથીજ જતો ! વાર આગળ શુ થાય છે ? (વ)

શ્રીદામો—મદારાજ, કૃપાકટાક્ષથી મુક્તતા મળે એવું મારા નિયામમાં આવ્યું છે

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે કહી દે, દીર્ઘસૂતતા કરવામાં કયા અર્થની સિદ્ધિ સ્વીકારી બેઠો છું ? (મ)

શ્રીદામો—મોગમાં મોટા અર્થની !

રૂકિમણી—' ભાભા દોરા કયા ચારીશુ તો કે ત્યાંના ત્યા ' એવીજ કંઈ મોટામાં મોટી અર્થપ્રાપ્તિ હશે ! પણ મારે ઉતાવળા યવાનો સમય નથી

કૃષ્ણદેવ—તે અર્થ કયો તે મ્હી નાખ્યની ?

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ) સાબળો મદારાજ ! સત્રાજિતની મુતા સાથે સબંધ જોડો એટલે સર્વ અર્થની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને નિદાની સમાપ્તિ સમજવી (મ)

રૂકિમણી—અરે હુદ ગોપ ! દેવને અવગે માર્ગે દોરવાનું તનેજ છાત્રે ! વાર કીક, કૃષ્ણદેવનું વેણ સાબળવાનો પણ સાગે સમય છે ! (ય)

આખોડતા બિંધા—હે બાહ ! હું મુક્ત થાઉં તે માટે કૃપાકટાક્ષ ક્રેણ કરે ? ખરા હા—જો ખરા કરવાના ઉપાય તમે લહો—જાણતા હો તો કહો કે તે ઉપાય કયા છે ? સત્રાજિતની પુત્રી સત્યભામાના કૃપાકટાક્ષ મેળવવાથી મ્હણિની ચેત્રી મે, એમ આભાવ ને વાણું વણુ છે તેવું આ બિંદુ છે ધનિક બિંદુ બિંધે કહે છે કે—

“ અવાતરાધીવચ્ચદ નિંદરચ્છદકારણમ્ । ”

“ અવાતર અર્થનો સબંધ ટળી જતો હોય ત્યારે તેને સાધનાર એ અવાતર કથાનુ બીજા તેને બિંદુ કહેવું આઠી સત્યભામાના દેવને મગ્ધવાને પશ્ચિમતક લાવણુ એ મુખ્ય કથા છે, સત્યભામાનો પશ્ચિમ એ અવાતર કથા છે, ‘ મ્હણિની ચેત્રી કૃપાકટાક્ષથી મે’ એમ કહ્યા પછી વાત અત્રી પડે છે તેને સાધવાને આ પ્રશ્ન છે કે ‘ મને મુક્ત કરવાને કોણ કૃપાકટાક્ષ કરે ? ’ માટે એ બિંદુ છે

(વ) જાતિસ્વભાવ—(ગોપનો) (મ) દીર્ઘસૂતતા મુક્તતા સંપન્નતા શુભ

(મ) સત્રાજિતની મુતા સત્યભામા

(ય) રૂકિમણી આ વાન્ય ગોપને કહે છે ખરી, પણ તે ગોપને સભાગારાનો હેતુ નથી, એવો અભિનય આઠી સમજવો

રૂકિમણી—(ઉભા ન સાલગે તેમ સખે) શુ લોકની શકા સત્ય છે ? નાના એમ દેણ તો મણિ પાઠે કેમ આરે ? વાત આગળ શુ થાય છે તે સામળુ દીક થયુ કે હુ અહીં છુ તે બનેમાથી એજ જાણતા નથી નો પદ્મપ્રભાતુ ક્યુ ક્યુ હોત તો આ બધી વાત સામળવામા આનત નહિ (દ)

શ્રીદામો—પણ ત તો રાધિકાના કૃપાકાંક્ષે મૂંઝતા (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—પણ ત તો હવે સત્ય અને આ તો છે અસત્ય એવોલે તેવા કૃપાકાંક્ષા આનશ્ચકતા શી ? (જ)

શ્રીદામો—મદારાજના કહેનાપર મને પૂણુ નતીતિ છે તેમ મણિ પણ મદારાજે આગી આપ્યો છે તે છના જે સખા રહી એ રાધિકાના કૃપાકાંક્ષા વિના નહિ તો શું ? (ધ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! સત્ય કૃપાકાંક્ષાનો મદિગા એવોજ અનણુ ધીય છે ! (ફ)

અંતરિક્ષ.

કૃપાકાંક્ષથી સખા ખરા તથાપિ છૂંતા

નથી કૃપાકાંક્ષા તેથી જુદામા ? લૂંતા

હવે કૃપાકાંક્ષા કે હુ મુક્ત કારણે શિયા !

ખરા ક્યાતણા લહો કહો ઉપાય છે કિયા ?

૪

(દ) લોકની શકા—(મણિ રૂપે ચોરી હતો એવી) પદ્મપ્રભાતુ હો પદ્મપ્રભાતે શુખપણે હમા રહેવાની ના કરી હતી તે આ રૂમિમણીના વચનથી માનમ પેછે પદ્મપ્રભા અને રૂમિમણીની વાતચિત્ત અથમા વારી નથી મને તે વાતચિત્ત કોઈ માર્યે સાધનારી નથી તેમ અમ મારજનક નથી સહિયર્ષીમા લખિએ કે—

‘ યત્ સ્યાદનુચિત વસ્તુ નાયકસ્ય રસસ્ય વા ।

વિરુદ્ધ તત્પરિત્યાજ્યમયથા વા પ્રવલ્પયત્ ॥

નાયકને રસને જે વર્તન ઉપરાગમા આરે એવુ ન હોય અથવા જે તે બ નેને વિરુદ્ધ પ વ હોત તે છાગ દેવુ અથવા તેની કલ્પના બદલી રીતે કરી લેવી એ રીતે એ સવા રસને ઉપ રસ ન હોનાથી છેકી દીવા છે

(ઘ) કૃના થ નિરાણીવાગા વા યના ઉત્તરમા થી ભો કહેછે—પણ હો

૧) આવશ્યકતા—જર (ઘ) અર્થાત્ રાધિકાના કૃપાકાંક્ષા નથી મોજ શકા રહેલી

૨) અવાનીય—ન વારી શકાય એવો

૩) લોક—નાગવ્યવસ્થા ખરા—ખરા એર જુદામાની—બદલી ચોરીમા લૂંતા—

શ્રીદામો—ઉનાગાની સુખની તલાવડી જોઈ માઠી તને પીછા
જગા જોવી જગા માનેડે, તોપણ ચંનાઈ ગયેના દેડના તમ્મ રી આ સ્થળે
તનાવડી દશે એમ તેને શ્રાલીલ કહેછે, જોથી તે તનાવડીનું રહેલું મલ્લ્યકપી
ધન પણ દરદર્શન્ય છે, એવી રીતે પૂર્વકૃત્ય સામળવાથી દેવી પડતીગા
પડતી નામ્ય છે (ઢ)

(ગિમિલી ચાનનો પ્રસંગ શ્રીકૃષ્ણ મરતી દત્તી તે ઉમ્મય જન ન જાણે
તેમ બાળુએ જઈ સતાય છે) (જ)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામો ! ઝાઈ જન આમ ગયું એમ મને લાગે છે,
જા, જા

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ) દેવ ! અહીં ઝાઈ દિસતું નથી,
તા હા ! હું સમજ્યો આ ના જોવાને એમજ થાય

કૃષ્ણદેવ—શુ સખા તમારે તે મને ચોરજ ધારો કે ?

શ્રીદામો—ના મેં નદિ, પુરજને

કૃષ્ણદેવ—તો તું મરજ તેમના પતીતિ (ત)

શ્રીદામો—પણ પાછની નાત ત્હી રીને જુશી નખાન

કૃષ્ણદેવ—ગોપિમાનું નવનીત લેતા પિપીલિકા ઉનારઆડું કહે ! તા
તેમ (ધ)

(ઢ) પૂર્વમ્—મજમા કરે ઠી ચોરી રૂપ અર્થ તમે ચાર તો નથી પાતમારા
પૂર્વના અલ્પશુ લોકોમા શકા ઉત્પન્ન કરે છે અર્થા અર્થવિશેષલુ નામે નાટ્યા
લકાર વાડો છે તે વિષે સાહિત્યદર્શના વગે છે કે—

‘ ઠક્કસ્વાર્થસ્વચતુરવાદુત્કાતનમનેકધા ।

તપાલમસ્વરૂપજ તત્સ્વાદયવિશવળમ્ ॥

એક વાર કહેના અર્થને ન્હી ન્હી અનેક રીતે કે ઠપકાના રૂપમા કહેવો તે
અર્થ વિશેના નામે નાટ્ય નમર કહેવાય છે

(જ) ઉભયજન—કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો

(ત) અતીતિ—ખાત્રી (કૃષ્ણ એક નથી અત્રી) (ય) પિપીલિકા—કીડીઓ
માખા નેલતા પકાઈ જતા ત્યારે એમ કહેતા કે આ તો માખાને કીડી તો અહીં હતી
તે ઉતારતો હતો એવું કાઠક જાણતું રોધી માને પાછની વાત પાલોડેના
મનપરથી નાદી નામ

રૂઢિમણી—(ઉભર ન સાબળે તેમ સખે) શુ લોકની શકા સત્ય છે ? નાના એમ હાથ તો મણિ પાછો કેમ આપે ? વાર આગળ શુ થાય છે તે સાબળુ ઠીક થયુ કે નહીં છુ તે બનેગાથી એકે જાણતા નથી ને પદ્મભાગુ જુલુ મુંડે હોત તો આ બધી વાત સામગ્રામા આનત નહિ (દ)

શ્રીદામો—પણ તે તો રાધિકાના કૃપાકળાને મૂકાતા (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—પણ તે તો હલુ સત્ય અને આ તો છે અસત્ય એમલે તેવા કૃપા ગાત્રી આનસ્યકતા શી ? (ન)

શ્રીદામો—મહારાજના કહેનાપર મને પૂણુ પ્રીતિ છે તેમ મણિ પણ મહારાજે આગી આપ્યો છે તે છતાં જે શકા ૨૮ થી એ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ વિના નહિ તો શુ ? (પ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! સત્ય, કૃપાકટાક્ષનો મણિ આલેખ અવશ્યુ લીધ છે ! (ફ)

લોક.

કૃપાકટાક્ષથી સખા ખરા તથાપિ છૂંતા
નથી કૃપાગાત્ર તેથી જુહુમાલો લૂંતા,
કરે કૃપાકટાક્ષ કેા મુક્ત કારણે વિધા !
ખગ કંઈતણા લલો કહો ઉપાય છે કિયા ? ૪

(દ) લોકની શકા—(મણિ કૃપો મોડા હોતો એવી) પદ્મભાગુ ઈં પદ્મભાગે ગુપ્તપને ઉભા રહેવાની ના મ્હી હતી તે આ રૂઢિ લીના વચનથી માવમ પગે પદ્મભાગ અને રૂઢિમણીની વાતચિત્ર અથમા વર્ણી નથી કેમકે તે વાતચિત્ર માલ કાર્ય સાધનાની નથી, તેમ અમ માત્ર નથી સહિય પંક્તિમા લખેલે કે—

‘ यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रमस्य वा ।

विरुद्धं तत्परित्यागन्यथा वा प्रवर्तयत् ॥

નાયકને કે રમને જે વર્ણન ઉપરોક્તમા આરે એવુ ન હોય અથવા જે તે બંનેને વિરુદ્ધ પડુ હોય તે છાડી દેવુ, અથવા તેની સ્વપના જુદી રીતે મ્હી લેવી એ ગીતે જે સવા રસને ઉપકારક નહોતાથી છોડી દીરો છે

(ઘ) કૃપાના ચ નિશાનીવાળા વામ્બના ઉત્તરમા શ્રીદામો કહેલે—પણ ઇં

(ન) આનસ્યકતા—૨૨ (પ) અર્થાત્ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ નથી. મોજે રામા રતેડી

(ફ) અસાનીય—ન વર્ણી શકા એવો.

૪ મોડ—નાયકરૂપ ખરા—ખરા ચેર નૃપાની—નૃહી મોગીમા લૂંતા—

ફિમિમણી—(સરોવ) અરે ! આ ગોપપુત્ર શ્રીદામો શું સમજાવે છે ! અને દેવ પણ તેને મળતા ચાલે ! ખરેખાત, જાતિસ્વભાવ એ જીવતાસુધી નથી જતો ! વાર આમણ શું ચાલે ? (ચ)

શ્રીદામો—મહારાજ, કૃપાકટાક્ષથી મુક્તતા મળે એવું મારા વિચારમાં આવ્યું છે.

કૃષ્ણદેવ—તારે તે કહી દે; દીર્ઘસૂતતા કરવામાં કયા અર્થની સિદ્ધિ સ્વીકારી ખેડાણું ? (ચ)

શ્રીદામો—મોટામાં મોટા અર્થની !

ફિમિમણી—‘ ભાભા દોરાં કયા આરીશુ તો કે ત્યાંનાં ત્યાં ’ એ તિજ કંઈ મોટામાં મોટી અર્થપ્રાપ્તિ હશે ! પણ મારે ઉતાવળા ચવાનો સમય નથી.

કૃષ્ણદેવ—તે અર્થ કયો તે કહી નાખ્યો ?

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ) સાંભળો મહારાજ ! સત્રાજિતની મુતા સાથે સખધ જોડો એટલે સર્વ અર્થની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને નિદાની સમાપ્તિ સમજવી. (ચ)

ફિમિમણી—અરે દુષ્ટ ગોપ ! દેવને આવળે માર્ગે દોરવાનું તનેજ છાગે ! વાર કીક, કૃષ્ણદેવનું વેણ સાંભળવાનો પણ સારો સમય છે ! (ચ)

આગોડતા બિચા—હે બાહ ! હું મુજા થાકે તે માટે કૃપાકટાક્ષ કોણ કરે ? ખમ હો—ને ખરા કરવાના ઉપાય તમે લહો—અણૂતા હો તો કહો કે તે ઉપાય કયા છે ? સત્રાજિત ની પુત્રી સત્યભામના કૃપાકટાક્ષ મેળવવાથી મણિની ચોરી મટે, એમ આવળ ને વર્ણવવું છે તેનું આ બિંદુ છે ધનિક બિંદુ બિંધે કહે છે કે—

“ ભવાતરર્તમીવષ્ટદંદં વિદુરચ્છદકારણમ્ । ”

“ અવાતર અર્થનો સખધ લટી જતો હોય ત્યારે તેને સાધ્માજ ને અવાતર કથાનું બીજ તેને બિંદુ કહેવું ” અહીં સત્યભામના રાજાને મટાવવાને પરિણતક લાવવું એ મુખ્ય કથા છે, સત્યભામનો પરિણુષ એ અવાતર કથા છે, ‘ મણિની ચોરી કૃપાકટાક્ષથી મટે ’ એમ કહ્યા પછી વાત અટકી પડે છે તેને સાધવાને આ પ્રશ્ન છે કે ‘ મને મુજા કરવાને કોણ કૃપાકટાક્ષ કરે ? ’ માટે એ બિંદુ છે

(ચ) જાતિસ્વભાવ—(ગોપનો) (ચ) દીર્ઘસૂતતા—મુવતની રાખવાનો ગણ

(મ) સત્રાજિતની મુતા—સત્યભામા

(ચ) ફિમિમણી આ વાન્ય ગોપને કહે છે ખરી, પણ તે ગોપને સત્યભાવવાનો હેતુ નથી, એવો અભિપ્રાય અહીં સમજવો

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) પણ તેનો જનક કન્યા આપે કેમ ? (ર)

શ્રીદામો—પ્રેરે રૂઢિમણી જેવું (લ)

રૂઢિમણી—(રોષને દબાવના જેવો ડાળ કરી) આવનાને આનુજ્ઞ થયે, પગી એની વાત છે ! (વ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! સ્વામાની જીજ્ઞાસા વિના તે બને નહિ (શ)

શ્રીદામો—ત્યારે ક'ને માતાના

કૃષ્ણદેવ—સખા ! કરજ ને કન્યા—(એણે બોલતામા) (વ)

રૂઢિમણી—(મહાક્રોધાવેશે પ્રકટ થઈ) મહારાજ ! ' કરગરે મળે નહિ ' ગોપબધુ ! હીક હાડ મચા ચો છે, જાત તેની ભાત ! હસ રાજા ને પ્રધાન કાગડો ! મળી મનાજીતની પુત્રી અને ફેલર્ડ સત્કીર્તિ ! (સ)

કૃષ્ણદેવ—(મહારાજના જેવે વેશે બોલા થઈ) પ્રિયા ! હાસ્યવિનોદ શ્રવણ કરી આમ કુ સહ લગાડવું ધટિત નથી (હ)

(ર) જનક—પિતા (સન્નિવિત્)

(લ) અર્થાત્ જેમ રૂઢિમણીનું હૃદય બગીચારે કરી લાલ્ચા હતા તેમ સત્યભામાનું પણ ચંદ્રણ કરી લાલ્ચો. (વ) આવો અધમ ગોપ તે એવીજ યુક્તિ બતાવે !

(શ) રમ મા—સત્યભામા. જીજ્ઞાસા—ધ્યાન (જીજ્ઞાસાનો ખરો અર્થ ' જાણવાની ધ્યાન ' એટલે તથાપિ અર્ધા કેવળ ' ધ્યાન ' ના અર્થમાં તે વપરાયેલો લાગે)

(વ) કૃષ્ણને સત્યભામા મેળવી આપવામાં સહાયક શ્રીદામાને વધારી છે એ શ્રીદામાને એ કાર્યમાં યત્ન કરવાનો ઉપસાહ ઉપજ કરાવના મોટું રૂઢિમણી ઉપર તેને રીસ થઈ એમ થતું જેમણે કેમકે સત્યભામાને લાવવાથી રૂઢિમણીનું અપ્રિય થાય છે તેને રૂઢિમણી ઉપર રીસ ક્યારે થઈ કે રૂઢિમણી તેને કડવા વચન કહે ત્યારે એ પ્રસંગ લાવી મૂકવાને કવિ હવે રૂઢિમણીનો પ્રવેશ કરાવનાર કૃષ્ણનું વાક્ય ચોજે છે સખા છંદ કરજ ને કન્યા કરગરે મળે નહિ એવોજ ઉત્તર કૃષ્ણે આપનાનો છે તેમથી અરેરો ઉત્તર કૃષ્ણ પાસે કહેવરાવી બાણીનો રૂઢિમણીના પ્રવેશદ્વારા પૂરો કર્યો છે

(સ) ગોપમધુ—અધમ ગોપાનિયો ! નામને છેડે બધું રાખી નેકવાથી તે અધમતા સૂચવે છે જેમ મહાબધુ—અધમ ગ્રાહણુ, છંદ આ વાક્યથી તેણે નામે અગતી યાજ્ઞના કરી છે તેટલું હજી ' સરમવચનપ્રાય તાત્કાલિરૂપ જ્ઞાત ' જેમા ક્રોધના વચન વાણીયા હોય તેને તેણે નામે અગતી નામનું અર્ધો રૂઢિમણીના માધવાક્ય ઉપાડાજ

(હ) કુ સહ—માડ

શ્રીદામો—અમારો તો એ સ્વભાવજ છે કે ટાઢા પહોરની લહેંગે ખાતી અને ખરાબની

ક્રિકિમણી—પ્રાસા ને શિખરે મેળા માટે કદ દસ કહેવાયા કે ? ગોવાળિયા તે ગોવાળિયાજ (કા)

શ્રીદામો—દેવિ ! ગોવાળે કાને માગ નથી કર્યા ? હું પણ તેવા ની નિદા કરના છાલ ઘેલ પી તૈયાર છું (છા)

ક્રિકિમણી—(સંગ્રામ) એની વિચિત્ર વાણી અને વિચિત્ર સનાદથી રીમે તારા દેવ ! ! હવે મારી સાથે એ થો તો તારી વાત તુ જાણે ! (ગા)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એનો અપગ્રાથ શો છે ?

ક્રિકિમણી—કરજ ને કન્યા કરગરે મને નહિ એ વેણુ દેવધીને મુખેથી કહાવનાર તથા ખોટો વાનેશરી ચનાર એજ છે

કૃષ્ણદેવ—તમે તમારે કાવતુ મને તેમ યુક્ત કરવા તત્પરજ હો, કિન્તુ અમારે એમ કહેતુ હજ નહિ (ઘા)

(કા) પ્રાસાદ—મેહેવ સિખરે—ટોચ ઉપર સાહિત્યના એક દ્વિતનો એ અનુવાદ છે એમ,

“ ગિરિશિખરગતાપિ કાકપત્તિ નૈ હિ તુલનામુપયાતિ રાજદૃષ્ટી ”

“ કાગળની પત્તિ મને તો પર્વતના શિખર ઉપર બેઠેની હોય તથાપિ તે કાઢ રાજદૃષ્ટી બરાબરી કરી શકતી નથી

(છા) શ્રીદામો ક્રિકિમણીના મુખથી પોતાની નિદા સાંભળી માર્મિક વચનથી તેને ઉત્તર આપે છે ગોવાળે છું—તમે ગોવાળની નિદા કરો છો તે વિચાર વગર કરો છો. (ગોવાળનો અર્થ ગોવાળ અને તેને કૃષ્ણના અર્થમાં વડ કરીને કહે છે) કેમકે ગોવાળે તમને પાતુ ગાગ કરી નાખ્યા હતા ! અર્થાત્ ગોવાળની નિદા કર્યો તો કૃષ્ણ નિદારો અને તમે પણ નિદારો. તેવાની—તેના ગાગ મનેલાની છાલ ઘેલ—ગોવાળ ભવિ રૂચ્ય શબ્દ અધમ ભવિના પાયો મારે સુરેલ નાટકકારો પ્રાકૃત વગેરે ભાવાનો ઉપ યોગ કરે છે, પણ પ્રાકૃત નાટકોમાં તો તે પાત્રના ભવિ સુચક વચનો વપરાય એટલે બસ છે

(ગા) વિચિત્ર શબ્દવટે શ્રીમાતુ નિદૂષપદ અનિત કર્યું છે (ઘા) યુક્ત કરવા—અધ બેસાડવા અર્થાત્ ‘ કરજ ને કન્યા ’ એટલુ કથા પછી ‘ કરગરે મને નહિ એમ વાચ્યપૂર્તિ તમે તમારા વિચાર પ્રમાણે / મ્હોરે મારે કહેવાતુ એ તાલ્ય ચત્ર નેતુ કિન્તુ—પણુ

ફકિમણી—ત્યારે કરજ ને કન્યા એની આગળ શું કરેવાના હતા તે કહેા જોઈએ ? બીજી તો ધણુ છે, પણ તે કહેતુ કેને ? (દા)

કૃષ્ણદેવ—અન્યથા અતિશેષા અતિશે હાથ પરતુ મારે કહેવાનું તે આગળ હતું (જા)

શ્લોક.

દેવિ ! કરજ ને કયા કલકિત સ । ભણું

યથાર્થ વડુ મારે ગમે તેમ તમે ગણુ । ૫

ફકિમણી—મારા પ્રતિ તો આવુ વાક્યાતુલ્ય આજળ ચોખ્ખુ છે, તોય લક્ષણ તાના આવા લક્ષણથી વા વાક્યાતુલ્યથી પાજન અણુમાદિ તીમા નથી, એ કૃષ્ણદેવીની કૃપા છે ગમે તેમ કરે વા ગમે તેમ આવરો, ' બે શનાં ચિ ગડા બે શનેજ ભારે યનાના છે । (દા)

કૃષ્ણદેવ—પણ તેના પર તમારે સ્વામિત્વ છે ને । (જા)

ફકિમણી—દેવ સ્વામિત્વ માને છે અને આટલા મોના ગીઠડા પણ કરે છે, તે વડે હું તો ધન્યતાજ માનુંછુ

કૃષ્ણદેવ—(નીચા વકત્રને કંબડે હાથુ કરી) પ્રિયા ! એવુ કંઈ વર્તન જણાવશે કે કામિનીતોજ સ્વીકારશે ? (દા)

(દા) તે કહેતુ કેને ?—તે કેને લાણુ માધી સમય ? અથવા બીજી કહેવાતુ તો ધણુ એ યે પણ તે કેને કહેતુ ?

(જા) અન્યથા ઇ—બીજી રીતે તો ધણુમા ધણે પ્રકારે લાણુ માધી સમય તેમ બેઠે હેલ

૫ ' કરજ ને કન્યા એ વાચ્ય પૂર કરે છે હું સહા કરજ ને કન્યા કલકિત અણુ હું છેકાવનુતિ આવકાર

(દા) વાક્યાતુલ્ય—કહેવાની વાતને હડાવી દેઈ તેનો ભૂલો અર્થ ગોઠવવારૂપ લક્ષણવત્તા—કૃષ્ણદેવના પરિજન—સેવકજન—અર્થાત્ મું ઝિમણી

(જા) તેના પર—તે બેશ પર અર્થાત્ સુસાર પર અથવા તે સિંગડા પર અર્થાત્ નવી આવનાર સ્ત્રી ઉપર

(દા) વકત્રને—મુખને પ્રિયા ઇ—મે એવુ કેવળ મોના મી + ન્યા જેવુ કાંઈ વર્તન કર્યું હોય તે જણાવશે કે સ્ત્રીજિવિના સ્વભાવ પ્રમણે સ્ત્રીકૃત પકડી બેસશે ?

રૂઢિભણી—જે વાત દેવે ગોપગંધુને કહેવા યોગ્ય માની અને અમે તેથી અયોગ્ય ઠારા, દેવે એથી વધારે પ્રતીતિ શી જોઈએ ? દેવ સુખી થાય, વાતો કરો, અને લેસો. જો મેં અવિવેક કર્યો એમ લાગતું હોય તો ક્ષમા કરશો. (યા)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! મિત્ર અને મદિલા એ બે સમ્પન્ન ભિન્ન છે, તો તેમની કૃતિ ભિન્ન કેમ ન હોય ! મારું આચરણુ સાચસ મત છે. જુઓ, (ટા)

શ્લોક.

સાચા વયસ્ય નિકટ્ટે, સકુ વાત થાયે,
તેવી પ્રિયા નિકટ ના, કદિયે વદાયે;
એવું અમે મુનિમુખે, સુચિયું સદાયે,
એ ન્યાયનીતિ નડતી, ન પ્રિયા ! મનાયે. ૧

રૂઢિભણી—(કોધાક્રાંત થઈ ચાલવા માડે છે) મહારાજ ! તારે તેનેજ કહો અને ખતા ખાવ.

કૃષ્ણદેવ—(દેવીને ઉઠી અટકાવે છે) પ્રિયા ! દ્વારપતિનોદ શ્રવણુ કરી આમ રીસાઈ જવું બદે નહિ.

શ્રીદામો—(દેવી ન સંભોગે તેમ) દેવ ! મને કહેવા યોગ્ય; (પ્રકાશ) દેવિ ! તમે સાંભળેલી વાત તો દ્વારપતિનોદનીજ છે, તોયે તમે અસારમાથી સારમાથી થઈ દેવની થતી નિંદા અટકે એવો કંઈ ઉપાય ખતાવો તો અમે ગોવાગિયા તે ગોવાગિયાજ રહીશું અને અમારા મહારાજને પણ તેમજ કહીશું. (ટા)

(યા) રૂઢિભણી તેણ વર્તન કહી ખતાવે છે એ વાત ઇ. (૩૪) મદીરા-સ્ત્રી. કૃતિ—આચરણુ અર્થાત્ તેમના પ્રતિ આચરણુ સાચસ મત—સાચે પ્રમાણુ કરેલું.

૧ શ્લોક—વસન્તવિજા વયસ્ય-મિત્ર એ ઇ. —હે પ્રિયા ! એ ન્યાયની નીતિ અને નડતી દોષ એમ મનુષ્ય નવો.

(ટા) પ્રકાશ-સર્વે સાચાને તેમ અસારમાથી—નિંદાપ અસાર અર્થમાંથી અપવા અમારી વદાયિત રૂપ અસાર—ગુણ—સંસ્થ ન અપવા એવા અર્થમાંથી અ-મારા મહારાજને ઇ. —અર્થાત્ કૃષ્ણને પણ ગોવાગિયાજ કહીશું ! કેમકે નિંદા અટકા

રૂકિમણી—(સરોપ) ગોપનધુ ! મહારાજ તારી આઘા માનશે, કે તેમને કૃપાકટાક્ષ મેળવવા છે ! (હા)

શ્રીદામો—તથાસ્તુ

કૃષ્ણદેવ—(ધીનમાને બોલતો અટકાવી) એની સાથે એમ આચરનાથી શું ? (હા)

રૂકિમણી—દેવ તારે એને વારો કે મારી સાથે જીજ્ઞાસેણી કરે નહિ (એવે ત્યાં કનકમાલિકા પ્રવેશ કરે છે).

કનકમાલિકા—(સહર્ષ) દેવિ ! પકડી લાવી.

રૂકિમણી—(વિચારી) હના ! કોને ? (જા)

કનકમાલિકા—મશિયોર કહેનારને.

રૂકિમણી—સખિ ! એનો કંઈ ઉપદેશ નથી. આપણે નથી એ કાર્યને માટે યોગ્ય કે નથી દેવ જ ધાવવાના જણ; માટે રોને છોડી દે.

કનકમાલિકા—જેની દેરીની આઘા. (એમ કહી જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—(દેવી ન નિરખે તેમ વ્યસ્થને મુક્ત કરેયો જન જોવા સૂચવે) (પ્રકાશ) દેવિ ! એમ અપરાધીને મુક્ત કરવે એ ધરાગત નથી. (તા)

રૂકિમણી—દેવ જેની અયોગ્યતા ઘટના કરે તેણે યોગ્ય થવું ક્યાં ધરાગત છે ? (જા)

કૃષ્ણદેવ—પતિ ગમે તેમ આચરે, કિન્તુ પ્રત્યેક પ્રિયાએ સ્વામિનું હિત વાચ્છલું એવી શાઆઘા છે.

વવાનો ઉપયોગ તમે જતાથો તે તેમનાથી ચોધી કહારો નહિ માટે, ઉપાય નહિ બતાવો તે તમે પ્રજા ગોવ નિયાતી પત્ની તુલ્ય કહેવાશે એવો માર્ગિક આશ્રેષ્ઠ છે .

(હા) સરોપ—રીસ સહિત (શ્રીદામને આશ્રેષ્ઠ સમજાવતી)

(હા) કૃષ્ણ આ વાક્ય રૂકિમણીમતિ છે

(જા) હવા—સખી (જુઓ સ્ત. ૬) “ હલેતિસદ્દર્શામિથ્યા ” —“ ચોતાના

સરખી દસીને ‘ હવા ’ એવું સંજોધન કરવું . ”

(તા) વ્યસ્થને—મિત્ર શ્રીદામને (જા) ઘટના કરે—અર્થાત્ ગણના કરે—

અયોગ્ય ન છતાં અયોગ્ય છે એમ ધટાવે

શ્લોક.

અદ્રિકા પરભવવા, અગ્નેઃ અગ્નિવજ સદાય સંતામે;
મુખાને ! અવલોકે તે, નિરખી રાચિને ત્વરાવડે સાંધે. ૭

રૂકિમણી—દેવ ! શાસ્ત્રાચા ખોટી નથી પણ જ્યારે રાહુ ચંદ્રને
ઢાકવા તેવારજ હાથે સારે અદ્રિકાનુ શું સાધે ! (રા)

શ્રીદામો—(સરોજ) શુ સારે અમો રાહુ ! હ્યો રહ્યા અમારે
ધેર. સત્તાઓ અદ્ર અન વાટ જુઓ અદ્રિકા (એમ કહી જવા માંડે છે).

કૃષ્ણદેવ—વચરવ ! તુ પણ આવાં રીસામણાં મનામણા કરાવવા
સજ થયા કે શું ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! અમને કાણ મનાવે એવું છે કે અટકાવે
એવું છે ? ગોપજાંધુ તો કાંસરૂપ થયાછે; તે જ નહિ નીકળે તો નરેણી-
વાળા નાંખતને બરકર્તા ક્યા બૂમ કે વાહાર થવાની છે ! (એમ કહી
ચાલ્યો જાય છે.)

૭ શ્લોક—ગીતિરત અદ્રિકા ઇ—અદ્રિકા (અંદરથી—અંદરનો પ્રકાશ) ને
પત્ની કદાપિને અંદરને પતિ કદ્યે છે અને તે દહાંતદ્વારા શાસ્ત્રાચા કહી ખતારે છે. અદ્રિ-
કાનો પ્રશસ્ત કરવાને—તેને જાણી પાછી દેવાને અગ્નિવજ (અંદ્ર) સદાય અગ્ને
(વાદળામાં) સંતાઇ જાય છે; (પાછું તેથી રીસાઇને અદ્રિકા અંદરનો ત્યાગ કરતી નથી.
ત્યાગ શું કરે છે ?) હે પુત્રાતિ ! તે અવલોકે (જુઓ); તે સરિને નિરખીને ત્વરાવડે
તેને સાધે—પકડે છે. અંદ્ર વાદળામાંથી નીકળ્યો કે પાછી અદ્રિકા પ્રકાશમાન થઇને તેનું
અનુસરણ કરે છે ! તેમ પ્રમાણે તમારે પણ મારાં આવ્યતનુ તરફ લક્ષ ન આપતાં માથે
હિત માત્ર કરતું અંધ તમારું ધર્મ છે. નીતિરાજમાં પણ કહે છે, કે—

“ પ્રીણાતિ ય સુચરિતઃ પિતર વ પુત્રો

ચન્દ્રસુરેવ દિતદિચ્છર્તે તરહલગ્રમ્ ।

તાન્મિત્રવાચદિ સુત્રં ચ સદગ્રિયય-

દેવત્રય ગણતિ પુણ્યદનો લમન્તે ॥ ”

“ પેતાનાં માત્ર આવ્યતનુવડે જે પિત્રને પ્રસન્ન કરે છે તેને પુત્ર કહેવો, અને
જે પેતાના રવામીનું જ દિન હન્ધે છે તેને સ્ત્રી કહેવો; તેમજ જે આર્પિત અને મુખમાં
સરખી રીતેજ વર્તે છે તેને મિત્ર કહેવો. એવાં પુત્ર, પત્ની, અને મિત્ર જન્મમાં પુણ્ય-
સાધકનેજ મળે છે. ” (રા) ૨૬—(શીતમાને કંદેશીને આક્રમ).

રૂકિમણી—દેવ આપા જોવાજિવાયા કાંઈ કરી ક્ષમા ધારે છે, કે નેને શું જોવાયું અને શું ન જોવાયું તેનું પણ જ્ઞાન નથી ! હીન્ન છે, “ ધણીને સૂઝયું હાંકણીમાં અને પાકેરીને સૂઝયું આરણીમાં ” !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! જીજ્ઞા કયા પડી મુઠી પકડાવ્યો તો કેને, શા કાળે અને તેને મુકન કેમ કર્યો તે મને જણાવો તો હીક.

રૂકિમણી—જે જણાવ્યાથી કે ભણ્યાથી અર્થમિત્તિ નથી તે જણાવવામાં શો માય ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા અને પર્જન્ય એક સ્વભાવનાં તે જોહું ન થવા માટે. (ધા)

શ્લોક.

ન સારં નદારં જુએ ધ્યાન કમારે,
કરે વૃદ્ધિ મેધો ઋતુકાળ ન્યારે;
પ્રિયા સ્વાર્મી ગાટે સદા એગ મ રે,
ન માને ધણી એવું એ ના િગારે.

રૂકિમણી—દેવ ! એ જોવાવામાં જે મર્મ છે તેવો જણ્યો તત્પાર્ય જોજ કે આંજોએ નિચાર કર્યો વમરનું અને તેમ જોવાયું ! મહાગજ ! જોપણ હું શરદ્કાળના સુખદ સર્પીર જેવાં મળી આવ્યા છે તેવડે હું તો સર્વે સારાં ગાનાજ માનું છું ! (ગા)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! અન્ય કયા જવા દધે વડો કે મુક્ત કેને કર્યો ? અને તેનું પકડાવ્યો તો કેમ ?

Figure 1

$\bar{L}_0 = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n L_j$, $\sigma_L^2 = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n L_j^2 - (\bar{L}_0)^2$

$\frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} \right) = \frac{1}{4}$

214152642 = 1

[illegible][illegible]

6. \mathbb{R}^n is a vector space over \mathbb{R} with the usual addition and scalar multiplication.

8-4-84-1000 22 20

• • • • •

[illegible]

11. 4 8 + 1 = 9 - 8 = 1

[illegible]

和 是 是 是

[illegible]

4.151

1. The first step is to identify the problem or question that needs to be answered. This involves understanding the context and the specific requirements of the task.

$\Delta \rho_{\text{max}} = 1.2 \times 10^{-3} \text{ g cm}^{-3}$

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

[illegible]

Wm. H. R. ...

1. $\frac{1}{2} \leq x \leq 1$, $y = 1$

[illegible]

2010. 10. 10

“ ॥ १ ॥ ”

7. $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

100

$\frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & i \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$

It is not possible to determine the exact date of the first appearance of the word "computer" in the English language. However, the word "computer" has been used in various contexts since the 17th century. In the 17th century, the word "computer" was used to refer to a person who calculated or counted. In the 18th century, the word "computer" was used to refer to a person who calculated or counted. In the 19th century, the word "computer" was used to refer to a person who calculated or counted. In the 20th century, the word "computer" was used to refer to a person who calculated or counted. In the 21st century, the word "computer" is used to refer to a person who calculates or counts.

$\frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} + \frac{1}{2} \right) = \frac{1}{2}$

નાગરિકા—હા મારી સખીના પિતાનું નો સમાધાન થયું ૧ળી સુખમા હુ ખ ગ્હે પચુ કયા ? અને લક્ષ્મણ સી ઉત્તમાદગા લોકની વાનો સાબજે પણ ડાખુ ? (વા)

શ્રીદામો—નાગરિકા ! તારો અને મારો મ મધ સગમ તમ્ની શોધ સ મધે ધણો ગાદો થયેલો છે તેજે ડરીનેજ હુ તને સુખ વાત પૂછુછુ, તે તુ કહીશ કે નહિ ?

નાગરિકા—કગરે પૂચ્ય, જે દશે તે ખરેખર કહીશ.

શ્રીદામો—મે સાલજ્યુ છે કે કૃતરગી, અકૂર આદિક જે સત્યવામા મારે સમાધી તેના પિતાએ શોધી કાઢેના છે તે તેને ગમતા નથી એ ખરુ છે કે ખોટુ ?

નાગરિકા—અથવા એ વાત પૂછનાથી તને ઝો લાલ છે ?

શ્રીદામો—તાર અને માર કાજ ધાય તેવુ છે મારે પૂછુછુ, કહીદે જે હોય ખરુ તે

નાગરિકા—હા તે તેને નથી ગમતા, પણ પંત્રી શુ ? ગાય અને કન્યાએ દોરે લા જવુ પડે ! તુ કદ નવુ જૂનું કરછે ? (શા)

શ્રીદામો—જે તારામા દિમ્ભત હાય તો જેમાડી પાડીએ ચોકડું. પડે ધાય સસલામા પટનાણી અને તુ થઇ પડ્ય તેની સખી જેણે કરી વધે તારો અને મારો ભાવ !

બોનાવી ? એનો ઉત્તર મ્હે છે તુને ઈન્દ્ર અડી કવિએ નાગરિકાના પ્રશ્નદ્વારા નર્મ નામે પ્રતિભુખસધિના અગ્રને નિરૂપ કર્યો છે “ પરિદાસવચાનમ ”—“ પદિદામતુ વચન તે નર્મ ’ સ્થમતકનો ચોર ડાલુ ? એ વચનથી બિહુ મૂકીને તેનો પ્રયત્ન સાધે સમાગમ કર્યો છે માર એ પ્રતિભુખસધિ છે

(વા) સસલામાનો કૃષ્ણને યોગ થયો એ વાત વચમા આળીરીનો પ્રસંગ આવ વાળી જતો રહો હતો તે પાછો તેના લક્ષ્મણધી વાળથી સાબળી આવેછે મારે એ ‘ પરિમર્ષ ’ નામે પ્રતિભુખસધિનુ અગ્ર છે પરિસર્પનુ લક્ષ્મણ દશરથકમા કરુછે,— “ દટનટાનુસર્પણ પરિસર્વ ”

(શા) નાગરિકા અને શ્રીદામાના સવાગા પ્રાગ્મગિક વસ્તુ અને ચંદન નામે કાર્યાસ્થા વર્ણાય છે તે સ્પષ્ટ છે (પ્રાસંગિક વસ્તુ, ચલ અને અવસ્થા વિરે પાળી કહેવામા આવ્યુ છે)

મધ ધદા મધ તિદા અદ્યગાવધ નિ વાટમ સુદનમ નય નય સપાભમમ
સપાભમ નય સુદનમ (એકવધ સપાભમમ સમસ્ય અનમ દિગતમ
આનમ તિદિ દરશી છવ) (મા)

હીમતી—આહા શુ કુમ મધ ધદિ તિદિ ભટકાનમ વાટડી કિદિ
અનમ મધ લમ જગમ કિદિ (ધમ કોપ કરમ બાપકુ સામ ખિયમ)
છિદ લિદ લખમયુ કિદ છિદ (મા)

શ્રીદામો—જાદગી જાદ જાદ મ દન જાદ ઓતર્ધ મદ છૂર્ધ
સમ (અમ કદવ મ દનમ પદનમ) (ચા)

નાગરિકા—શ્રીદામા ! નારી તો નૌતમ ગણી દેખુ ! કૃષ્ણદેવને પામ્ય
આનીને આવાજ ગોપકન્યાઓ મળી દસે ! તને પામ્ય એવું બોલતા
આનડેએ એ મેં આજન્ન જાણ્યું ! હશે મને કેમ જોલાવી ? (ચા)

શ્રીદામો—નાગરિકા ! “ખેતર સહુ ચોવાડ અને જામની જાવી
કેળાડ” કૃષ્ણદેવને જે ગોપકન્યાઓ મળી છે ત્યાં તો તારી સત્પભામા
દારીપત્રને પણ ધાંટત નથી. દેશ તણએ પણ દેશાચાર ન તણએ તું તે
ખન્ડવાનું કારણ એ કે હવ તો રમગ તક ચોર મથુ તે જણામુકની ? (લા)

નાગરિકા—હા મારી સખીના પિતાનું તો સમાધાન થયું વળી સુખમાં દુ ખ મહે પાય કયા ? અને લગ્નમળધી ઠગાદુગા લોકની વાતો સાંભળે પણ કેમ ? (વા)

શ્રીદામો—નાગરિકા ! તારો અને મારો સંબંધ સ્વગતમાં શોધ સંબંધે ધણો ગાદો થયલો છે તેજે કરીનેજ તને રૂઝ વાત પૂછુછુ, તે મ્હીશ કે નહિ ?

નાગરિકા—કગરે પૂછ્ય, જે દશે તે ખરેખર મ્હીશ

શ્રીદામો—મેં સાંભળ્યું છે કે કૃતવર્મા, અકૂર આદિ જે સત્યભામા માટે સ્વામી તેના પિતાએ શોધી મઢેલા છે તે તેને મગતા નથી એ ખરૂં છે કે ખોટું ?

નાગરિકા—અના એ વાત પૂછનાથી તને જો લાભ છે ?

શ્રીદામો—તાર અને માર કાળજ ધાય તેવું કે માટે પૂછુછુ, કહીદે જે હોય ખરૂં તે

નાગરિકા—હા તે તેને નથી મગતા, પણ પછી શું ? માય અને કન્યાએ દારે લા જવું પડે ! તું મ્હ નવું જૂનું મરડે ? (શા)

શ્રીદામો—જે તારામાં દિગ્મત હા તો તેમાંની પાડીએ ચોખું પછે ધાય સલભામા પગપાળી અને તું થમ પથ તેના સખી જેશે મરી વધે તારો અને મારા ભાર !

જોનાવા ? એનો ઉત્તર મ્હેં તુને જો અહીં કવિએ નાગરિકાના પ્રશ્નના નર્મ નામે પ્રતિભુખસંધિના અંગનો નિરૂપ કરી છે ‘ પરિહાસવચ્ચાનમ — ’ પગિહાસનુ વચ્ચન તે નર્મ સ્વમતકનો ચેતર કોણ ? એ વચ્ચનથી બિહુ મૂકીને તેનો પ્રયત્ન સાથે સમાગમ થયો છે માટે એ પ્રતિભુખસંધિ છે

(વા) સત્યભામાનો દુઃખને વાગ થયો એ વાન વચ્ચમાં આટલીરીનો પ્રસંગ આવ વાપી જતો રહો હતો તે પછી તેના લગ્નસંબંધી વાનથી સાંભરી આવે છે માટે એ ‘ પરિસર્પ ’ નામે પ્રતિભુખસંધિનું અંગ છે પરિસર્પનું લગ્ન દશરૂપકમાં મ્હેં, “ દટનટાનુસપ્ત પારિસપ ”

(શા) નાગરિકા અને શ્રીદામના સંવાદ માં પ્રાચીનિક વસ્તુ અને ચંદન નામે મર્યાદસ્થા વાપાય છે તે સ્પષ્ટ છે (પ્રાચીનિક વસ્તુ ચંદન અને અગ્નિના વિર પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે)

નાગરિકા—પણ એ વાત આપ કમ ૧ ન માને સત્યમામા કે ન માને કૃષ્ણદેવ; અને વળી જો રૂકિમણી દેવી કે સત્રાજિત જાણે તો થાય તારી અને મારી વેતરણુ ।

શ્રીદામો—સખિ ! દાવ આવવો એ તો કંઈ નહીં નથી કે આવ-
વાનો પણ નથી, તથાપિ ખાસો નાજવામા શુ જાય તેવું છે ? જો વાગ્યો
તો તીવ્ર નીકર દખો તુ છુ નાગરિકા અને હુ છુ શ્રીદામો આપજો પાર
કાણુ પામે તેવું છે ? જોને મે તને બોવાવનારજ કેવું મોકલ્યું તુ અને તેને
એટલું અથડાનીને લાગ્યો તો કે ફરીથી તારૂં ઘર પણ જડે નહિ દાવ
પગ જોડી બેસી રહેવાથી કંઈ પટરાણીની સખી કહેનારો કે ? અમેય
કંઈ હરણુ કરી આણેનીના મુખના પાન ધવાના હિયે ? માટે આપ્ય વચન
અને પછી આધિયે કેડ ! (ઘા)

નાગરિકા—લે આ મેં તો વચન આપ્યું પણ શી રીતે કારજ
અમે તે મને સૂઝતું નથી ‘આખાની આશાએ અડધું’ ન મુખાવીએ એવું થાય
તોજ હુ તો બીની રહું, નહિ તો નહિ બોલ્ય કેમ કરીએ તો ઘાટ બેસે ?

શ્રીદામો—(કાનમા) જો તુ એમ કરે તો હુ આમ કરું. કહે
એમા તારૂં કે મારૂં કંઈ જાય તેવું છે ?

નાગરિકા—(સહર્ષ) વાહ ગોપગધુ જુગતી તો હીક લાડાવી !
ત્યારે આજજ હુ કરીશ એમ અને તુ કમજે તેમ, પણ અદ્વા બોમો રહે,
મારૂં જેમ વચન લીધું તેમ તારૂં વચન આપ્યું

શ્રીદામો—તે તારે મારૂં વચન (એમ કહી વચન આપે છે).

નાગરિકા—શ્રીદામો ! હવે હુ જઉં છુ. “ જો બીજ ન આપરી
ને પત્તર ફેડવું ” એવું રખે કમ્તો તારા પર પાછની એપિકાઓની વાતો
સાકાતીનજ હુ રિથાસવાળી થઈ રહું છુ. સખા ! તુ મને કહેના દાગમા
પૂર્ણ સાવધ રહેજે. હવે હું જઉં છું અને તારા કહેવા પ્રમાણેની સર્વ
ચોજના કર છું (એમ દહી જાય છે)

શ્રીદામો—આહા (દાવની ચપટી વગાડી) કામ તો થયું !
ગોવાગિગાથી જો ગમ્ય વચ ન સાવ તો તે સારો ગોવાગિયો ! વારૂં આદ્ય
કૃષ્ણદેવને દેવીન જે મોને પકડીને મોર મ થો છે તે સર્વ જણાવી દેઉં

(ઘા) હસ્યુ કરી આણેનીના—અર્ધાવ રુચિજીનના

અને મારા લોકયા પછે શું થયું તે પણ જાણી લેજો. (એમ કહી જવા માટે છે)-

(સિંહાસનારૂઢ કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે)

કૃષ્ણદેવ—(વિચારમાં ગુંચાએ વેશે) ધિમા પૂડે મવા, અપમાન સદન કર્યું, તિસ્કાર વેચ્યા કિન્તુ તે એકની બે તજ થઈ. હવે તો શ્રીદામે શું કર્યું તે જોવાનું છે કેમ હજી લગી ગોપબધુ આવ્યો નહિ ? શું તેને દેરીએ ગોવાગિયો કહ્યો તેથી માહું તો નહિ લાગ્યું હોય બે એમ હજી તો થોડી વાર વાટ જોવા પછી તેને જોવાવના મોકનીશ (સા)

(એવે વિચિત્ર વગે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે)

શ્રીદામો—દેવનો જય જગકાર થાવ. કહાનજી કૃપા તો છેતી ? મ પ્રિકા હોય તો ચેતવજો એટલે રાહ રૂપધારી બનુ ! (હા)

કૃષ્ણદેવ—રાહુડુ રૂપ કર્મમાં થયું કશિર્તિની અર્થની આસિ વૃ. સ્વીકારી બેઠો છે !

શ્રીદામો—મદાગજ તે શી ?

કૃષ્ણદેવ—પર્વ શમ-પૂજા મહત્ત્વ કરવાની. (કિ)

શ્રીદામો—મદારાજ આબડછેટરૂપ દળનાની અપકીર્તિ કેમ નહિ (સિ)

કૃષ્ણદેવ—વારે ખીજી કર્મકૂટ જવા દર્જ કહે કે દેવીએ મુક્ત કરેલો માણસ કોણુ હતો અને તેને શાકાજે પકડ્યો હતો ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ધૂળી યેન રાખોડી ! (એમ કહી દસેંડે) (ગિ)

(સા) અર્ધાથી નવો પ્રવેશ રાજ થાયછે સિંહાસનારૂઢ—સિંહાસન ઉપર બેઠેલા અર્ધો કૃષ્ણના વિચારદ્વારા ચિત્તર્થ નાખે બાવ વર્ણ્યા છે

(હા) અર્ધાનું રૂઢિભણી હોય તો કહેજો કે વિચાર કરીને વાતચિત કરે !

(કિ) રાહુ ચદ્રને અડ્યું કરે તે અડ્યુંનું પર્વ કહેવાય છે તુ પણ રાહુ થવા થી અડ્યુંના પર્વરૂપ થઈ લોકોની પૃ. અડ્યું કરીરા મતનમ કે રૂઢિભણી બને તને રાહુ માને પણ માદ કાર્ય જા કરીશ તેવી હુ તારા પર પ્રનત્ર થઈશ.

(રિ) અડ્યું વખતે લોકો આવડછેટ કાઢી નાખે છે મારે હુ બે રાહુ યાક તો મને પણ આવડછેટની પેઠે રૂઢિભણી કે ન કાઢી નાખે ?

(ગિ) અર્ધાત્ તેમણે પકડ્યું એ ધૂળી જેવું ના. વગર હુ બને તમરી તે. વિષે છતાંસા એ પણ રાખોડી જેવી અર્થ નિભાવી છે.

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા ! એમ કેમ ?

શ્રીદામો—નાટકી લોક નાટક કરતા હતા તેને દેરીની સળીએ પકડી આપ્યા ! જ્યાં એવું જણાય એટલે મેં પણ તેને જતા કર્યા !

કૃષ્ણદેવ—(સરોપ) શુ અલ્યા ! મેં મણિ ચોર્યો એવું નાટક કરતા'તા અને તોં તેને જવા દીધા ? એ કેટલા ગજગની વાત ! (સખેદ) ગોપનંધુ ! મારે પણ જુગતે જોકું ઠીંજ મળી આવ્યું છે !

શ્લોક.

મળી માની પ્રિયા, પતિવચન માને નવ દલ,
કળી નૈત્રો ક્રિયા, અદિત દિત જણે મન સદા;
બળી બાધા બગી, જગત જરા નાહો સરવદા,

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! તો ડચુખી કહેના પરથી સમજાય છે કે મધ્યા દુઃખ થયો, માટે હવે મારે મધ્યાન્દ્ય પાદિક કર્મ કરના બિંબુ જોઈએ છું પણ જા, વિદ્યુત પ્રલે સમયે આવજો જોજો જૂની જતો ! (એમ કહી ઉભાય જણુ બિત વિત્ર ભાગ ગમન દરેકે)

(ગોચ કરતી રૂકિણી મનકમાનિદાસહ પ્રવેશ કરેકે)

રૂકિમણી—હના કનકમાનિકે ! વારને વઠારી, સાપને છ છેડી, વામ સાથે વેર કરી જેમ સુ ! બી આસા ગોષ્ઠી ગજાવ, તેવું કૃષ્ણ માગથી થઈ મધુ છે અરે પણ ! રીસમા અને કષ્ટ પણ સઝવું નહિ શિવ શિવ ! હવે હું શુ કરું, મને તે થાય પણ માર શુ એને પગે લાગવું ? ના ના એમ તો ક્યારે પણ નજ કરાય, જે યનાવું હશે તે યશે (એમ બોલી નિશ્વાસ નાખે છે) (જિ)

કનકમાનિકા—દેવ ! એવું કષ્ટ કષ્ટ આવી પડવું છે કે જેથી સખીજ ! પણ આલુમાદિતીમા છે ! ન કરા ! ગેવું હોય તો દુખ દુઃખ ન કરાય, તો પણ સખી જાને કહેનાથી મના સારિત તો થાય પારી (જિ)

રૂકિમણી—હવે કહેનાથી શુ ? મધુ તે કષ્ટ ના થયું યનાવું છે ? તોય પણ મનના ઉભાગ જોજા યના હું તને કહું છું જે સામાન્ય પેલાને છું પમ્ડી લારી તે સમયે મારે અને ચાર્વણને વિખવાદ મચી રહ્યો તો શ્રીદામો જે એમનો વાતસરી છે અને જેને વ્રજમાથી અર્ધી બોનાવો છે તે દેવને વાગેવું કનક સુમવાળો પોતામા બોલી ગીખનગી કરતો તો માગથી તે ખમાવું નહિ અને મે દેરને તથા એને ઠઠકાર્યા એ મુજો ગોષ્ઠ તર્કોથી બી રીસાઈ મો ! (જવ)

(આકાશમા) ભુએ, સૂર્ય ધોળ પ્રકાશ છે અને તેનો પ્રનાપ પૂરૂરો પ્રભુ સરખો (તમારા સરખો) બ્રહ્મતીપાલકા પ્રજાકરે ઈન્—પ્રજાકરે (સૂર્ય) આપની પ્રજા (કાલિ) દીડી નથી (ત્યા સુધી અમને તે પગિપદિક કષ્ટ મરે છે) મરે છે હરે ! તમારી મોડી દૃષ્ટિ (અર્ધી પવત્રીને) અમાર મરે હરે

(જિ) શ્રીદામોને રૂકિમણી તિસ્મર કરી તેથી તે હવે કાઠ નવું નવું કરશે એ સળધી રૂકિમણી શોક કે છે હના છં

(જિ) સખી જા પણ આલુમાદિતીમા છે—દુખ ! નાની નથી !

(જિ) પેનાને—પેના ગણિયોર કહેનારને વિખવાદ—વાણીની લદાઈ બોલમા બોલી—સત્યમામાને પલ્લવાથી એ કનક ભુમાઈ નશે જેની

કનકમાલિકા—ઝોહો ! જાઇ એમા તે આનહુ મધુ શે લઈ બેસા છે, તમને પણ કામનો વાધ કરતા આનહે દેખુ । એના તે શા ભાગ છે ? મને દેસને એકલો મીત્રગો મળ્યો છે તો તમને હું તથા પદ્મનગા બે જણા કયા નથી મળ્યા ? એ તે સુ કરનાનો છે ? (ટિ)

રૂકિમણી—હા કનકમાલિકા ! એ ખરેખાર સત્રાજિતની સુતા સાથે આયપુત્રનું ચોકહું બેસાડી દેશે ! એણે વ્રજગા એના એજ મામ કર્યા છે । (ટિ)

કનકમાલિકા—ઝોહો ! એમા તે આગવા બધા મીત્રગોડો શાના ? સત્રાજિત ની સુતા તો કૃતવર્મા સાથે બે દ્વિસમાજ પરણ્યા ॥ છે

રૂકિમણી—સખિ ! પણ બે દ્વિસમા તો ગોપ મધુ આર્યપુત્રને ખાર બાપડીઓ પરણાવી દે તેવો છે અને લાગે છે કે તેણે કંઈનું કંઈ જોડનામા ને કંઈ દશે હ કનકમાલિકે ! જેમ સાપ ॥ પગ સાપજ જણે તેમ એ ની કંઈ વાત સુદાય જણનામા આવનાર નથી

કનકમાલિકા—દેવ ! એમ કરોડો શેણે ? મને કંઈ કામ સોપી જુઓ અને પછે એ ગોવાળિયાને જોડતો વખાણવો હોય તેટલો વળાણો ।

રૂકિમણી—સખિ ! તારો તો મને પૂરપૂરો ભરસો છે પણ એ દેવ પાસેથી ઉઠી ગયો ત્યાર પછે એણે શું કર્યું તે વિષે કંઈ જણવામા આવે એવું જો વૃ કરે તો તો હ મારાં સર્વ કારજ આં સમજુ

કનકમાલિકા—દેવિ ! ત્યારે હું એને ઘેર જઈ ખનર કાઢી લાવુ છું એ મુઓ કપની ॥ પણ એની બાપડી બોળી અને લાની છે તેને કહેતા હો તો અહીં તેડતી આવુ

રૂકિમણી—તેડતી આનજે પણ જોજે હો, એ આપણી કંઈ બોળા વાત નથી જાય નહિ (ટિ)

(ટિ) કામનો વાધ—નાની વાતને મોટી કરી જનાવવી

(ટિ) અહીં સ્વયંભામા સાથે કૃષ્ણ પરણવાના ॥ એ વાત ઉઘાડી કરી ॥ મહે ઉદ્ભેદ નામે મુખસંધિનુ અર્થ છે (જુઓ દશરથ) ‘ રુદ્રદાગૃહમદનમ્ ’—
‘ ગૃહ અર્થનો પ્રકાશ કરવો તે ઉદ્ભે અર્થ.

(ટિ) લાગી જાય નહિ—જાગી જાય નહિ.

કનકમાસિકા—ના રે ના, એના તે ભાગ શા છે કે મારી વાત-
માથી કદા કદી જાય ! હુ “ મયનું નામ મરીએ ” કહુ એવી નથી.
(એમ કહી જાયછે).

રુદ્ધિમણી—(પોને પોતાની મેળે વિચાર કરે છે) ગોપળધુએ મને
કંઈ કંઈ દરો તો તો તે કનકમાસિકા કહી લાવશે. મેં પણ ધાટ તો હીક
ગોહવ્યો દેખું કનકમાસિકા મને મદન લો કરન પણ આ તો ગોપળધુ
ઉપર બે દાણા વધવાને એકે પમે યઈ રહેશે. મને મેં જ તાર્ધગદી આર્યપુત્ર
આને ગોપળધુની વાત ન માનળી હોત તો નો ખરેખાત શ્રીકૃષ્ણે મોકલું
એસાટી દેત, પણ હવે તો એ વાતના છેટાંરતો ! કેમ વાર કનકમાસિકાને
બહુ વાર લાગી ! એ કંઈ જીએ કામે તો જાય તેી નથી તેમ વાર પણ
કરે એવી નથી ! !

(એવે કનકમાસિકા તથા લીમતી પ્રવેશ કરે છે).

કનકમાસિકા—દેવિ ! ગોપળધુને અહીં રહેવા દેવો મેં દુધ પાકને
સાપ ઉછેરવા જેવુંજ છે. જાણ તમે યાનું એનું મન વર્તું. (લીમતી ન
સાંજળે તેમ) આને પૂજનાં કંઈ શ્રીકૃષ્ણે ખટખટ કરી દોષ એવું જણાય
છે. પણ કંઈ સાર મમનનો નથી. જ્યારે મને મથાકૂટ કરતાં નજ સમ-
જાયું ત્યારે હું તમારી કને એને તેડી લાવી.

રુદ્ધિમણી—હલા લીમતે ! આજ અહીં બેશ.

હીમતી—હમ તુ હુ તો અગર, મઠ બોલધ નથ જણાવ ના
મુનધ તુ વગર પદાવ) ગોપ ાથ ાથ વદ) (ળ)

રૂઝિમણી—હા તન મજમા મોનીશ તુ અહીં રોગ આગર
હો હમણા ગો ર ઘેર છે કે ?

કન માવિન—અ હીમતી ! ગોપ તને લઈ કર્ન ગયો તો ?
સાથે કોન બા મો તો આન રો સાજે ઇ જમાનો છે તે બધું જેમ મને
હુ હવે તેમ જો જાન હે તો તન જા મજમા મોનીશ ત્ય મોજા
દહાડા રહી તુ વહેની આગરે હો

રૂઝિમણી—હા જો તુ મો મજાવિન મહે છે એટલુ મહે તો
હુ તને મજમા શ્રીમમાને કરી મોકનાવુ

હીમતી—ઉહ, કા મલકકમ કેદરઈ દધ ઇમધ તધ હુ ?
મુનધ ઇદરઈ નિહ આ ાધ તિહ થન ઇજ ગો ર લઈ જવ) મધ મો)
મધ સદ્યત્ર પશુ દયધ ઉનધ અનધ તિહ ગો ર વાતનઈર ક ઇ હસધ
આન) મુ વણસજઈ જવધ (તિ)

રૂઝિમણી—(સો) ॥ તે થડીએ કાઈ મે થુ માણસ હવ ?

હીમતી—ાથ નમ (િ)

રૂઝિમણી—તુ જેની માથે આરી તેડ નામ જાતે છે ?

હીમતી—નથ નથ (દિ)

રૂઝિમણી—વારૂ ફરીયા કહે જોજો તે અને ગોપ કયા મળ
વા ॥ છે ?

હીમતી—ઉહ, મુ રણુમજ) મધ મુણમ (િ)

રૂઝિમણી—કન માનિમા ! હને આપી મધ વનાર સાર નીકરો
એવો નથી

(ણિ) હમ તુ ઇ—સમજુહુ તો સગ્વે હુ જોરી નથી જા ની જા મને તુ
મજમા મોકનીશ ? ગોપ ના ના મુરો (કે રહેછે)

(તિ) જા હ—ઉહ કનકમરિકા કવો છે ? એમા તે શુ ! મને અહીં રી
તરફ અને તરફથી અહીં ગો ર લેઈ ગયો મારી પછે (ળ) મારી સાથે રોડી
આની આની તેને ટોરે વાલ કરી હાથ અને સુગ મરજિજ ગયો (િ) ના ના

(દિ) ના ના (િ) જહ મુવ મરજિજા મ સાજાડુ

કનકમાલિકા—હીમતી ! તને હે હીમતે કહીને હું તો બોલાવીશ; (નિ)

હીમતી—હહ હહ, ઇમ કહધ તિદિ મધ ઇદધ નવિ રહધ. (પિ)

કનકમાલિકા—હીમતે ! હીમતે ! (એમ બે વાર કહેછે).

હીમતી—મહ ભદકરી છોરી ભદ, મિ ધંરધ જવ્વર્ધ. (એમ કહી ચાલી જાય છે). (ફિ)

રૂકિમણી—‘ સુવચ્ચસજ્જ જવધ. ’ એવું જે હીમતીએ કહ્યું તે પરથી એમ લાગે છે કે સુવચ્ચસરોજિકામાં જવાનો બેત હોય. ‘ ઉલ્લસ અવધ, ’ એટલે ઝોડી આવી. એ સર્વનો વિચાર કરતાં તત્વાર્થ એ સગળયછે કે સુવચ્ચસરોજિકામાં ગમે તેનો પથ્ય મેળાપ થવાનો છે. વાદ વાદ તે પથ્ય વાત ડીક કઢાવી દેખું. દવે તો તું સુવચ્ચસરોજિકામાં જા અને બે જનથયા જેવી વાત હોય તો કેઈ પણ ન જાણે તેમ જાણાવ્ય એટલે પછે આગળ શું કરવું તે કરીએ. તું જા ત્યાં અને હું દેવને મળી એમના મનનો જે કંઈ પાર પમાય તો પામી લઉં. (એવી ગોઠવણ કરી જને જાણ જાય છે).

પ્રથમાંકે સમાપ્ત. (વિ)

(નિ) હીમતીને કાઠી મૂકવાનો કનકમાલિકા ઉપાય કરેછે. હીમતી ઇ૦.

(પિ) જહ જહ, એમ કહીશ તો હું અહીં નહિ રહું.

(ફિ) જ જ કે છોડી જ, હું ઘેર જાઉં. (વિ) અંક વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં—

“ અતનિષ્કાંતનિવિલપાશ્રોક ઇતિ વર્ણિતઃ ”

“ છેવટે બધાં પાત્ર રંગભૂમિ ઉપરથી નીકળી જ્યાં બેઠાં, ” તે પ્રમાણે અહીં રૂકિમણી અને કનકમાલિકા જાયછે. આવતા અંક સંબંધી અહીં કંઈ સૂચન નથી મળે અંકાર્ય કે અંકમુખ વિષે કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. આ અંકમાં એક દિવસમાં બનેલા વૃત્તાંતનો દેખાવ છે. નાટ્યસાધનાં તે વિષે કહેછે કે—

“ એકાદાચરિતૈર્કાર્થમિત્યમાસપ્રનાયકમ્ ।

પાત્રૌજિચતુરૈરંકં તેષામંતેસ્ય નિર્ગમઃ ”

(દશ ૩૦)

“ એક દિવસનું વૃત્તાંત, એક જ અર્થવસ્તુ, નાટક પાસે દોષ તેવું, અને ત્રણ કે ચાર પાત્રના પ્રવેશવસ્તુ, તથા છેવટે તેમના નિર્ગમવસ્તુ ઇતિ રૂપ તે અંક કહેવાય. ” આ અંકમાં પણ બધું તે જ પ્રમાણે છે. કેઈ પ્રવેશ ત્રણ પાત્ર કરતાં વધારે પાત્રોવાળો નથી. આ અંકમાં બધાં મળીને સાત પાત્ર ચોટવત્તાં આવ્યાંછે, એ વાંચનારાના હૃદયમાં આવ્યું જ દશે.

અ ક ર નો.

(હરતે વીણાસહ બ્રહ્મકુમાર પ્રવેશ કરે) (બ)

નારદ—(નિચાર કરતે વેશે) ઓહો ! કેમ કાંગામૃદમા જન્મ, કેમ ગોકુલમન્દિ આગમા વૃદ્ધિ ગત થયું, ક્યા મધુપુરો ! ત્યાગ, અને ક્યા વિશ્વકર્મા નિર્મિત કાચનપુરીમા નિરાસ ! અવિનાશી ! ગતિ અગાધ ! અરે હું તે બ્રહ્મમદનમા, પુરંદગમ્યે વા વૈકુંઠધામમા છું ! આદા ! (આમ તેમ નિહાળી) શી આ શોભા ! જે એક ચિત્તાર્થગુ અથવા સ્પર્શમણિ જગતીના જનને પ્રાપ્ત થવો કહિા, તે ! પ કિનજો પ કિનજો મારી પ્રતિમાને મંદણ કરી સેતી જણુ થ છે ! અરે (આશ્ચર્ય પામ્યા જેવે વેશે) બૂલ્યો ! કૃષ્ણઅતપુરે જવાનો આ પથ નોય ! (ગેમ કહી ખીજે માર્ગે જાય છે) ના, ના, આ પથ નથી (નિચારનાજે વેશે) શું હું નારદ કે જેને ત્રિલોકીનું અદન તે તુમ માત્ર તેને કારકર્મા અને તેમા પથ અવિનાશીના અંત પુર માટે આમ વિશ્વગ થવો આ ઉચિત નથી તારે કેમ કરવું ? હા હીક, લાખ્ય ધરી જોડે ધ્યાન (ધ્યાની જે વેશે) ચાર્વરિત આજ પથે પ્રવાણુ ઉચિત છે (આરેથી નેહને) અરે ! આ હૃદઅતપુરપાવક અહી કનાથી ? ના ના, આ ના જમનિજય છે ! અરે એ પથ નોય ! ત્યારે આ કેણુ ? (એવે અતપુરપાવક પાસે આવી વદન કરે છે) (ગા)

(બ) બ્રહ્મકુમાર—નારદ નાયકના ધર્મસહાયમાત્ર આ પાત્ર છે તે વિરેદગ રૂપમા કહે છે કે—

“ જ્ઞલિકપુરોહિતી ધર્મે તપાસ્વ મદ્ધવાદિન ”

અર્થ— નાયકના ધર્મસહાયકમા જ્ઞલિક પુરોહિત અને મદ્ધવાદી એવા પાત્ર આજુવા નાર મદ્ધવાદી ઉ નથા નારકને સત્યભામા પરના આપવામા સહાય કરજો મારે સાહાય છે

(ગા) કાંગામૃદમા—જેભાનમા (મધુસ નગરીમા) વૃદ્ધિગત થયું—મેળા થયું મધુપુરનો—મધુરાનો વિશ્વકર્મા નિર્મિત—વિશ્વકર્માએ જનાવેલી મચનપુરી દ્વારકા બ્રહ્મમદનમા—સત્ય લોકમા પુરંદગમ્યે—હૃદ્વાય રથ નમ જાતીના—પૂરીના મારી પ્રતિમાને હૈ—(અર્થાત્ તેમા મધ્ય પ્રતિજિજ્ઞાસ થાયી) કૃષ્ણઅતપુરે—હૃદ્વાય અતપુરમા પથ—માર્ગ અદન—બ્રહ્મજ્ઞ વિશ્વમ—પ્રાપ્તિ—જમનિજય ચાર્વરિત (આ

અ ત પુરુષોક્ત—(સપિત્ર) ત્રિવિજા દેવશ્રી આગમ વિદિત
કૃત ? અથવા અહર્ષિને કઈ પશુ અટકાવ કેજ નદિ (૬)

નારદ—(મન્યાર્થ) સાધુ સાધુ ! અહો વત્સ ! શુ દુ વૈકુંઠમાગ
આવ્યો છુને ! તાર નામાભિધાન જ્ય ક નિજય વા કેઈ અન્ય ? (૬)

અ ત પુરુષોક્ત—(સપિત્ર) અહર્ષા ! આ વૈકુંઠ જેવા હાગ્યા
પુનઃ આપનુ આગમ થયુ છે, ત્યા જ્ય વા નિજય અ ત પુરુષોક્ત
નહોય ! અથવા કે તે તે અનિગ્ધમાગ મહેતુ હથિત ધાર છે (૭)

નારદ—(સારથીએ) ધન્ય ! કૃષ્ણ અ ત પુરુષોક્ત ધન્ય ! જ
માર આગમ દેરને વર્ણન દસ

અ ત પુરુષોક્ત—(બે હસ્ત જોડી નમન કરી) જેની અહર્ષિની
આજ્ઞા (એમ પછી જાન કે)

(ગાહ્ય જનાને નજે કૃષ્ણ તથા શીદાએ પ્રવેશ કરેછે)

અર્ચિ—કીંક્રિ પ્રચાણ—ખન હ દ્રવ્ય પુરુષોક્ત—હ દ્રવ્ય અ ત પુરુષોક્ત રખવાન
(કચુરી) જ્યવિજ્ય—વૈકુંઠના જ્ય અને વિન્ય નામના બે દ્વારપાલ અહીં નાર
મૂળના અન પુરુષોક્તને પ્રાતિગી જ્યવિજ્ય ધાર છે મળે પ્રાતિઅક્તકાર તે પ્રા
નિનો નિવ્ય કરછે મળે અપનુતિ અવગાર નારદ એ વિન્યપાન છે મળે તેની
મરુતમન બાપાવડે બારતીવૃત્તિ વર્તેછે બા નીવૃત્તિ મળે કહેવામા આવ્યુ છે કે
“ ભારતાસરકૃત શાયોવાગ્ધ્યાદારોગરાશ્રય ”—“ પુરુષપાત્રને મોઢે બોલાવેની
સરકૃતમય વ પી તે બારતીવૃત્તિ કહેવાય છે ” “ શુદ્ધ નારદ કે લેને ત્રિયોગીનુ
અરુતને તુભાત્ર હત્યાર્દિ વચ્ચેનારડે મર્વ નામે નાપચાનમા પાવર્ણ છે
“ સામિમાત્રચાગર્વ ” એતુ તેતુ લક્ષ છે

કૃષ્ણદેવ—નયસ્ય ! કેમ તારે ધારને સમય સર્વ તૈવાર્ગી થઇકની ?

(જ)

શ્રીદામો—દેવ ! નિમ્ન ન આવે તો

(એવે અત પુરુષાનક પ્રવેશ કરેડે)

અતઃપુરુષાસક—(નમન કરી) જ્ય જ્ય દેવશ્રીનો જન જનનાર હો (દાય જોડી) મહાનજ મહાકુમાર દ્વાર ઉભા છે દેવત્રી ત્રી જેની આસા

કૃષ્ણદેવ—અત પુરુષાનક ! એમને અતગાય ગા ? જાનિજ્ય ત્રી થયા તો જાણીતી છે ને ! (જ)

અતઃપુરુષાસક—(૧મી વી) દેવશ્રી ! મહાકુમારની ગ્વચાનુ અનુનર્તન કર્યું છે, (જ)

કૃષ્ણદેવ—વાત ત્યારે -ટે કે પધારો

શ્રીદામો—(સખે) કાલો નહેના નીડળી જાતેમ કગળે (લ)

કૃષ્ણદેવ—અરે અતર્ગત જાણુ માં મહાવિ માટે કષ્ટ અનુ મો લીસ મા (લ)

(એવ એક દસ્તને પીણા વગાડના તથા ણીને હસ્ત કુતને દેવના નાર પ્રવેશ કરેડે) (ઇ)

(જ) તૈવાર્ગી—(સુસર્પસરોવરિકા નામે વાગમા જરાની) (જ) જ્ય રિજ થની કયા - ' ચંકુમા એક વાં સનકાંકિ મુનિગો આયા હતા તેમને જ્ય અને વિજ્ય દ્વારપાને ખાલ્યા હતા તે ઉપરથી મુનિઓએ કુપિત થઇને તેમને ગાય આપે હતા કે તમે અસુર થઇને અવતરો ' એ વાતનું દુઃખ દ્વારપાને સૂચન કર છે પૂર્વજ તાતનું કથન સૂચ્યું છે માટે આખ્યાન નામે નાખ્યાનકાં (૬૦ ૩૦)

(જ) મહાકુમારની ઇચ્છા પ્રમાણે હુ વત્યાકુ—તેમને કર્યું જ માત્ર આ મિત વિતિ કરે ત્યાર મે તેમ ક્યું છે એટલે એમને ખાટું લાગ્યું કાણ નથી (લ) સખે—(જતા વચ્ચે અતરાવ આ મે તેથી)

(લ) અતર્ગત જાણુનાર—મનમાની વાતને જે નાની ગણિતથી જાણ લેતા અર્થાત્તુ એક ધારીગ તો તે પનુ મુનિ જાણી જો માટે કષ્ટ એક લીસ મા ના ' અતર્ગત જાણુનાર ' એ વિરોધી જીવમાને આરથ ગ્દેસના અગિઆવથી મૃત્યુ છે માટે પરિકરાલ કાર

(ઇ) કતને—નાથી કષ્ટ

કૃષ્ણદેવ—(નિરળી પ્રભામધૂવંક) મહર્ષિ ! આજ મને પાન કર્યો ! આપ જેવાના આશ્રયવડે હું આ મવં સુખ ભોગવું છું (ઇત્યાદિ મધુર વચન વદ્યા પૃથે અર્ધપાદ કૃત ક્વાન્કિ અર્પી મુનિસન્મુખ દરત બેડી ભાગ રહે છે). અક્ષનંદન ! શી આરા છે ? (એ)

નારદ—હે અનિમલ ! હે અમર ! હે અમર ! હે અવિનાશી ! આપને શું અવગત નથી ? નથી ! હું જે કાર્ય રચાતું આશ્રયોધું તેવડે દેવને વિહિત કરવા ઉચિત છે. સાબળો : (વીણા વગાડી સ્ત્રીક બોલે છે) (ઓ)

શ્લોક.

યાતુધાને અનિમે મરક સુ કર્યા, કષ્ટમાહી મુગર્ગિ,
જાતુમે વન્દિ જેવા નરકઅસુર છે, સદ્યઃ પિદારી;
કાતુ' કે એ કટારી ફરક નવ જરી, નષ્ટ પુણ્યે વિચારી,—
ધા તુ' જા તુ' દવે તો મર્ગ હૃદય છે, દૃષ્ટ દૃષ્ટ સુરગિ. ૧

(એ) અક્ષનંદન !—અપ્રાના પુત્ર—નારદ.

(ઓ) અવિમલ—સર્વમા અન્વય ઉપે વ્યાપી રહેવા ! અમર—હર્ષુ ન થાઓ

• એવા અવગત—જાણેવું—ખબર કાર્યવશાત્—કોઈક કાર્યને લીધે તેવડે—તે કાર્યને વિહિત—નબીતા.

૧ શ્લોક—અમર યાતુધાને ઇ—હે મુરારિ ! (મુર નામે દૈત્યને મારનારા !)
(યાતુધાને (રાક્ષસોએ) સુગને કટમા અતિશય મરક કર્યા છે, તથા જેમ જાતુમે (કાપના બનાવેલા ધરમા) વન્દિ (અગ્નિ) દોષ તેમ સુખદે (સુદિને કષ્ટ આપવામાં) વિદારી (ફરનારો) નરક નામે અમુર (નરકામુર) છે એ અમુર કાતુ' (જરી) કે કટારી (રૂપ) છે એમાં જરી ફરક નથી, હોરે જે નષ્ટ પુણ્ય (જેનું પુણ્ય નાશ પામ્યું છે એવો) થયેલે જન્મ સિવારીને તુ ધા (દેવતાઓની વાણીરે દોડ) અને તુ' જા (નરકામુરનો ક્ષય કરવાનું) કેમકે દૃષ્ટ દૃષ્ટે (નારુદેશી મત્રુ કષ્ટ જેણે જેણે એવી સિધ્ધિમાં) સુરગિ (મદ) તુ હૃદય મર્ગ છે—મર્ગકે—મુગર્ગે ' આ સ્ત્રીકમાં દેવના રોહનો પ્રવાણ છે મારે આકર્ષ, તેના કાર્ય માટે કૃત્તુનો આશ્રય માગ્યો છે મારે આશ્રય, 'જાતુમે વન્દિ' હૃ ઉપમાથી નથી ' જાતુ - અ કરાગી ' ઇ રૂપકથી અસુરો નાશ કરવાને પાત્ર છે એમ દેવનો ઉપન્યાસ કર્યો છે, મારે ઉપપત્તિ, અને ' ધા તુ જા તુ ' વગેરે ઉત્સાદબંધી બાધથી કૃત્તુની દેવકાર્ય કરવામાં યોગ્ય કરી છે મારે પ્રીતસાહચર્ય નામે નાટ્યાવકાર વર્ણવાટે (લક્ષ્યો મારે દૃષ્ટપ કે સા દ લેવું) આહવા પ્રત્યે અભ્યાસ ચાર જ્યાએ પ્રાપ્ત છે મારે પદાંતાનુમાન ચિત્રકાવ્યાલ કાર

કૃષ્ણદેવ—પદ્મયોનિજ ! પ્રારબ્ધ અન્યથા કેમ યાય કે સુખદુઃખ-
દિનો નિર્મિત કાળ થી રીતે મિથ્યા કરાય ? (બી)

શ્લોક.

જે જે પ્રારબ્ધે લખી આણિયા છે,
તે તે મિથ્યા ના જાને જાણિયા છે;
કાળે તો આ વિશ્વ સર્વે રમાડયું,
વાળે ટાળે કાણુ ? એવું બમાડયું.

૧

નારદ—(સખેદ) શિવ શિવ ! માયાનિર્લેપ પશુ માયામાં
લેપાયા ! સોળસદસ રાજકન્યા એ કદનન્યાજ રહેવાની ! તેમ તેની
પટિકા ધન્યા, એ પણ કયા ! કૃષ્ણદેવ ! એમાંનું અમારે કંઈ પણ લેવા
જેવા નથી. સદસાક્ષીએ મોકલેલો સંદેશો, અને તેનું સુંદરસ્થામનિકટ
નિવેદન, એટલુંજ કાર્ય કરવાનું છે ! (ક)

કૃષ્ણદેવ—બ્રહ્મર્ષે ! શકસૂચના મારે શિરસામાન્ય છે. મારા પ્રજામ-
પૂર્વક તેમને કહેજો કે હું એજ ઉદ્યોગમાં છું. (જ)

(બી) કૃષ્ણનું ચિત્ત સુવર્ણસરોજિકામાં બસતું છે તેમાં આ વિગ્ર આલ્યું
છ તેને યાજવાને તે ક્રિડાવનારો ઉત્તર આપે છે: પદ્મયોનિજ ઈં. પદ્મયોનિજ—બ્રહ્મ-
દેવના પુત્ર ! અન્યથા—જીજ્ઞે પ્રકારે. અર્થાત્ દેવના પ્રારબ્ધમાં અસુસ્તું કદ સદન
કરવાનું હશે તેમાં હું શું કરું ?

૨ શ્લોક—શાલિની છંદ. વાળે ઇં—કાળે આ વિશ્વને એવું બમાડયું છે
કે તેમાંથી તેને પાણું ઠાણું વાળે અને એ બ્રમણને કાણુ યાજે (અટકાવે) એમ ?

(ક) માયાનિર્લેપ—માયાથી નહિ લેપાયેલા (કૃષ્ણ). સોળસદસ રાજ-
કન્યા —(નરકાસુરે યજ્ઞ કરવાને એકડી કરી કેટલાં પૂરી હતી તે). કદનન્યા—કદ
લોગવવાને માટે ઉત્પન્ન થયેલી. તેમ ઈં—તેમ તેમની ધડી ધન્ય (તેમને સુખ પ્રાપ્ત
થવાથી) યાય એવું પણ ક્યાંથી ? એમાંનું ઇં—(રજોને તમે એમ ધારતા કે
એમાંની એક બે કન્યા અમારે જોઈતી હશે માટે આટલો પ્રયાસ કરિયે છિયે !)
સદસાક્ષી—હજાર નેત્રવાળો—ઈંદ્ર. સુંદરસ્થામ—કૃષ્ણ. નિકટ—પાસે. નિવેદન—
જણાવવું.

(જ) શકસૂચના—ઈંદ્રની સૂચના. શિરસામાન્ય—માયાસદિ કબજ કરવા
જેની એજ ઉદ્યોગમાં છું—તમે જેની સોળસદસ સ્ત્રીઓ નરકાસુરને ત્યાંથી ડોડાવી

નારદ—(હિજા થમ) કૃષ્ણેય ! મુખી રહા, હુ હવે ગમન કરી
શ્રીદામો—મારું મદારાજ ! એક માટે કામ કર્યો ?

નારદ—(નિગતપૂર્વક) ગોખધુ ! તારે કામ જો હુ ન કર
તો રૂકિમ ગી જેવી મારી દસા ન થાય ! જો વ જોતવ શુ કામ કરાવે છે ?
શ્રીદામો—(સવિસ્મય) મદારાજ ! જો શુ હુ કમ મગજો
નહિ મદારાજ આપજો ના જોગેલાવે ગમઈયા ! તમે અને તમારા મર્મ
પરુ કહો મદારાજ મને મુ મમાગ્યુ આપશો ? (ગ)

નારદ—(શ્રીદામાનો હાથ ઝરી) હા, તુ જે ઇચ્છીશ તે હુ
આપીશ.

શ્રીદામો—મદારાજ તમે માધનતુ મ ! મનાવો છો એ ખરી
વાત ?

નારદ—હા, તેમા તારે શુ ?

શ્રીદામો—મારે શુ તે એજ કે જો તમે માધનતુ મન રોજ
મનાવો છો તો એક દિવસ માટે મન મનાવો કે માત્ર મન જનો,
એટલુ જ મારે માગતુ છે !

મને વગાડવા છાછોડા તેના પ્રકારના એજે એક સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશમા
હુ છુ બંધવા સત્યમામા પગિયુ થરા પછી તેને માટે પશ્ચિમ લેવા આવનાના
પ્રસંગમા એ સર્વ બને એવુ હોનાથી હુ તે ઉદ્દેશમા છુ બંધા કવિએ ધાત્મા અર્થનો
ક્રુષ્ણમા સમાવેશ કર્યો છે માટે એજ નામે શુલ્ક વર્ણનો છે એજલુ લક્ષણ
અદ્વારોકમા લખે છે :—

“ ઓજ સ્યાત્રીઢિરર્થસ્ય સક્ષેપો ધાતિ મુયસ ”

“ અતિ મોક્ષ અર્થનો ક્રુષ્ણમા સમાવેશ કરવા ઉપ જે પ્રીતી તેને એજ
શુલ્ક કહે છે ” વગી ઘોરા અપરોમા વર્ણન કર્યું છે માટે અદ્વારમા હસ્તિ નામે નામ્ય
લક્ષણનો પત્ર ઉપરેય કર્યો છે ”

(ગ) મદારાજ ! છં—“ ઘમિગી જેવી દસા તે શુ ? એ હુ કામ મગજો
નહિ ” આ ગોપની શકદસા નાટલુ ત્રિકાદર્શિત્વ બનાવીને કવિએ નાટની દિવ્ય
પાત્રતા સિદ્ધ કરી છે જો નારને દિવ્ય પાત્ર ન કરે તો સત્યમામામા પગિયુ થપને
તેમલુ મગજમાત્રમા આવતુ સખે નહિ હવે જે ગોપ નાટ પારે વરદાન મારી વેગો
તે પત્ર એજ મર્મલુ બીજા સમ / તુ તમે છં—તમે જો અને તમારા મર્મ જો
સમામોક્ષ અને લોકોક્ષિત અવગત.

કૃષ્ણદેવ—અધ્યા ! એમા તે શું માગ્યું ? ન માગી મજની લીના કે ન માગી તારી પ્રથમ હતી તેની મતિ ! વાર કીકજ છે શું જાણે અને તારા નારદમુનિ જાણે !

નાન્દ—શ્રીદામા, માયાના આવગણ્યા આપુ અને અવનિને કષ્ટ દેવું, એ જો અવિહારીને રૂએ છે તો તારે પણ તે કહે તેવું જ માગવું જોઈએ !

શ્રીદામા—જગદ મહારાજ ! તમારે જો આપવું હોય તો આપો, નીકર = તારૂં ગયું તેલ ને મારો ગયો ખેલ !

નાન્દ—જા આપ્યું ! સર્વે સુખી રહો (એટલું બોલી વીણા વગાડતા સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરે છે)

શ્રીદામા—કહાણી ! હવે આંતો આપડે જરાની વેળા થમ છે હો

કૃષ્ણદેવ—આત્મ સખા મરી સાથે હું પણ રાજ્યચિન્દનર્જિત થઈ આવું (એમ કહી જ ને જાયુ જાય છે)

(વિચાર કરતે વેશે રૂકિણી પ્રવેશ કરે છે)

રૂકિમણી—કનકમાલિકા ! સુસર્ણસરોજિનિમા શોધ ક્રવા મોકલી તે ત્યાની ત્યાજ રહી જોખમ ધુગે એને પણ જોયું ખરાબ્યું કે શું ? જો એમ ન હોય તો આત્મી બધી વાર કેમ લાગે ? અરે પણ તારે એવો વિચાર શા કાજે કરવો ? કનકમલિકા કોઈ પણ વિવિધ માંગ કા મમા આપસ કરે તેવી ત્યાં કે કોઈ પિંડાવાની લોકાય તેવી ત્યાં જ ન હોત તો જો જાણુની કંઈ પણ વાત મારા જાણનામા આનંદ દિ (એવા એવા અનેક તકવિતર્ક અધર પર અશુભિ મૂકી કર્યા કરે છે એવ ત્યા દોડતી કનકમલિકા આવે છે) (ઘ)

કનકમાલિકા—દેવિ ! હીમતીની વાત સર્વે સાચી હોય એમ લાગે છે સુસર્ણસરોજિકામા સનનિવસુતાને લઈ જાગિકા જે તી

(ઘ) અધર—નીચડો એક અશુભિ—આગળી એક ઉપર આગળી મૂકીને એ અનુભવવારા વિતર્ક નામે ભાવ વર્ણ્યો છે અર્થાત્ કૃષ્ણ સત્યજામા ઉપરનું અનુભવનીજ કાઈક અપ્રકાર વર્ણ્યું છે અને હવે કનકમલિકાના પ્રવેશમા તેકાઈ પ્રકાર વર્ણ્યો માટે એ પ્રતિબુજ સધિ સમજવો

મહાધૂર્ત મળી કે તે આવી છે . દેડની તમને કહેવા આવી એટલામાં
એ દેવ અને ગોપ તાજા જાડવા દાવ તો તો કંઈ ઇલાજ નથી પણ
જા ન મળ્યા હોય તો તેમને અડકાવના જોઈએ

ફકિમણી—સગા ! એ બે આવિયો તેપરથી દેવ તથા ગોપ તા
જો એ અ ત કમ જાણુ ?

કનકમાલિકા—નૂતન અને મનમત ગાત ગીને તડાગ નિયે જોઈ
યો ગાત ગ તા પાડા . કર ? (ઇ)

ફકિમણી—પણ ફલાણેજ માતમ તે માત ગીને પૂઠે આવે છે
કે આપણે અમ કેમ કહીશ ?

કનકમાલિકા—ગોપમધુ જેવો માલાવત મળ્યો હોય તો તે
માતમ કેમ ન આવ ?

ફકિમણી—મમ ! તારી વાત મને મારી કમતા વધારે સારી
લાગે છે, તેમ વા વાવનદ કે દારૂ કરનાનો પ્રસંગ પણ નથી આટે કહે કે
હવે મારે શુ કરવું ?

કનકમાલિકા—દેવિ ! તમે જામ દેવને મળ્યા જે તે કંઈ બ-
દાર જતા હોય તો તેમને અડકાવના અને હું મુવર્ણસરોજિકામા જામ
ત્યાશુ ચારડે તેસર્વ જોવા કહી છું જે મહારાજ કંઈ જ ના તૈયાર થયા હોય
તો તો માર કહેવું તમારે ખર માનવું, અને દેવને રોકવા, માકી કંઈ
મગજ નથી હું ત્યાના તમને જોજ સમાચાર લાવી આપીશ (ચ)

ફકિમણી—સાડ મમ ! તારુ પુ તા જા અને હું દેવને જામ
જોઈ પદ્મનગને આદા મોકાતી જાજો હા (એમ કહી બને જાય છૂગ
પડે ઇ)

(નામ્યાચિન્દ દિન નૃશ્ચુન તથા શ્રીદ મો પ્રસાદદ્વારથી નીકળતા
પ્રવેશ કરે છે) (છ)

શ્રીદામો—મહાનગર ! હવે જટની વાન કુશા તેની સાથે ગ
વાની વેળા આવી જશે

કૃષ્ણદેવ—અર્થ ! હવે વાન તી છે ? મેં જિનારજો જવા સાડ
અને મને કાંઈ એ (એક ન આગળે એટલા માટે સવ રાત્ર્યચિન્દ ત્યાગ
કર્તા છે આદ્ય હવે કાનજો (જ)

(એવળા દોડને નેરું કનિગળી ગવેશ ઝીંગ)

ફિમળી—(સંગ ૧૬) ગિય ! આવે વગ અને જિનારજો કપા
જવા વિચારુ છે ? (ગામા) કા મારાં માનુ મ્હં ખરૂં દેખા છે ! (જા)

કૃષ્ણદેવ—(જગ ૧૭) પ્રિયા ! તમારું તા આતો દતો

ફિમળી—ત્યારે તમાના મનનો ભાવ જાણી ગઈ કેની માનિ ની
છુ (એમ કહી તાગી આડે) હવ ત્યારે ચાલો આડો સાથે જઈએ

કૃષ્ણદેવ—હા ચાલો, શ્રી ગા વુ ચલુ ચાલુ

શ્રીદામો—મહાનગર ! મોનાયા નગર ચાલ પશુ નથી આવતુ,
તો હું વગર પર્ય પીતો તા આવુ તેમ શુ આ ! આવુ તે રશુ ? (જ)

ફિમળી—ગોપાધુ ! જરા તો જોડી તા તા જાવ, તમે
આમારી શી બાળી મૂળી ? આવવુ હોય તો આવ આગ !

શ્રીદામો—ત્યાર નથીજ આવતા જાવ તમે અને તમાગ રસમી !
કહી કે અનુપરીમાથી હા શો પશુ મ્હં મગર કાંથી ચેચામ્હુ લેનાવ તેવુ છે ?

ફિમળી—શ્રી ગા ! અર્થ, નીકળે પતો હા પાનક આવે છે
તેની કને ધક્કા મરાયી તને ત્યા લઈ જઈશ

શ્રીદામો—(આગ તેમ જોઈ ગામગળેને વેગે) મારે તો આવવુ
નથી તમારે જે કંટુ હો ! તે મારે મને (એમ કહી નાની મન્ય છે)

(૧) આ પશુ યુગ્મિ નામે નાટ્યાકાર છે રાત્ર્યચિન્દ ત્યાગ કરીને આ
પાત્રને સુવર્ણસંક્રિયામાં મોકલવાનો હેતુ આગળ કવિ - ૧૮ મ્હો (૧૧) કૃષ્ણના
ધ્યક્ષતા હિતમાં આ ચલુ આવી માટે નિરોધ નામે પ્રતિશ્રુ મ સંધિવ અગ વર્ણાયુ
છે “ નિરોધાદિન રોધન—હિતનો અગ્રકાન તે નિરોધ —(૧૭૩૫)

(૨) વગર પર્ય પીતો ગઠ—જો રાત્રી પૂર્ણિમા કે ગામવારના કેપ પર્યકારે
અર્ધ સૂર્યનો પ્રાસ કરવા આવે છે પણ હું તો તેવો નથી ત્યા રાત્રી મ્હેવાડ હું મળે
હું પોતાને રોજનોજ રાત્રી માની લેકે છુ (ફિમળી પ્રતિ મર્મવાક્ય)

કૃષ્ણદેવ—(સરોવર) દેવ ! શાસ્ત્ર સમતિ તો એવી છે કે સ્ત્રીના મહિયરના સંબંધીને પણ પતિ જો સત્તુ ગણે તો તેને પાત્રીએ તેવો ગણવો (૮)

સંલોક.

પત્નીકરો ઘણો હાથે, વાલો પીઅનો સજો,
પતિ સત્તુ ગણે તેને, માનવો તેહમા દગો ૩

રૂકિમણી—મહારાજ ! હું એજ માથે જનારી છું, રૂકિમણી કથા લક્ષ્મી લેશા એટલે ખડ ખોડુ જણારો જો તમે કહેતા હો તો હું ગોપન છુંને પણ લાગી તેડી લાવું ! હું જાણુ છું કે એના વિના દેવને યન પડશે નહિ ! (એમ કહી જવા માડે છે) (૮)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એ એની મેગજ આનશે; એ ગોરાળિયાને તમે દેલી તડના જાન તે ઘટે ? (એમ કહી હસ્ત ઝાલી મહિમા પ્રવેશ કરે છે)

રૂકિમણી—(સિદ્ધાસન પર દેવને બેસાડી) મહારાજ ! ખીછ વાતો જવા દેધ હું પૂછું તનો ઉત્તર આપવા કૃપા કરશે

કૃષ્ણદેવ—દેવ ! તમારાથી મુખ ગળવા જેવું કંઈજ નથી !

રૂકિમણી—મહારાજ ! એટલું જાણું મહેશી મા પણ પૂછું તેનોજ પાંધરો ઉત્તર આપશે એને તમે કહોછો તેના કરતા પણ હું સર્વ જ્ઞાન અધિક માત્રી લામ્રશ કહા જોઇએ, આજ સંભવચિન્દ તજી કાઠા અધાનનાનો વિચાર હતો ? કિંગીટ તજી ફેટા ગાખ્યા છે શાકુંદિ આયુર અને કાંસુભાઈ માણુ કે જેના વિના મે દેવને હદી પણ દીકા નથી તો આજ એ સર્વ તજવા જેવું મ્યુ મથં માર્યું જ ? (૮)

(૮) સત્તમ—(પોતાના કાર્યસાધકને કાઢી મૂકતા તેથી) સ્ત્રીના ઇન્—
અર્થાત્ જો સાતરના સંબંધીને સ્વામી પ્રિય ગયો તો તેને પ્રિય ગણવો—પછી તે ફરી પોતાનો ગત્તુ હોર તોજી અર્થપતિ નામે નાટ્યનનુજ

૩ મેલ—અનુકૃપ રૂકિમણીને ઉપદેશ મોં છે, માં ઉપદેશના નામે અગ

(૮) એજ માથે જનારી—એ શાસ્ત્રવ્યર્જન અનુસરનારી રૂકિમણી કથા—રૂકિમણીને જાણ હતો તથાપિ મે તેને તમામ અર્થે તજી દીધો હતો

(૮) અહીં રૂકિમણીએ પ્રાર્થનાશુદ્ધ વચનાથી પોતાની ઇચ્છાસ્તુનો સોધ

કૃષ્ણદેવ—ત્રિયા ! તારી પાસે આવવું એમા એ સર્વની આવ રચકતા હોય ?

રૂકિમણી—પણ આવે વેશે મને કોઈ વાર મળ્યા હો એવું કેમ સાધારણ નથી ?

કૃષ્ણદેવ—(આગળના વેદા મણી) એ ફલાણી ફનાણી વાર હું આમજ અબોતો

(એવ કચુડી તથા પદ્મપ્રભા મોટેથી મોવતા સાલળી ને જણ કાન દેડે)

કચુડી—પદ્મપ્રભે ! મને ઉમ્મસેન મહારાજે આજ્ઞા કરી છે કે કૃષ્ણદેવ જ્યા હાય ત્યાથી તેમને સત્વર બોલાવી લાવ તું મને મહારાજનો મેળાપ કરાવતી નથી એ ઠીક નહિ (ઢ)

પદ્મપ્રભા—પણ મહારાજ અહીં છેજ ક્યા ? એ તો શ્રીદામા સાથે સુનણુમરાજમમા ગયા છે (જ)

કચુડી—મ ! દારાનકે અહીં આવ્યાના સમાચાર કહ્યા છે અને તું જૂઠું કેમ બોત છે ? જો દેવ ન હાય તો દેવીને પણ ચારી વાન જઈ વિધિ કરવ

પદ્મપ્રભા—એમ મંદી જાનાવું નથી

કચુડી—(મોટેથી) ત્યાર હું પછે જઈ સર્વ જિનાથી ઉમ્મસેન મહારાજન જાણીતા કહું છું (એમ કહી જવા માડે છે એટલે ત્યા કૃષ્ણદેવ તથા રૂકિમણી દેવી ઉભાવમે તેો દેખા દેખ પાગ બોનાવે છે)

કૃષ્ણદેવ—ચુડી ! ઉમ્મસેન મહારાજ મો કેમ બોનાવ છે ?

આજનો છે મજ પૂરછા નામે નાટ્યાનકા વર્ણિત છે કિરી —મુકુ શાઈ દિ—શાઈ ધનુષ્ય વ રે

(ઢ) રૂકિમણી પાસેથી નાશી ગયલા શ્રીદામાને કૃષ્ણે પ્રપચ્છી બોનાવી લેવા માટે કચુડીને એમ સમજવું હતું કે ઉમ્મસેન મહારાજ શ્રીકૃષ્ણને તકાળ બોલાવે છે અને તે રૂકિમણીના પ્રસાદમા છે મારે જ તેમને તેડી લાવ આ ઉપરથી કચુડી તથા પદ્મપ્રભાની વાતચિત ચાલે છે

(જ) પદ્મપ્રભાના કહેવાથી કૃષ્ણ સુવાસરોજિકામા જવાના હતા એ વાન રૂકિમણી જાની જાય છે મોટે બીજવું કોઈ ઉદ્દાહન થવાથી પ્રાંતમુખસધિ વર્ણાય છે અમ સૂચવું

કુચુકી—(૧૨૮ કરી) દેવશીનો જન્મ જન્મજ દા મદાગજ ।
 બોમાસુ-દાનવે માગ સદસ સુઓનો યજ્ઞ ૨ મા સમ, મો ૩ ન
 મળવુ મુદૂર્ત અતિ કને આ ૧૧ પદામવાથી લા દેવો તથા નીતાળ ને
 મોઝલના કે કમ ત વિરે ૧૧ વિચાર કરના આપ જેવે વેગે બેઠા હા તવેજ
 વેશી સર્વ મર્ચ નજી ઉમય બધુન બો ૧૧ આ છે મદાગજ આપ ત્યા
 પધારના હુ મદાગજ જતનમો મોનારી ઉ ૧૧૧ આપુછુ (એમ
 દહી ૧૧૧) (૧)

કુચુકી—નિના ૧ હુ તા જઈ જો મુદમા જાવુ હશે તે
 તમને મગના પાછો આપુછુ

કુચુકી—(૧૨૯) મદાગજ ૧ તમે મો મળવા પાછા આવજો
 કે જારાગજ જગો ? ૧૨૯ સુરના પ ૧૬ મ આટે તો મ ૧૬ મુ સામળ્યુ
 છે પશુ દેવે લા જઈ અગનાજાવુ કષ્ટ દુનુજ જોછા, પશુ મને
 જતા પડના મેં વાર હસીન દો તારી (૧)

કુચુકી—(આ ૧૧ કરી) નિના મા ૧ આપુદ અર્ધો છે તે
 લેવા હુ આ ૧૧, અને તે મમમે તન અરસ મળી જઈશ. (આ ૧૧ હી
 ઉનાનમે જન્મ કે)

દ્વારપાન—મદાગજ ૧ આપીપા આપીપા (૧૨૯)

કુચુકી—(૧૩૦) આ ૧૧ મે ૧૨૯ કરી અર્ધો આપના પશુ
 કમ ઉમય ૧ મદાગજ દેખાતા નરી એવુ શુ દા બુ દરા મને આનતા
 વાર લાગી તેથી એ રમ તો મ તુધાન સાથે મુદ કન્વા નદિ ગયા દ્વાય ૧
 જા ૧૧ મદાગજ નિમે ૧૧ ૧૧ જાદી લ વ્ય (૧)

દ્વારપાન—જેની મદાગજ ૧ આપા (એમ કરી આમ તેમ
 શોધ કરતે વેગે આ ૧૧ જા છે)

શ્રીદામા—(કુચુકીને જોન) મદાગજ તમે અર્ધો કાપી ?
 આ ૧૧ પેનુ માલમના આન ૧૧ છે કે ?

(૧) મખ—પદ્મ ની શબ્દને—અર્ધવને (૧) કવિને અર્ધો રૂઢિ ૧૧૬,
 દ્વાનિય સીને ચેષ્ઠ જેવો સ્વામી ઉપરનો રનેહ અને કે પોરી સ્ત્રીગોની દવા, એવા
 બે ઉનમ મુળે અનિત મર્ચ છે

(૨) આ ૧૧—આ ૧૧

(૩) રવા—મેલે ૧૧૧—૧૧૧ (નરકાસુર)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીગા મને ઉત્તરેન મહાગજે કમ ૧૪ માં મોવા-
વ્યો છ માં જાઓ જો જોઇએ તમે દાસ આ વિરાજે છે ૨

શ્રીદામો—મહાગજ શુ આપશે ૨

કૃષ્ણદેવ—જા જા, દમણ જાળને જોઇ આજ

શ્રીદામો—મહાગજ ! મારે એ કામ કરો તો દમણા ઉત્તરેન
મહાગજ ॥ ભાગ જાલો લાનુ

કૃષ્ણદેવ—જા કરીશ, હવે જાળ ખાતે લઈ આવો

શ્રીદામો—મહાગજ ! મો ક્ષમા કરો તારેજ હુ તો જવાનો,
નહિ તો નિ (ન)

કૃષ્ણદેવ—જા ક્ષમા મી, હવે પછી કમ છે ૨

શ્રીદામો—(કા મા કહે છે) સાબરજી આ મગજા ! (પ)

કૃષ્ણદેવ—(સકોષ) કે રે ! આ તે શુ મું ! દેવી કહે છે તેમ
પ્ર ગોવાળી તો મોનાળીનાજ ગજો ! એમા તે શુ ! આજ નહિ ને મને
સભગત !

શ્રીદામો—અમો દેવની મન્દાનુમાર નતરા મટે કેમલો પગિમ
પાંચો છે તે જા જાળ મા આવે તો કાલિ આવુ બોલો નહિ

કૃષ્ણદેવ—અરે જા જા, પશુ મને દેવી પામેથી આવી જુદી
વાત કહી કેમ ગોના પો ? કચુપ્પ અને દારપાનકની મારે વેતણ કાની
જોઇએ

શ્રીદામો—મહારાજ ક્ષમા આશ્ચર્યે મારી લીધી તરી એ
જો જો કાન દાડો પખ કમ થાય તો મારે અહી મહેમા શું વિશેષ છે ?
મે મહાગજને ગોના પા અને તે જો રીડ નામતુ । હાથ તો મહાગજે
કરારે દેવી પામે પધારણુ (ગમ કહી આનરા માટે છે) (પ)

કૃષ્ણદેવ—નયન ! એમ ગીમ મહારે છે શુ ? પશુ આગ કાવુ
એ મારે કાલિ ચલા દન તે આજે રાધો પ્રાચ્ય મારનો શ્રમ લીધો
ત્યારે આપજો તુ કલ ત્યા જાએ પખ હવે પછી આવ ॥ કાલિ મરનો મા

(ન) શ્રી ભાની યુદ્ધિ કમી કરે છે મહાગજ

(પ) કાનમા કહે છે—અર્થાત્ મેલ આવે તેમ જાળ મટે આ પ્રપચ
સ્થો પનો

(૫) આશ્ચર્ય—અમથી—એમને એમ

શ્રીદામો—મહારાજે મને આ કાર્ય માટે કેટલા મધો આપ્યો
ક્યો દતો તે જો સાલનું હોય તો તમે કદી મને આમ ફેલિત ગણો
નહિ પણ મહારાજ દમણા મારા અદજ વાકા છે તેમાં તમે શું કરો ?

કૃષ્ણદેવ—રાજ હવે ચાલ્યો ગયો પચ્ચ એક અર્ધ થાય તો એ કાંઈ
ના ભિન્ન વાત નથી (એમ રાતો કરતા કરતા મને જણ્યું સુવર્ણસરો-
નિકા નિકટ જઈ પહોંચે છે)

શ્રીદામો—મહારાજ જુઓ પેનું રોળું તમને જોઈ જોલતું ખંધ
પડીગયું (ચ)

કૃષ્ણદેવ—એવું જોઈ કે સાબળી માત્ર મન પ્રસન્ન થાય નહિ

શ્રીદામો—મહારાજ ! સુવર્ણસરોનિકાની રચના અને તેના કુચુમ
એ દેખી છે

કૃષ્ણદેવ—હા એમજ છે

શ્રીદામો—વચરખ ! આ સહકારને વહી કેવી વોગી વળી છે (મ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એવીજ વોટાપની વહિવટનો તેં રિયોગ
કરાવ્યો ! (મ)

શ્રીદામો—(આગળીરડે જતારી) મહારાજ ! આ અશોકને
જોઈ મોઝ થાય ખરો ? (અશોકથી અનગી જાણુ જતારી) હવે આમ
આપણે થોડું જઈશું એવે કાનાકાન સાબળાયામા આરશે (ચ)

કૃષ્ણદેવ—(અશોક ભણી જોતા ચકિત થઈ) સખા ! આ અશોક
નું જો અન પેતા અશોક હું જોઉં ! (ર)

(ચ) સુવર્ણસરોનિકામા નાજરિકા નામે સત્યમામાની સખી સાથે મકેત મ્ની
મૂકયા પ્રમાણે તે બન્ને જાણીઓ આવી છે તેને અકરમાત્ કૃષ્ણને દેખાગ અનુરાગ
બીજા ઉત્પત્ત કરતુ છે, એ આશાથી શ્રીદામો કૃષ્ણને આમ તેમ રૂવાવે છે

(મ) સહકાર—આમો વળી—વેદ (મ) વહિવટ—વેલી (રકિમી રીકી)
(ચ) અશોકને—આસ્તોપાનવના વૃક્ષને

(ર) આ અશોક—અશોકરૂપ પેવા અશોક—(તે વૃક્ષ તેની મ વખતમા
તમા ના રિકિરૂપી) અહીં મન્વમાનાને જોવાથી કૃષ્ણની ચિત્ત સજાથી એના વર્ણવી
જા મદિ પ્રતિમુખમાધિતુ વિલાસ નામે અમ વર્ણમુ છે.

શ્રીદામો—૨૧ । હવે તમને થોડું થોડું સભાગાતુ હશે અને દેખાતુ હશે કે મળિયોર કહેનાર કેના કેના માણ્યો ૩ ? (૮)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એ વાત પડી મૂક્ય અને કહ કે પેલા બે કાણુ દશે ?

શ્રીદામો—દેવ ! સાભળો એ તો કૃતવર્મા અને ખીન્ન આકૂર કે જે તમારા, તેજ તમને મળિયોર કહ છે.

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામ ! એક મુઘ્ધા અને ખીન્ન પ્રીતિ હોય એમ દેખાય છે તુ એમને જાણશે છે ?

શ્રીદામો—વત્સલ સામળો, આ કૃતવર્માનો સખ્ત

કૃષ્ણદેવ—તુ જ સાભળ્ય, અમે તો અગોકને જોઈ સશોક થવા નથી પડતા !

શ્રીદામો—(કૃષ્ણને ઝાલી રાખી) હા હા મદાગજ ! એને મરાય નહિ, હીક થયુ કે તમે શસ્ત્રાચ મૂડી આવ્યા ! હોય, જગત્ તો મને તેમ બોલે ! (૯)

કૃષ્ણદેવ—(સરોપ) અરે શ્રીદામ ! આ શુ ? કેમ કેને મારે છે અને તુ કે તે બોલાયો તે સાભળે છે પણ કેણુ ? આવી બાળવદ્ધા જવાદે

શ્રીદામો—(કાન દઈ) વધત્યા ! સાભળો માનળા !

કૃષ્ણદેવ—(ગોપનો દરન ઝાલી) શ્રીદામ ! તુ મને જે કાર્ય માટે આહી લાગ્યો છે તે મારે સર્વ કાર્ય થયુ ! મે સાભળ્યુ કે મને મારા સમાજ મળિયોર કહે છે, હુ તેમને માટે રીટિત કરીશ, પણ વધત્યા ! આધુ ॥ તો અવશોક તા ચોગ્ય વગુને અવશોકવા દે (૧૦)

શ્રીદામો—(સઆશ્ચર્ય) મદાગજ એવુ આહી જોવા જેવુ શુ ૩

(૮) શ્રીદામો જ્યો સખામા પોર તરફ વધત્યા આવતો હોય અને મળિયોર કહેનાર કાણુ, તે કૃષ્ણને સભાગાતુજ તેવું મુખ્ય કામ હોય તેવી બેધા થાપી વાર સુધી કહે છે

(૯) જ્યો ત્યા કૃતવર્મા હોય તે કૃષ્ણને મળિયોર કહેતો હોય તે સાભળીને કૃષ્ણ તેને મારવા જતા હોય, અને જુ અરખર જનેજ છે અમ શ્રીદામો માનતો હોય તેવો ડોગ શ્રીદામો કરી બતાવે છે

(૧૦) અનુના—દમખા અવશોક તા ચોગ્ય—જેના માન્ય

કૃષ્ણદેવ—સખા પરમ પરમ (ય).

શ્લોક.

રાધા બાધાદારક, યુવતી યૌવનવતી સચી જેવી,

કમળ અલૌકિક આ તો, કાન્તિ શાન્તિદ વયસ ! કહુ કેવી ! ૪

શ્રીદામો—(નજર કરી) કદાનજ, રૂકિમણી જેવુ તો ક્યાથી
લાવે ? એવી તો ચોગરીવાળ ચૌગચા જોતા જોતા આવ્યા

કૃષ્ણદેવ—સખા ! રૂકિમણી તે તો રૂકિમણીજ છે, પરંતુ ચોગરી
લાળ તો શુ, પણ ચારે ખુટ પૃષ્ઠીમા આના જેવી અન્ય જોની તેના તો
છેદાજ જો, જો ! (સ)

શ્લોક.

અમન કમલ જે-રી, યુવતી તો જણાવે,

નનવ અમલ જામ્યો, એવી આખ્યો ગણાયે;

આ-ન આકલ ઘાયે, શી મનિરાશિ આગે,

તરલ સગલ દૃષ્ટિ, કામોને અમ લાગે ! !

૫

(ય) પરમ પરમ—જો જો

૪ શ્લોક—એવિ રાધા છું—યૌવનવતી (યુવતીવાળી) યુવતી (સ્ત્રી) રાધા
બાધાદારક (કામ પીડાને દાખનારી) અને સચી (હાજરી) જેવી ખરી પણ દે
વયસ ! આ તો અલૌકિક કમળ (રમ વાસ, કામળતા, સા વે વગેરેમા કમળ સરખી)
રૂપ છે એની કાન્તિ શાન્તિદ (શાન્તિ આપનારી) છે એને હુ કેવી કહુ ?—કોની સાથે
સખાતુ ? રાધા શ્રેતા આમા અલૌકિકમણ (વરોલ વર્ણુ) છે માટે વ્યતિરેકાલ કદ
કમળ સાથે તાત્પર્યતા વર્ણ છે માટે રૂપક ‘ ખતિ કેવી કહુ ? એમ કહીને ઉપમા
નનો અભાવ બતાવ્યા છે માટે અનુબંધ કલિતાગાથી અર્થ એની મેલે ભારે છે માટે
અમલ નામે ગુણ છે ‘ રાધા—બાધા ’ યુવતી—યૌવનવતી, કાન્તિ-શાન્તિ વગેરે
સમાન અક્ષરોની ગ્રેહન ની કડી છે માટે સમતા નામે ગુણ છે (અનકાર અને ગુણ
સક્ષણે ચ દોડોક વગેરેમા લેવા) એવી ગીતે નનકાર તથા ગુણ એકત્ર વર્ણ્યા છે માટે
ભૂષણ નામે નાટ્યરક્ષણ વર્ણ્યુ છે (વશલ દરરૂપમા જોડુ)

(ય) ‘ મિ મિ ની તે તો મિ મગીજ છે એવા કૃષ્ણના વચનથી તે દક્ષિણનારક
દેવો એમ ધ્વનિત કર્યું છે અનેક સ્ત્રીઓ છતાં અનેક ઉપર સમાન પ્રીતિ ધરાવનારને
દક્ષિણ નાયક કહે છે —દગ્ધ

૫ શ્લોક—મનિની રૂપ આ-ન—નિર્મળ નર-નનીન—નની કેર નમી

શ્રીદામો—મદારાજ એવી જાન છોડીઓ તો ધણીએ આપણે ત્યા કામકાજ કરે છે.

કૃષ્ણદેવ—ચરણ ! યુગ એ તો યુગતી માત્રને આવે છે મિત્ર, પચસગના પચ લક્ષગુસહ યુગ એ તો યુગજ છે (હ)

શ્લોક.

આ જો નૂતન તુ યુગ યુગતીની, કેવી જાણુયે કહુ,
આદા ! શો અનુ વિકાગ ઉપજ્યો, અમુગી જોઇ ગહુ,
એ તો વામ દમે અપાર રનિમા, માને મુદ્દતા બહુ,
જો જો લક્ષણ નાજનુ પ્રિય સખા, પચે હુ પૂગ લહુ ૬

શ્રીદામો—ચરણ ! ધૂગડી ॥ જામકા લારવા અને પરનારીશુ પ્રીતિ કરી એ અગ્ની કેમ ગણના કરો ?

હોય એવી એની આખ્યો રમ છે અકલ ઇન્—આ મહિરાક્ષી (નિરા સમાન રવચ રાત્રી આખોવાળી સ્ત્રી)ના આગળ અકલ (બુદ્ધિ) પશુ રી (કેવી) અકલ (કળી ન શકે એવી—ગૂમ) થાય છે ! તરન ઇન્—એની દૃષ્ટિ તરન (ચચચ) અને સરજ (સીવી વિકાર વિનાની) જા કામીના અગમ જાણુની પેડે લાગે ! કવિતાના પેહેલા ચરણમા ઉપમેય જીવની અને ઉપમાન કમલનો સાધારણ ધર્મ જે મુરતા તે કહેા નથી માટે ધર્મકુતોપમાલ કાર જીમ ચરણમા પશુ એજ અનકાર છે ત્રોથા ચરણમા ' જાણુ ' એ ઉપમાન તથા ' પેડે ' એ વાચક, એ કથા નથી માટે વાચકોપમાનકુતોપમાલ કાર અમન કમલ નવન અમન, વગેરે, કામજ સખ્દોની રચના કરી છે માટે પદોચ્ચય નામે નાટ્યનમ્યજી

(૬) પચસર—પાચબાજુવાળો—કામદેવ ! પચ* લક્ષણ—કામના પાચ ॥ શ્લોકો નીચિના શ્લોકમા કહેવાશે તે

૬ શ્લોક—શાર્દૂલવિકીરિત નૂતન—નવી અત્તુવિકાર—કામવિકાર વામ-વાકી માને ઇન્—માનમા પશુ કામજ હશે અર્થાત્ એ રીસાહ છતા સેદલા ઉપાયથી મનાય એવી હશે નવી જીવની, કામવિકારની પ્રકટતા રતિમા વાકાપણુ, માનમા કામગતા, અને લાગ એ પાચ લખણુ કામના છે તે એનામા હુ પૂરેપૂરુ લહુ (જોડણુ) આ સઘળા લખણુ મુગ્ધાના છે (જીઓ દશરૂપ) “ મુગ્ધા નવવય કામા રતી વામા મૃદુ કાષિ ” “ એવમ-વપિ રજામતૃત નુરાગનિવધના મુગ્ધાવ્યવહારા નિવધનોયા ” ‘ નવ વય, કામ, રતિમા વામતા કામમા કામગતા, એ મુગ્ધાના લખણુ છે એજ પ્રમાણે તેની પ્રીતિ લાગ્યી ઠકાએકી હોય, એ વગેરે મુગ્ધાના વ્યવહાર જાણવા

કૃષ્ણદેવ—(સરિમત) ગોવાળીયા તે ગોવાળિયાનું । પશુ વિચાર
તો કર્ય કે એવીને પરકીયા રાખે કાણુ ? સ્વકીયા કરતા શી વાર થાય
તેમ છે । આહા ! સખા ! જો, એ કેવી મારા સામુ જુએ છે ?

શ્લોક.

નેત્રે અમી વગમતી મુજને નિદાણે,
નાયુ જુએ કમનિની તમ કહ વાણે,
હુ જોઉં મામુ તવ એ અતિ લાજ પામે,
શી જોતી એ દુષકુએ પ્રિય ! ના રિરામે ૭

શ્રીદામો—મદારાજ પગેલી હશે તો પાપમા પડશે । જાતિ તો
નીછડી કરતા હી જ દગે એટલ તેનું તો સમાધાન થયું 'હીક ત્યારે કામી
કદાનજ ! તમે એમો હુ તો મારે વેર જાણ

કૃષ્ણદેવ—(ગોપનો હાથ આવી) સખા ! એમ તે થાય ?
વપસ્ય । તાર મન અમે તો કશું નાંદજ જોનાર કે ? પશુ જો પરજોની
હાથ તો પતિ વિના એકવી કેમ હાથ ? જાતિ તો હવે જાદગની જોઈ માતાએ
પન્થુના કહ્યું છે અને મારી પશુ ઇચ્છા તેવીજ છે વાચેની વાત
આપણને અનુકૂળ થાય છે તે તો તારા જાણવામા છેજ પછે કહે કંઈ
વાર્થો છે ? અરે ! જો જો મારા સામો ન કરી અશુનિરહે મને દેખાડે
છે । (વા)

શ્લોક.

વગ કં વનિતા જો, આ કરે મુજ સામો,
નિરખ રિરખ નીચું સાવ જરો નડમો ।

શ્લોક—વસતિવડા કમનિની—કમનનો છાંડ આ મનિતાથી ગત્યમાનાની
મુગ્ધ ઉપજની રૂપિ તથા લગ્ન નામનો આવ વધુને નાવિડાનુ સુગંધાપાણુ 'વનિત
કર્ણુ છે

(વા) જાતિ છંદ—“ કૃષ્ણ ધ રી કન્યાગો પરત્યા પત્ત જનનુજની કન્યા પર
વમા નહિ, ” એમ દેવકીએ કહ્યું હતું તે માટે જનનુજની જાતિ જોઈને કન્યા પરતુવા
માનાએ મનુ છે અર્થાત્ આ જનનુજની કન્યા છે એને મારે આવ છે વાચેની છંદ—
હે શ્રીદામા 'હુ જોતી વાન । કહ્યું એવી તે કન્યા મળા ઉપર મીતિ મળાઈને મને
અનુકૂળ થાય છે તે જ જાણ છે

પરખ પખ પૂરી, પ્રેમની દટિ એ છે,

હરખ હરખ હૈડા ! આશપાશે ગ્રહ છે

૮

શ્રીદામો—નયન્ય ! વાધો તો હવે તમારે મતે થોડોકજ રહ્યો છે અને જો માનીઓ તો મોટાગા મોટો તણુ મન ય .

કૃષ્ણદેવ—સખા ! તે કયો ? કહી દે પણુ જો જો એ ॥ અગ કેવા હિતમ છ !

શ્લોક.

અગો અગે અનિશે લનિત મુ ૧ ન ॥ લોનગી દટિ ગજો !

અગુની જો અડડી અધર હાર દા, લક્ષ્યા કેવી વાગે,

રકધો ઉઘા કરડે દન કુચ નિગમે નેણુના બાણુ સાળે,

પાદાગુદે ખણુછે અનિ અવિગતા નારિકા લાજ કાળે ૬

શ્રીદામો—દેન ! કકિમળાદેરી ગીસાશે તો કેમ કરશે ?

કૃષ્ણદેવ—એ તો કહી ગીસાય તપી ડેજ નહિ તારે અને એને

અવણુ પડણુ છે માટેજ તુ એડુ ઠાવડે પણુ જો જો એ પચમુખી

નાગની મણુ જેવા કે મણુ વગર ॥ કરવડે કોને પોવાવે છે જને ખોનાનતી

હશ તેનુ તો ભાગ્ય આદતર ભૂમિના જન્મ જેણુ જ માનવુ જોછએ (જા)

શ્લોક

આવી મુઠધા અગુચિ હલની હલની કદા મુને તેડે ?

અદ્રો અદ્ર નિહાગે તાગે સનિતા વદા પડે કેડે ૧૦

૮ શ્લોક—મર્દિની વૃત્ત વર ઈં જો વનિતા પોતાનો વર (ઉત્તમ) કર મારા સમિ કરછે તે તુ જો તુ હવે નીચુ જો જો કેમકે રખેને તુ એના સામુ જોહરા તો એ રદમાઇને જતી રહશે તો અને જોવાનો લાભ નકમો જતો રડશે

૯ શ્લોક—સ વશ લલિત-સુદર સુનના-સુદર સી લોન-અચળ અગની ઇં વિતર્ક નામે ખાનનો અનુભવ લાજના અનુભવ મહેછે રુધા ઇં રકધ-ખખા પાતાઈ પગના અગડાડે અવિગતા એક જગે અગ્રી ઉભી રહેલી લાજ સુદા અનુરાગ પ્રકટ કર્યા છે મટે નાચકાલુ મુઠધાપણુ ધ્વનિત કર્યું છે

(જા) આદતર—અદેશતર. જેમ અદેશતરની ભૂમિનો જન્મ સદૃશ છે તેમ તેનુ ભાગ્ય પણુ સદૃશ માનવુ

૧૦ શ્લોક—ગીતિ આવી ઇં—આ મુ ધા આવી રીતે આજગી હનાવી હવા

શ્રીદામો—સખા ! શોધ્યે ॥ સાલ તે સારા લાગતા હશે કે ? પણ
મહારાજ હવે તો આ માથાકુલ જવા દઇ ચાલો ઘેર જઇએ

કૃષ્ણદેવ—નયન્ય ! ઘેર જવાની વાત વીસરી જા, દવે તો આજ
ધર અને આજ બાર જો જો, આવજ્ય, એ એની સખીને શું કહીએ ?

શ્લોક,

કેની નીચી નમી કે, મનસદન ની કગાન શું ગળે !

નહિ નહિ મન શિનીમુખ, નાકુ રીધુ મદાય જે બાજે. ૧૧

શ્રીદામો—હાનજી તમે પાછા નાચિકા કહી અને વખાણી ત્યારે
પેલી મથુરાવાળી નાચિકા આના જેવીજ દરો કે ? (ગા)

કૃષ્ણદેવ—(સરોવ) મઠ ! અરમિક ! અને આપડે એટલું
બોલનાર ! મારો (મન તુ કેવી રીતે ચલે ? (એમ કહી સત્યભામા સામુ
જુએ છે) આહા ! શું એ તે વહિલા છે કે નામા છે !

બીને મને ક્યારે તેડો ? અથવા આવી (મુઘાલુ વિશેષણ) ચદ્રી ઇ—જેમ ચ
દ્રી (ચાદરણ) ચદ્રને નિહાને છે, અને યદા (ત્યારે—જેઠે) સવિતા (સૂર્ય)
તેની કેડે પડે છે તેમણે તે ચદ્રિકા સવિતાને તળે છે અર્થાત્ સવિતાને નિહા નથી
કૃતવર્માદિક સત્યભામાની સાથે લગ્ન કરવા મથે છે તથાપિ તે તેમને ઈચ્છતી નથી પણ
તે કૃષ્ણને ઇચ્છે છે એવો અતર્કત ધ્વનિ છે, તથાપિ કૃષ્ણ એ વાત બાંધતા નથી માટે
દિવ્યદિવ્ય નાયક કૃષ્ણ જે ત્રિકાળસ્થિતિ તેમનાથી આ ધ્વનિભૂત વાક્ય સેહેજ બોલા
યુ એમ માનડ

૧૧ નોટ—ગીતિ મનસદનની—કામદેવના ધ્વની બહુ કામદેવના ધ્વની
અર્થાત્ કામદેવની માનડની—કામદેવની કમાન (ધનુષ્ય) શોભતી હોય તેવી (નીચી
નમવાળી) એ કેની શોભે છે ! ખીજે તર્ક કરીને ખહેલા તર્કનો નિષેધ કરે છે નહિ નહિ
ઇ—એ કમાન નથી પણ એ તો મનશિનીમુખ (કામદેવનું બાલ) છે કે જે વાકુ
અને સીધું સદાય બાજે (પ્રસાર—શોભે) છે નાચિકાને વિષે કામદેવના ધનુષ્યની
સભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા અને તેનો નિષેધ કરી તેને કમના બાલનું રૂપ આ
પ્યુ છે માટે અપન્નુતિ અનકર અહીં નાચિકાને મામના અલુપ્ત રૂપે વર્ણવે છે માટે
તેનામા કામ ખીજી નીકળ્યો છે એ ધ્વનિ છે કામ ખીજી નીકળ્યો વર્ણવે છે માટે
કાંતિ નામે નાચિકાલ કર વર્ણવે છે

(ગા) નાચિકા કહી—શ્લોક ૯ મો જુએ મથુરાવાળી નાચિકા—મથુરામાની
વારાગના (કુખ)

શ્લોક.

વેસી કે અલભેની, હેધી મેળા વને ભુજો વેના,

ઉજા કુસુમ અ કુચિત, અળળા કે એ સકે દશે વેસા । ૧૨

શ્રીદામો—વચસા ! અમે તો મદ, અરમિ, આપડે એટલું બોવનાર પણ તમારી કામળી ન છાકી જાય તે દાયમા નાખજો હો

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એ ચિત્ર એવુંજ છે ચતુરા તો ધણી જોઇ અને જાણી, પણ આ તો અવૈદિકજ દેખાય છે

શ્લોક.

નયન અય । કામધામધારી

અપયન અ મતણા કહુ ન ધારી

કાંટતટ લાડી સિદ્ધનનિ સારી

વનવટી લાજ અપાર એ વિચારી.

૧૩

શ્રીદામો—સારે ભુજોછો શુ ? એ તો એજ કરો દક્ષા ! એને આને ગેની સખીને કરો કે અમારી સુવર્ણસરોવરકામા પેડા માટે મૂકા દો દાણુ ! જો ન આપે તો પછે સભારો મજની વાતો ! જો જૂનાં ગયા હો તો કરો મને શુક એટલે કે મ ગદશે નહિ અધૂર.

કૃષ્ણદેવ—(નિ.આમ નાખી) સખા એ વેળા તો વગી ગઇ ! મણિ જો કે નથી લીધો, નથી દીધો, તોય પણ કેમલુ કમ્બુ પડેછે ? કહે મજની

૧૨ શ્લોક—ગાનિ હેધીમેળા—સખી મેઘી ઉજા ઇ—એ અ કુચિત (રવાડા રૂપી અ કુચવાળા) ઉજા (રતન) છે કે કેસર રૂપી અ કુચવાળા મૂલ ૪ ? વેરી અને સીનો નિર્ણય થઇ શક્યો નથી માટે સહેલાણી કાર દાવ અધિક પ્રમદ થઇ શૂ ગાર બાવ ઉપડો જણાઇ આવ્યો છે માટે હેલા નામે નાધિકાવકાર વર્ણવેછે અર્થ પ્રકટ હોવાથી અસાદ નામે ગુણ વર્ણવેછે અને એમ અલકાર તથા ગુણનો પરપર પોગ વર્ણવે ૪ માટે બૂપણુ નામે નાટ્યવક્ષણ પાત્ર વર્ણવે છે

૧૩ શ્લોક—પુષ્પિતામાલુન નયન ઇ—એના નયન તે કામના ધામને ઉત્પન્ન કરનારા અયન (ધર) જેવા છે, અને એના અપયન (અવયવ) તેટલે ધારી ધારીને કહી શકતો નથી—અવર્થ છે । એની કટિનો તા લાડી (જોઈને) સારી (ખધી) સિદ્ધનનિ । અપાર યાજ વિચારીને પોતાના કરતા એની કટિ વધારે સુદર ૪ તેથી સ્વામ પામીને) વનવગી (વનમા ચાલી ગઈ) કામ પ્રકટ થવાથી ઉપજેથી રોઆ વર્ણ ૪ માટે કાંટા નામે નાધિકાવકાર

નાગરિકા—સખિ ! કેમ દેવ દશે નીકર આવુ રૂપ ક્યાથી હોય ?

સત્યભામા—(નિશ્વાસ નાખી) દલા માર કાળે મારા પિતા એવો સ્વામી કેમ નહિ જોતા હોય ? કૃતવર્મા, અદ્ભુત અને ચેનો શતધનના જે નીજે છે એમથી મને તો એકે મમતો નથી દેવ જાણે મખી મેં શાય પાપ કર્યાં દશે દે (છા)

નાગરિકા—મેની આવો સ્વામી મજે તો કેવુ સાડ ?

સત્યભામા—પણ સગો હાથે મારે પૂજી હોય ત્યારેકની ? ધાવતા ખાળ નહેડાવ્યા દશે, વેતી નીકે પગ દીધા દશે, હજારના ધર લગાવ્યા દશે એવા એવા કર્મ કરનારને તે આરા સ્વામી ક્યાથી મજે ! (જા)

નાગરિકા—નારે બા ! એમાનુ તો તે કશુંજે નથી યુ

સત્યભામા—આ બનમા નહિ તો પેચે બને મ્યા દશે સખિ ! જો તો ખરી એ મારા સામુ એકી ટમે કેવુ જોઈ રહ્યા કે જે ભાગ્યવતીને એ જારે બાણે ભોજન કરવાનુ દશે તેની જો મને દેવે દાસી કરી હોત તો હુ તો મને ભાગ્યશાળી માનવ ! આહા શુ સ્વરૂપ છે ! વિશાળ છે પ, પાતળી કટિ, સાદની ખાધ જેના ખભા, તીની ને તરેરી આખો, પોપટના નાક જેવુ નાક, હમમુખુ મોઢુ, હાથીની શુડ જેવા હાથ, કેળો જેવા પગ, વાકડી અથોડી અને મારા હેડાને ચીરી નાખે એવા ઉડતા કાનછેરિરા ! સખી હુ તો એ અનજેનાનુ સ્વરૂપ જોતી અહીંજ જેમી રહીશ, જ તારે પેગ જવુ હોય તો (જા)

નાગરિકા—સખી ! એમ તે થાય ? માય અને હીકગી એ તો જ્યા દોરે ત્યાજ જવુ પડે !

સત્યભામા—(સરોષ) જા જા, ડાહી ડાહી વાતો કરી સમજાવેછે કેને ! જોને આપણા નગરના કૃષ્ણને ડકિમણી કેવી રીતે પરણી છે ? એના

(છા) કૃષ્ણની સુદસ્તા જોઈને થયેલી સન્યભામણી આકાશા વર્ણી છે માટે રૂપ હા નામે નાટ્યાવકાર

(જા) પોતાને વિષે આ આરોપણ કરીને નિંદા કરી છે માટે પરીવાદ નામે નાટ્યાવકાર

(જા) કૃષ્ણના રૂપનુ વર્ણન છે માટે ગુણકીર્તન નામે નાટ્યવકાર આપણે વર્ણવ્યું છે આકાશા બતાવી છે માટે રૂપહા નામે નાટ્યાવકાર વર્ણવ્યો છે

શ્રીદામો—તમે બે જણિયો કાણુ છો ? કૃષ્ણમહારાજની સારથી સરોજિકા કે જેમા દેવી રૂકિમણી કે મહારાજ પોને આની શકે તેમા તમે કેમ પેઢિયો છો ?

નાગરિકા—(સરિમત) અહ્યા ! તું કાણુ છે ? (ઘ)

શ્રીદામો—હુ અહીંના ગખનાળ છુ .

નાગરિકા—વહ રે રખનાળ તો સારો દેખુ ! (સત્યભામા બાણી હાથ કરી) બે આ જાડને પાણી પાવાની આશા દમ એને આગ કેમ રીમાવે છે ? એ તે તારી વાટ ક્યા સુધી બેતુ ઉભુ રહેશે ? (ઢા)

શ્રીદામો—પણુ તેને પાણી મળ્યુ છેકની ! હવે એરી વાતો સાકાળે કરે છે ? હોમ બીજા કામકાજની ગડગડમા હોમએ ત્યારે વારે લાગે અમારે તે એક લક્ષ્મી છે કે એટલુય એને પાણી મળ્યુ તેમોગી વાન કહને ! નીકર એના સુધી તે આ પાણી ક્યાથી ?

સત્યભામા—(ગોપ ન સાબળે તેમ) બીજી માયાકૂટ જના દમ પેના પરો ઉભા છે તે કાળ છે તે પૂજી લેને.

નાગરિકા—પેલો અમાગ સામુ ટગટગર બેઠ રહ્યો છે તે કાણુ છે ?

સત્યભામા—અનો નાગરિકા ! જેના બેલિયે તેના દીશિયે (ઢા)

શ્રીદામો—એતો વનમાના છે અમાગ બધાનો, ના ના અમારા બધાના ઉપગી એ તો. એમણે ના ના એણે મને પૂછના મોકલ્યો છે કે એ બે કાણુ પૂ. ૥ વીલે છે ? 'મોનિયે એ ૥ નિશયે', 'માનિયે એના નિશયે' (એમ ગેબે કે). (જા)

(ટા) સરિમત—થોડું હમીને (ઢા) તુ'ય અર્ધવાણુ દુખાત છે માટે ઉદાહરણુ નામે નાટ્યવસ્તુ આ વાચ્યમા જાડને પાણી પાવા રૂપ એક પ્રસિદ્ધ અથ છતા 'સત્યભામાને કૃષ્ણ સાથે ક્યારે મેળવીગ એવો બીજો અર્થ તેમાથી સમનય છે માટે શેલોડા નામે નાટ્યવસ્તુ

(ઢ) આ વાચ્યથી સત્યભામાનો દૃષ્ટુ કપર રનેહ અને મળ'છિ છે એવો દ્વનિ મારમ ખડે છે

(જા) શ્રીદામો અનમધાન હોવાથી ભૂવથી ' જાયનો ' કહીને વળી ' બધાના ' કહેછે અને ભૂવ સુધારેછે, તથા ' એમણે ' કહીને ' એણે ' કહેછે અને ભૂવ કરેછે એમ કરીને કવિએ બતાવી આપ્યુ છે કે સત્યભામાના અનરમા જે અપુરાગમીજ છે તે

નાગરિકા—(સત્યભામા ન સાંભળે તેમ) કેમ દુધમાં સાકર બેળવું ?

શ્રીદામો—(સત્યભામા ન સાંભળે તેમ) ઉકળ્યા પછે જો સાકર બેળવીએ તો ઉભરોય આવ્યે કમળરે જવા પામે નહિ

નાગરિકા—(મોટેથી) જ તાગ માળીને જઇને કહે કે તું અમને કોણ પૂછનાર ? અમે જે જિયે તે જિયે. અમને જે નુકસાન કૃષ્ણે કર્યું છે તેના બદલામાં અમને રોજ અહીં આનવા તેજે છૂટી આપી છે. અમે તારા કૃપાને નીચું જોવડાવનારા જિયે, જ જઇને કહેવું હોય તે કહે.

શ્રીદામો—(ઘાટા કાઢતો ને જરગડતો) હાર ઠીક સે ! ઝાપડ્યો તમારી વેતરણ. (એમ કહી પાછો વળે છે).

સત્યભામા—સખિ ! તેં એની સાથે કાંઈક જાતી વાત કરી તે શી ?

નાગરિકા—એ તો મેં એને કહ્યું કે આ તો કૃષ્ણે જેનો મગિયોરી લીધો હતો અને તે ના પડ્યો ત્યારે પાછો આપ્યો તે સત્રાજિતસુતા માટે જો કંઈ અમને કહીશ તો કૃષ્ણ તનેજ કહી ચૂકશે !

સત્યભામા—અનિ એ જઇને કૃષ્ણને કહેશે તો ?

નાગરિકા—આપણે ક્યાં અહીં એમી રહેવું છે ? અને એને પિતા સત્રાજિતના જેવું અટપટું નામ પણ ક્યાં આવડવાનું છે ?

સત્યભામા—એવા બાનાં કંઈ હું માનનારી નોય ! અમડદાર મારી સાથે આવી આનાં કંઈ વેર વમાવતી ના. (તા)

નાગરિકા—હસા ! જે જો પેલા તારા ભણી જેમ કંઈક કરે છે

સત્યભામા—(કંઈ શાંત થઇ જોઇ) હસા ! એના કટાક્ષ તો માત્ર કાળાંદુ કેડી નાખે છો પણ તે સખીએ આ વનના માળી દશે ? (ધા)

તેના સમન્વયામાં આત્યું છે, અને તેથી-જીન નિઃશયપૂર્વક જાણવાથી પરિન્યાસ નામે અમ વર્ણ્યુ છે

(તા) સત્યભામા ચતુર હતી, એમો પ્વનિ છે (ધા) એ માળી દોય તો મારે મનોરથ મનમાં રહી જાય છે ! પણ એના રૂપ લાભ્ય હપરથી એ માળી લાભને નથી, અને એ માળી ન હોતાં દુઃખિય નીકળે તો ધા સહે, એ રી સુદામાની વાચના અનિત કરી છે.

નાગાર્જુન—ના ના એમ તે હોય ? એતો મુએ ગારિયા જેવા છે. એના બેદના પર તે સો ભર સો રખાય ? આદ્ય આપણે તદ્દી જઈ પૂછીશું ?

સત્યસામા—વાદ રે અલી વાદ ! આપણાથી તદ્દી જવાય કે ? પરમેશ્વર કરે અને અદ્દી રહે ગદ્દ એમનુ રૂપ જેવાએ તો ધણુય છે. પણ મને એમના જ્યે કર્યાપરથી સાએ કે તો, કે એ થોડી વારમા અદ્દી આવજા ખરા એટલે તુ એમને ગધી વાત પૂછી લેજે હુ ધીમે ધીમે આ ના માડીશ પછે શુ કરવુ તે આપડે વિચાર કરીશુ વનમાની રોપ કે જે તે હોય પણ એમન તો મે મારા હૈનાના દાર કર્યાજ ! આદ્યા આનાને મૂળી ખીલને વરે એરી કાણુ હોય ? મેન ! પણ એમ હોય તો ખાદુ તો ખરૂતો ! વારુ જે પેનો લા જઈ પહોરો, હવે શુ થાય કે તે જાતા ઊભા રહિયે (દા)

કૃષ્ણદેવ—(નિગમ યજ્ઞ) શ્રીદામા પાછોજ આવ્યો કે ?

શ્રીદામા—વધત્ય ! નિદ્દી વિદ્યા એટલી મુઠનમા મોગ પડિત ન સભારે તો તે પશુ જૂ ॥ જાન તો અમે તે શા લેખાગર ? (ઘા)

કૃષ્ણદેવ—સાભાજન જે આઠ આપડળા રૂપ નિદ્યઓ છે તે આવડપા પછે જૂ ॥તીજ નથી

શ્લોક.

રાગ પાધ ને પારખુ, નાડી ને વર્ણી ન્યાય;

તરવુ ત તરવુ તરકરવુ, આઠે આપ કમાન

૨૧૪

શ્રીદામા—મહારાજ ! એ તો તમારા જેવા અતુર નર માટે છે અગાગ જેવાને એમાનુ શુ સાચુ પડે ?

કૃષ્ણદેવ—સખા ! હુ તારા દોષ કાઢનો નથી, એ તો એમજ હોય !

(દા) કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય વર્ણી છે માટે અધ્યવસાય નામે નાટ્યાવકાર વર્ણીયો ॥

(ઘા) ત્રિપક્ષી વિદ્યા—ત્રણ પખવાડીઆ સુધી વજર સજારે જલેથી વિદ્યા ટકે, તે ઉપગત જૂની ન્યાય અર્થાત્ મે ધણા દિનસથી મજબાની દૂતવિદ્યા સુભારી નથી માટે તે હુ જૂની ગત અદ્દી અર્થાતરની ઉજિની બીજે અર્થ સમ વય છે માટે અર્થાપત્તિ નામે નાટ્યાવકાર ૧૪ શ્લોક—દોહરો.

શ્લોક.

આપ વિના જગ નદિ રે, મેઘ વિના જળ નદીજ શીદાગા !

દોષ નથી કંઈ તારો, જો તેડુ હુ કને દવે રવાગા. ૧૫

શ્રીદામો—મદાગજ ! ક્યાં જવોન અને ક્યાં ઉધોતવાગો
પ્રમાદ ? નમે તે તમે અને અમે તે અમેજ ! (ના)

કૃષ્ણદેવ—તયમ્ ! દવે અન્ય કથા જવા દઇ દુ જેમ કડં તેમ હું
વચાર્યપણે કનજે

શ્રીદામો—કદાનજ ! આપને તેમ કરવામાં તો પાછા પડિમે
તેવા નથી. (પછે કૃષ્ણ કડ દત્તાદિ જાણેં તેવા સર્વ અભિનય શ્રીદામો
પણ કરેછે) (પા)

કૃષ્ણદેવ—(વિનાયકો ઢોલી અને મોટેલી જૂમ પાટી) શ્રીગગા !
શ્રીગગા ! જો જો ! આશ્વર્ય ! આશ્વર્ય ! આદાદા ! શું અભિવદનું દરિયુ
રતનપાન કરી રહ્યુંકે ! (પા)

શ્રીદામો—(કૃષ્ણ ॥ જોવા અભિનય કરી) અચ્ચરિય અચ્ચરિય,
અપુન્ન અપુન્ન, કચ્ચ કચ્ચ (જેમ જોલી અન્ન રમ કરે છે) (વા)

સત્યભામા—(સઆશ્ચય) હવા નાગરિકા ! જો પજો જાગદને
હરણુ ધાવેછે તે પેલા એ દોડતા જોવા ગયા માટે આદ્ય આપણે પણ
જાણ્યો (એમ કહી જ ને દોડી ગયત્રે)

નાગરિકા—(મે દેશ સ્થાન ગાનો હોય એવે વેશે) સખી, અહીં
તો કંઈ નથી (કૃષ્ણ સામુ જોઈ) અરે વનગાગી જાગદને હરણુ કહી
ધાવેત્રે ને અમને તો જતાપો !

કૃષ્ણદેવ—આ ધાવે ! અમે જોઈએ છીએ ને તમે કેમ નથી જોતા ?
(શ્રીદામાને તાળી આપી) કેમ સખી ! તું જુગે છેને ! !

શ્રીદામો—(અદ્ભુત્ય કરી) હા હા મારી હાહુનું હું ધાવી
રહુ છું !

સત્યભામા—(મર્મ સમજ્યા જોવે વેશે) હવા નાગરિકા ! આ તો
જ નેય હગપાટણુ ॥ ૭ હેનાસી દેખુ ! (સખેદ) અરેર ! વિધાતાય વાઙ્મય
વ રો લાગેછે ! (મા)

કૃષ્ણદેવ—(સદર્પ) અહો ત રંગિ ! અમે શી હમાઈ કરી કે
અમાગ પર આવડો મોગો આલેખ કરેછો ? (મા)

સત્યભામા—(નીચું જોઈ) આ તમારો સો હતી કહેછે કે એ તો
વનમાળી છે જો એ કહેછે એમ હોય તો વનમાળી અમને શા માટે હો ?

કૃષ્ણદેવ—મદિરાતિ ! મારા અનેક નામમાનુ એ પચુ એક નામ
છે અ ! જો એ નામ મારા વચસે કહ્યું તો તા તેને જાજાજા કારી
મ્યુ છે (વા)

(વા) અચ્ચરિ—આશ્ચર્ય (આશ્ચર્ય) અપુન્ન—અપૂર્વ (અપૂર્વ)
કચ્ચ—કચમ્ (કવી ગીત) ?

(મા) અરેરે છં—(કૃષ્ણને મળી ધારીને સત્યભામાનું આ વાચ્ય છે) અ
ર્થાત્ એણે અચ્ચરિત જગોએ રૂપમૌલ્ય વારે આપ્યું છે એ ખેદમાર છે ! આનો રૂપા
તો મેહિરાતમાર હોત તો કેવું સહ ચાલત ! એ આશ્ચર્ય છે (મા) નન્વગી—નાતુક
સુદરી (સમોધન) આજ્ઞા—દેવારોપ—નિદા

(વા) અને છં—જો એ નામ મારા વચસે (મિત્રે) કહ્યું છે તો તો તેને
(એ નામને) હા જાજા કારી કરું છે (રૂદાનમા) અર્થાત્ રૂદાનમા વનમાળા

સત્યભામા—(સમિત) વારૂ એ તો કીક ગોહરી કાઢ્યુ, પણ
જળદને દરખાધાવે છે એવું કંઈ ગોહવો એમ છે કે ?

કૃષ્ણદેવ—અહો વગનને ! અમે હમણાટણના નથી એટલે અસત્ય
બોલનારે નથી.

સત્યભામા—ત્યારે જળદને દરખાધાવતું દેખાડો ભ્રેમજો !

કૃષ્ણદેવ—(બાકારા ભણી આ ગણી કરી) આદા ધનુભૂકુટે । પરમ
પરમ (રા)

શ્લોક.

ધવસ નવસ નાનો, પ્રેમીનો પ્રેમદાતા,
અમસ કમન જેવો, રિશ્તને દેવ આતા;
જસદ જગત રાખે, અંધ પધિ ચંદ્રમાના,
જસદ ભગન રીસે, દર્પ્ય ધાવે સુમાતા ।

૧૧

સત્યભામા—(સમિત) અખિ નાગરિકે ! અમહકની ? ચંદ્રમા
એ જળદ અને તેમા જે સાજન છે તે દરખા ગોહ-યુ' તો કીક દેખુ. દયા !

(બને ન સાબળે તેમ) તુ એમની જાતભાન પૂછી લે જોનએ (જા)
(પાછળથી કોઈ ન દેખે તેમ કનકમાલિકા તથા રૂકિમણી પ્રવશ કર છે)

કનકમાલિકા—(દાચના ઇમારા કગતી અને કોઈ ન સાબળે તેમ ગગામા બોલતી) દેવી અહીં આવો, અહીં આવો, જુઓ, જુઓ, દેવ પગ અહીંજ છે !

રૂકિમણી—(સચ્ચાશ્રવં) હે ! હે ! શુક્રે'છ ? શુક્રે'છ ? (નેહને)
અરે ર ! આ તો આરે જજુ અહીં છે શો ગજગ ? અરે દેવ ! ગાપમધુને તે શેનો ઘડયો છે ? (ધીમેથી) કનકમાલિકા, હવે કેમ કરશુ ?

કનકમાલિકા—(આશ્વાસન કરી) દેવિ ! ગજરાજો નદિ દેવને મળ્યો છે ગોપ તો તમારી સખી કાન્કમાલિકા પણ કંઈ કાચી નથી સાબળો, જ્યારે એ અહીં આન્યાની મને ખગર યર્ધ અને હું તમને તેડવા આવી ત્યારેજ મે સત્યભામાના બાપની કને પદ્મપ્રભાને મોકલી છે

રૂકિમણી—(નિશ્વાસ લાખી) એ તે ત્યા જઈ શુ કવની છે ? સખિ ! ગિપાના બધે ! મે જામ હોત છે જો સત્રાજિત્ત અહીં આવશે તો તે ! માથે યુદ્ધ કરવાને પણ આ મૂર્તિ કંઠારે પાછી પાની કરે તેરી છે ?

કનકમાલિકા—દેવિ ! હવે એમ ગજરાજ કર્વારી શુ નગે એવું છે ? હું દેવના બળથી અને ગોપમધુ ! જળથી થોડી વધી જણીતી છું.

રૂકિમણી—તારે તો કહે તે શુ કર્યું છે ?

કનકમાલિકા—(કાનમા) એનો ગાપ કગશે એમ અને આપણે કરીશુ આમ હમણા તો જમ એ આરેયમાથી કોઈજ ન જાણે તમ એમ ! વાનોચિતો ચાલેછે તે સાબળી લઈએ (વા)

શુભ અને કારનો યોગ છે માટે બૂધજી નામે નાટ્યવક્ત્રુ ચદ્ર અને બગદના સરખા પણા ઉપરથી અંજીત અર્ચની કંપના કરીઁ, માટે અભિપ્રાય નામે નાટ્યવક્ત્રુ

(જા) સત્યભામા જાતભાત પૂગવલુ કહે છે તે ઉપરથી સત્યભામાની સ્મૃત્તા નો દાનિ અને તેના અનુસંગીનનો ઉદ્દેશ વર્ણો છે

(વા) એનો ઇ—એનો બાર કાગો કાગો એટીને આવશે અને સત્યભામાને ઉપાડીને લેઈ જશે તથા આખો દૃષ્ટ્યને અટકાવી સખીશુ અને સત્રાજિત્તને નાગી જ વાનો અવકાશ આપીશુ

ફકિમણી—સાચી જીવુમતી તો હી બડારી છે ! તાર તાર ચાલ પેતા તાર ઓથે રહી સાબળીએ (તેમ કરે છે)

નાગરિકા—તમે જ ને શી ન્યાન છે ?

કૃષ્ણદેવ—ચાલિ આદિક તો નિરાધકાર્યમા પૂજાય છે

નાગરિકા—એવેમા ન પૂજાવ કે ?

કૃષ્ણદેવ—પણ તે જે કવો દાય નોડી ? (જા)

ફકિમણી—(સખેદ) સાચી ! દેવ છુ મોનડ ! વાર સામગસો સમય તો હી મળ્યો છે !

નાગરિકા—મળ્યા નમઃ કેમ કરાય ?

કૃષ્ણદેવ—રનેદને માટે એમ કેમ હિ, એ એક તાર નેનમે-જાપેજ થાય છે

સરસ્વામા—નાગરિકા ! આ સિધી વાત પૂછામા આટલુ મધુ કરે છે તો પડે મીઠામા તો (એડુ બોલી શરમાઇ જાય છે)

કૃષ્ણદેવ—(સત્તાભાગાનું અધૂરું પુર કરે છે) શુધ કરો ! હે રંભોર ! એટલું પચી પછી નાખોને પચુ એમ નથી હો—(એવામા નાગી આદર એવી સનાજીત એકાએક સત્યમામાને ઉતરી આવતો ધાર છે) (પા)

નાગરિકા—(મોટેથી મૂમ પાડી ગભાયેને પેરો) વામાળી ! વનમાળી ! જોપામ ! જોસમ ! પકડો ! પકડો ! આ માગી સુળીને લઇ જાય છે ! લઇ જાતો !

શ્રીદામો—(અડગી હોડી) મારો મારો ! (મા)

કૃષ્ણદેવ—(મરેલ) કેલુ મૂક દુ વહાડા ! બેનો જા કનાનુ હરણુ કરે છે ? શુ તે એમ જાન ડડ માગી પામે મન્ન તરી ! તો જાન આ માગ જુગનો પ્રના ! તેનો જોડ પેનો ગે કે જોડે મન્ન સન્નાન્ન કેનીક માદિને પજાવ્યા છે આ મન્ન ! મારાં છે તે બેનો જા કાગલુ પચુ

(જા) અર્જુન તમાર એક ક્યાર કવો છે તેતમે જનિ પૂછો તો ? (પા)

રંભોર—એના સમાન વધાતી ! મારી સનાજિતો સારીને કૃપાના લિમા ફકિમણીએ વિનાતમ્યુ છે મામ પ્રનિમુ જામિનુ નિરોધ ના ! મારી વર્ણુ છે (મા)

અવગીધા—અડગી તરફ

શું પ્રાગલ્ભ્ય છે કે મારી વાંછેલી વસ્તુનું દરજ્જા કરી શકે । (ઇત્યાદિ જોલી પકડવા દોડે છે એવે ત્યાં રૂકિમણી, કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે). (હા).

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવને જાણી રાખી) દાં દાં મદારાજ ! સોગસદસ રાજ્યકન્યાઓ માટે કંઈ નથી કરના તો પછે આ એક માટે આટલું બધું શાકાન્તે કરવું પડે છે ? નૃપાળનો ધર્મ એવો ક્યાં છે કે પુરજનની કન્યાને તેનાં પડીપોની આસુ વગર એકાંતસ્થગમાં જોવાવડી ? શું કોડીપર કટક ચઢાવવું છે ? મદારાજ જોગાસુર તો મદાજગસન છે; જ્યાં ઘેા ! જ્યાં ઘેા ! હવે એટલું બહુ થયું ! (કિ)

કૃષ્ણદેવ—(સઆચર્ય) શુ દેવિ ? (સાવનપણે) સારે હું, બીજો છતાં મારે મનુષ્યદરજ્જા થવાદેવું એમ ? (રૂકિમણી આદિકને જોઈ શ્રીક્રમે તથા નાગરિકા જતાં રહે છે).

રૂકિમણી—દેવ રસ્તામાંથી મળી આવેલી થેલી તેનો ખરો માપીક લઈ જાય તેમા તે કયું શરત્વ દેખાડવાનું દનુ ?

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) પશુ પ્રિયા થેલી હોય તોકની ? અને કદાપિ જડી હોય તથાપિ તેના સત્ત્વ સ્વામી ની શોધ વગર તે કેમ આપી દેવાય ?

રૂકિમણી—(સરોપ) દેવ ! હવે આ સ્થિતિને જાળે એવાં જો કૃત્ય નથી. (આમ તેમ જોઈ) શુ શ્રીક્રમે અને પેલી જતાં રહ્યા કે ? સર્વે સારાનાં સંગી છે.

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ ન ખી) દેવિ ! તમારી હઠજી એરી છે કે મારે દાહજોયર થયેલા મનુષ્યદરજ્જાને માટે કંઈ પણ ન કરવું ? તો જાહે, પગ આ લીક થવું નથી.

(હા) કૃષ્ણદેવનો તિરસ્કારયુક્ત વચન જોવાવડાર આવેશ વર્ણવે છે માટે સ્કેન્ડલ નામે નાટ્યાવંકર વર્ણવે છે. કૃષ્ણનાં ગર્વયુક્ત વચન માટે ગર્વ નામે નાટ્યાવંકર પનુ વર્ણવે છે. થોડો પગુ પરાખવ કૃષ્ણ સહન કરી શક્તા નથી એમ વર્ણવે છે તે અક્ષમા નામે નાટ્યાવંકર છે.

(કિ) સોગસદસ—નરકાસુરને ત્યાં કેદમાં પડેલી અર્ધી રૂકિમણીનાં વાકયો દેવપુરુષર છે માટે ઉપપત્તિ નામે નાટ્યાવંકર વર્ણવે છે.

શકિમણી—(મહાકોપાવેશમાં ઝાંખેના હાથ મૂકી દઈ) તાર મહારાગ ! સ્વપ્ન કરતા આવ્યા છે તે કરોરે કરા અગારે અને તમાર છે શુ ? (એમ કહી જવા નાડે છે) (ચિ)

કૃષ્ણદેવ—(તેને રોકી) પ્રિય ! અપરિત છતા પણ મનનુ શાન્તુ કર્યું તો પછે આમ કરનાતુ શુ પ્રયોજન છે ? (મિ)

શકિમણી—(નિરન્કારપૂર્વક તરછોડી) આયુષ્ય ! મનનું બાન્ધું કરાય તનુ કરશે એટલે તે રાજ્ય થશે અને અટકવી અટકશે (એમ કહી ઉતાવળે ત્રણે જણુ ચાલ્યા જાય છે) (ચિ)

કૃષ્ણદેવ—(સખે.) અર પ્રાપ્તિ થયેલી અનન્ન્ય વસ્તુ ગર્ભ અને દેવી પણ રીસાર્થ ! દેવની અકળ કળા છે

શ્લોક.

સાપના પાદ તે માપ જાણે સદા,
આપની આપદા આપ ગાગ્રે તન,
સૈનની ભક્તિને સૈન નાણે કરા,
દેવની શક્તિને દેવ જાણે સદા !

૧૭

(એ શ્લોક બોલતા બોલતા કૃષ્ણદેવ ચાલ્યા જાય છે)

દ્વિતીયાક સમાપ્ત.

(ચિ) શકિમણી પ્રત્યક્ષ નિહુર વચન બોલે છે માટે વળત નામે પ્રતિસુખતધિનું અગ વર્ણાય છે

(મિ) અપરિત—મહાપ્રદરશુ ન અપકાવતુ તે (ચિ) અહાં પાતુ શકિમણી ! એ નિહુર વચન મોઢા ઉપર કહ્યું માટે વળત અગ છે

૧૭. શ્લોક—સગ્વિણી છદ “ સાપના પગ તે સાપ જાણે ” એવી કહેવતનું કથન કર્યું છે માટે લોકોકેલિત અપકાર સૈનની બળિ ઇત્યાદિ ની પ્રકાર આપ્યું છે મઠે દર્શનાલક કાર વાગુ—વણું

અ ક ૩ બે.

(સત્રાજિત તથા તે ॥ સ્ત્રી ચાત્રમતી પ્રવેશ કરે છે).

સત્રાજિત—પ્રિયા ! દ્વે લગ્ન આડા માત્ર જોજ નિવસ રહ્યા. મારે આજ કૃતવર્માના પિતા પાસે જન્મ તેમને કહેવું છે કે લાક તો ગમે તેમ કહેશે પણ તમારે નહીં સમજવું કે હું ફરં તેવો માણસ નથી (અ)

ચાત્રમતી—પ્રાણનાથ ! મારે તમને કંઈ કહેવું એ ઠીક નહિ તોય જાણું કહ્યા વગર ચાલતું નથી. જે કહવાનું છે તે અજ છે કે તમારું મન ચગડાળ જવું ફરતું તો નહિ હાથ ? ધડીમા તમે અકૂરને કન્યા દેવાનો નિયત કરોછો અને ધડીમા સતધના સાથે નિવાદની વાત કાઢોછો; અને આજ તો કૃતવર્મા સાથેના નહીં કંઠના કરવા જવાના છો એમ કહોઠો, તો એક માફ મરીજડીનું કહેવું માનશો ના ?

સત્રાજિત—શું અમારું મન ચગડાળ જેવું ફરતું અને તમારું મન પાપાણ જેવું સ્થિર ! વાત ઠીક છે, જે જોમવું હાય તે જોવી નાખા !

ચાત્રમતી—પ્રાણનાથ ! ગમે તો મને માડી મળે કે ઘેની મળો, પણ હું તો માગ મનની વાત તમારા આગળ કહી નાખું છું, પછે તમારે પરવડે તેમ કરજો.

સત્રાજિત—દ્વે કહેતી હું તો કહી નાખ્યને ? (આ)

ચાત્રમતી—પ્રાણપ્રિય ! જગરે તમને વાત સાંભળવામાય આટલો જાણે બાગ પડે છે ત્યારે કહવામા શો સાત નીકળવાનો છે ? તોય પણ જ્યારે તમે સાંભળવાને ઇચ્છો છો ત્યારે કહીજ નાખું છું. પ્રિયપતિ ! વાહ જો કૃષ્ણદેવ વેરે સત્યભામાનું કરીએ તો કેમ ? એમની મગજ તો આઠે અંગે છે જો તમે તે દહાડે એને વપટ કરી ન લાવ્યા હોત તો આટલું તો ક્યારેનાય લગ્ન થઈ ગયા હોત. જો એ ચાપ તો પછે સત્યભામાના

(અ) આ અકમા કૃષ્ણે સત્યભામાનો લાભ થવાની આશા અને વિશ્વ એમ વારંવાર વર્ણુશો તથા તે લાભની આશા ચોખ્ખું નહિ વર્ણુય, મદ્રિ ગર્ભસંધિ તેના અંગ સહિત વર્ણુશો. સત્રાજિત અને ચાત્રમતી સજ્જી કથાભાષ્ય તે પતાકાદ્રપ પ્રાસ-ગિક વસ્તુ ॥ તથા સત્યભામાના લાભની આશા એ પ્રાપ્ત્યારાશા નામે અર્થપ્રદૂતિ છે. એવી રીતે પતાકા અને પ્રાપ્ત્યારાશા મળીને અર્ધી ગર્ભસંધિ થયો ॥ (આ) હું—હોર—હોય.

સુખની તો ઓછા પાકીજ રહી નહિ પણ પગેશર માં દહાડો શી રીતે
લાવે ! (એમ કહી નિશ્વાસ નાખે છે) (૩)

સત્રાજિત—“ દેખીતું ઇદવવાપણુ અને શેડયુ ત્યારે ધૂમાડો ! ”
તુ તો એજ કવાલી હતી તે અમ જાણ્યું હતું શું એ મારા બાળને
મસવવાર અત તે મારા જમાણાં શિર શિર ! “ સ્ત્રીની બુદ્ધિ પતની
પાનીઓ ” એ વાત ઓછા ખોટી નથી અરે ! ત્યારે શું સત્યભાગને તેજ
ચઢાવી દેખાર કે પણ જોજો હો, એ કન્યાનું અમે તેમ થાય પણ હું
કાંઈ તાર કે તેનું ધાય કરવાર નથી તુજ કહેતી હતીત્તી કે સત્ય-
ભાગ ખાતી નથી, પીતી ત્યાં, ત્યારે એને ખરાદાનુર કેને છે ? (હાથ
પર નાજર જવાથી) હા ! જોજો આ મેડીની કુચી મધને દાય જતી
લાવન તીકર મારી કને અતુ અવળુ અવળુ બોલતું ને કહશે મારે કંઈ
કરતા નથી ! (એમ કહી આખો ચઢાવ છે) (૬)

આશ્રમતી—(સજેદ) પ્રાણનાથ ! હું અત્યા જમાને યોગ્ય
નથી મારા મનના જે આવ્યું તે મેં કહ્યું, હવ તમારે જેમ કરવું
હાય તેમ કરો “ ધણીનો કોઈ ધણ છે ” । તમે સત્યભાગને મેડીએ
ચઢાવી ત્યાર પછે મેં તો તેનું મોહુ મ દીધું નથી તેમ છતાં તમને વેંમ
આવતો હેય તો આ તમારી કુચી તમારા કને સખો (એમ કહી કુચી
કાઠી આપે છે) (૭)

(૬) “ વાદ્યે દૃષ્ટદેન વેરે ” ઇત્યાદિ વાક્યમાત્રા ‘ એમ ’ શબ્દવદે ચાર
મતીનો તર્ક વર્ણ પા છે મઠિ રૂપ નામે જર્જસમિતુ અત વર્ણાતુ છે ‘ ભવવિતર્ક-
વદ્વાક્ય ” —૬૧૩૫

(૬) ‘ મારા બાળને મગવતાર ’ એવી પૂર્વવાતનું કથન થયું છે મઠિ આખ્યા-
ત નામે નાટ્યાનંતર. સત્રાજિતનો નિરસારનુકત વચન બોલનાર આરેમ વર્ણાતો છે
મઠિ છેલ્લે નામે નાટ્યાનંતર હજુને કન્યા ન આપવાનું મરણુ બતાવતું છે મઠિ
ઉત્પત્તિ નામે અવકાર દૃષ્ટનું કન્યા ન આપનારો નિશ્ચય વર્ણવેલો છે મઠિ અધ્યય-
સાય હજુને મોરાગેય કર્યો છે મઠિ પરિચાદ ગદ્યમતીએ કહેલા અર્થને કટી બ-
તાવીને નિરસાર કર્યો છે મઠિ અથ રિમેષણુ

(૭) અશ્રમતી પામે કુચી રહેલી, એ સચમામતી સુસાક્ષ નાગરિકા કરી શકે,
એ કાર્યનું બિંદુ છે આ ઉપચી અમત ૪ - સ રમાગાને સત્રાજિતને મેંગા પૂરી તેની
કુચી અશ્રમતીને ગોપી લી

સમ્રાજિત્—દવે સો સો ગેમા તે એટલુ ઇધુ શુ ના યુ
કે રાતા પીના ચક્ર જનજો ? (એમ કહી કુચી પાછી તે નાપર નાં છે)

આરમતી—(સો) વાર ત્યારે પ્રાણનાથ ! એ કુ મારી કાટે
જેમ હતી તમ બાપી મળુ શુ ઇધુ જે અવિશ્વાસ આપતો હોય તે
પરે સાથે રાખો મારે એમાનુ શુ છે ? “ક” હુડી નસા, તો કે નવા ।।’

સમ્રાજિત્—બહુ મધુ અને તમારૂં ઉદાપણુ જાણુ ! દવે તાર
જે કમલ સો પી કરવાનુ હોત તે કરો, હુ પણ જલ અનુ છુ
(એમ કહી જાય છે)

આરમતી—(માથે દાય ન સો) અરે મત્તવામા ! તુ મારો
દાય રત યક કવા રી કે તારે વગર આગધે કેદ પકડા દાડો આ ?
જેની હાંતી મરજી (એટલુ મોડી ચાવી જા છે)

(વિચાર કરતે વેશે નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે)

નાગરિકા—(સખે) અરે ! મે ગોડાધુનુ માપી કવા
જેવુ રી દાયજ આ દશા નોહોરી લીધી છે કો વા કાદુ
મારે મા કરમ મોજ વાક કાદવો જોડે આગી પાળી મનાજિને મો
કાદી મુકી અને પેની પાળી પલનબા આપી કહી મન કે જો દવેથી કમ
પણુ આવુ તમ કરીશ તો તારૂં પુણ પગવાયું જ મગજનુ ! અર !
શુભિવણુને હુ ખરે કા મણિ ચોરો અને કવા તે પ્રસો કુણુદેનો
અવગજવર થયો ને વળી કા શ્રીમા સાથે મારે મેળા ! પ્રભુ તરી
પા તો તુ જ જાણે છે ! દવે મારે કા જનુ ? અરે ગોપાધુ ! તે નો
મ ! જેમર કરી નાખી ! (એમ કહી આજ્ઞા માટે છે) (ક)

(એવે ત્યાં ઉતારને આવતો શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે)

શ્રીદામો—(નાગરિકાને દિશી સદા) અધિ વાગિ । તુ
મો મળી મહ તે રીક થયુ કહે વાર કા જન્ય છે તારી સોડી બાર
તો સારી છે ?

(ક) બીજે પ્રવેશ થયે વા નાગરિકાને સમજાવતી રી તરિકે ન રાખ
તા સમજિતે તેને કાની મુજા છે રી અત્યા નાગરિકાના જાન પગથી થાતે પકા
પ્રત્યા—કિમ પીની દરો સુદા ને—મા નાગરિકાને

નાગરિકા—(સરોત) અહીં શ્રીગમા ! તારે મને બોનાની નહિ હો ! તારૂં મધુ કરનાર આસાને આવજ પેટ ભરી ખતા ખતા દશે ! મન તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં, મારૂં માથા દધશ ના (એમ મ્હી ચાનવા માડેડે)

શ્રીદામો—(તેને જતી અડધારી) અરે નાગરિકા ! માગ મરે કિયે માગ ગયા હશે ? મારે બધીએ જાણડીએ સાથે સામી પ્રીત હશે કે શુ ? અથવા પોઠી પનોતી બેઠી હશે કે કેમ ? દેવી અને તેની સખાઓ તો મને દાડડેડ મરે, પણ મારી સખી જે હુ, તે પણ મારો તિરસ્કાર કરવા લાગી (૧)

નાગરિકા—જે તારૂં યાચ તેનેજ હુ મારૂં તેવો છુ

શ્રીદામો—શી રીત ? જવું તો મે કદીએ ક્યું નહીં અને જો હુ જાણતી હોય તો મને હી તાબન વાડ

નાગરિકા—(કમ્મેં હાથ દણ) શુ જાણવાનું છે અને કહેનાનું છે અમે તો બધીએ જગ્યાથી દલ્યા તે તારૂં મન મૂકું તો અમને હારકામા કેમ ગહેવા દે ?

શ્રીદામો—(ભમર ચઢાની) પણ કહે તો ખરી એવું અમે શુ ક્યું છે અને હુ કેમ હુ ખમા આવી પડી છ ?

નાગરિકા—ના રે, હુ કંઈ જાણે છે ? તોય ના જાણતો હોય તો તારા કાન ગાજાળી સાલજ્ય એ તારૂં મધુ કરી સત્તજામાને સુવર્ણ સરોજકામા આણી તે વાત રાધાજી સત્તજિતને કહી આવી અને તે તારા દેન જોતા તેને ઉપાડી ગયો, અને પડેમન કુબાડી મણી તેના ધરમાયી કાઢી મૂકી હવે હુ મારો હાથ છોડય અને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જા

શ્રીદામો—અરો ! એમા તે શુ થયું ? નહાર જ્ય તે સાગની આશાએજ પણ કહે અમને તને કાઢી મૂકયા પછે સત્તજામાને કંઈ ક્યું છે ?

નાગરિકા—(નિશ્વાસ માળી) તારૂં માનનાથી મારી આ દલા

(૧) મર-અહ અર્થાત્ મારા મહ કેમ વાગા છે ! મારી પ્રીત-પ્રીતિની વિરહતા પોઠી પનોતી-પોઠાનો પનોતી

યષ્ટ, અને મારું માનવાથી એ બાપડીને કેદ પડ્યું પડ્યું ! હવે તો પરમદાડે તેનો હાથેવાળો મળી જાય એટલે ગંગા નાહ્યાં.

શ્રીદામો—અરે નાગરિકા ! આમ નાદિમ્મત શું થાય છે ? સાપને છ છેડી તેની કને જીભા રહેવામાં કંઈ માલ હોય ખરો કે ? જો તારી મને પૂછું મદત હશે તો કૃષ્ણદેવની ચચેલી દશા ઉપરથી કહું છું કે આપણે ગમે તે કરી રાકીશું અને જ્યારે તારું કે મારું નહિ આલે ત્યારે તે જુદા કરીને પણ સત્યભામાને પરણશે ખરા. (ઇ)

નાગરિકા—શું કૃષ્ણદેવને એ એટલી બધી વાદાવી થઈ પડી છે ? જો એમ હશે તો હું પણ મારાથી યશે તેટલી મદત કરીશ. (નિઃશ્વાસ નાખી) અરે હાય ! પણ એ દિન વધા ? હવે સખી સસલામાને જોવી એ તો દેવનેય દુર્લભ છે. પણ અલ્યા કહે તો ખરો કૃષ્ણદેવ ધેર ગયા પછે શું કર્યું ? અને દેવી શું બોલ્યા ?

શ્રીદામો—દેવે દેવીને વાક્યાંતુર્થ કરી સમજાવ્યાં અને જ્યારે તેમણે ન માન્યું ત્યારે ઘટકતા મુક્યાં અને પછે તો તારી સખીના ધ્યાનમાં ગાડાજ થઈ ગયા તે નથી ખાતા, પીતા કે ઉંઘતા. આપણે પણ તે કામિની કાણુ છે તે કદાનજને કહ્યું નથી તેમ કહેવાનાય નથી.

નાગરિકા—અલ્યા ! એમ ઓળખાણુ ન પડવાથી દેવ પરણશે કેમ ? (વળી નિઃશ્વાસ નાખી) અરે પણ એ દહાડો ક્યાં છે કે હું તેને એવું પૂછી જોઉં ? વાર પણ તેં મારી સખીને ઓળખાવી નથી તેવું કારણુ કહે જોઈએ.

શ્રીદામો—અવશ્યમાંજ અતિશે લોક જાણ છે મારે. ખીજુ વળી એમે પણ ખરું કે જો કદાપિ તારી સખીનું ઓળખાણુ આપું તો વાત મારી જાય અને કદી ન મારી જાય તો કરનાર નાગરિકા કે ગોપબધુ કહેવાય નહિ. (હાય દગાવી) સમજકની ! (ઓ)

નાગરિકા—શું ત્યારે એમ થયું છે ? વાર કહે, હું કંઈ જતો'તો ? ખરું કહેજે હો.

(ઇ) તત્વાર્થનું કથન કર્યું છે મારે માર્ગ નામે ગર્ભસંધિનું આગ વર્ણનું છે

(ઓ) અવશ્ય—પ્રાપ્ત થવાને કહણ મારી જાય—સિદ્ધ ન થાય

શ્રીદામો—(નાગરિકને ગળે હાથ મૂકી) તારા સગ કે મારી જાતના સગ, હું જે જુહું જોહું તો. મને કૃષ્ણદેવે તારી સખીની શોધ માટે મોકલ્યો છે અને કહ્યું છે કે ગમે તરીકેથી પણ તું એની લાગ કાઢી લાવ્ય. મને તારી, કનેથી બાળ મળવાની આશા હતી માટે હું તારી કને આવવો હતો. હવે, તું બાળ કહે કે હું જમ તે દેવને જણાવું.

નાગરિકા—(સખેદ) શિવ શિવ ! હવે મારાથી કંઈ પણ થઈ શકશે નહિ. એ બિચારી સારિકા કોઈ પાંજરામાં પુરાઈ રહી છે, કે નથી થતાં દર્શન કે નથી સુણાતો શબ્દ. શ્રીદામા ! હું શું કરું ? જે મારાથી નથીજ અને એવું, તેને માટે મારે કેમ કરવું તે તું જ કહે. (બૌ)

શ્રીદામો—પણ તે પાંજરાનું બારણું કેણી ગમ છે તે તું જાણે છે કે નહિ ? જે જાણતી હોય તો તું અને હું જે જથ્થુ જમ બારણું ઉઘાડી નાખીએ. (ક)

નાગરિકા—સખા ! બારણું તો એજ કે મારી સખીની માંત્રી કાટે જે કુંચી છે તે જે હાથ આવે તો હું સત્યભાગ્યને ગળી સર્વ સમાચાર જેમ કોઈ ન જાણે તેમ લાઈ આવું. પણ એ તો ભોરંગના માયાના મહિ જેવું છે. (ટ)

શ્રીદામો—ત્યારે તું જ અને ગમે તેમ કરી લીધાવ્ય. પટરાણીની સખી તે કષ્ટ વેઠ્યા વગર થવાય. (ગ)

નાગરિકા—મારાથી તે આવેય નહિ અને હું તે સેવા જઉંએ નહિ !

શ્રીદામો—વાર હું જે તને તે આણીઆપું તો ?

નાગરિકા—એકથી મારવી જવાદે; જે તું તે લાવી આપે તો હું સત્યભાગ્યના મનની સહુ વાત પલકમાં ગમે તેમ કરીને આણી આપ્યા વગર રહું નહિ.

(બૌ) સારિકા—મેના (સત્યભામા).

(ક) અર્થાત્ તેને મળાય એવો કયા ઉપાય છે ? (ટ) ભોરંગ—(સાપ)ના માથાનો મહિ ચાલુવા જેમ કહ્યું છે તેમ ચંદ્રમનીની કાંઠેથી કુંચી લેવી પણ કહ્યું છે.

(ગ) લીધાવ્ય—લેઈ આવ.

શ્રીદામો—ત્યારે આલ્ય તારે ત્યાં. (કાનગાં) જો હું આમ કરું તો કેમ ? (ઘ)

નાગરિકા—ભાઈ ! તું જાણે અને તારું કામ જાણે ! તું જો મને કુંચી આણી આપીશ તો હું તારે શિરસાટે પણ કહેણું છે તેટલું કરીશ.

શ્રીદામો—(કંઈક વાર વિચાર કરી) વાર ત્યારે આલ્ય હવે ઉતાવળી. જે મારાથી થાય છે તે હું કરવાને પાછીયાની કરું તેવો નથી. (એમ કહી જને ઉતાવળાં આલ્યાં જાયછે).

(પછે જે મણુ પુરકુમાર પ્રવેશ કરેછે). (ઢ)

ચંદ્રક—અલ્યા ચાતુરક ! મેં તો આમ આમ (હાથ દલાવી) કરતેક જે એક લગાવી દીધેાકની કે એ જામણાનુ પાધકું રૂં લઈ તેહું પડયું એટલે ધડધડ દડી કાઢી મારવા ધાયો. (ચ)

ચાતુરક—ભાઈ હું તો તેં ઉડાવેલી ગિલ્લી સેવા આધે સુધી ગયો તો તેથી મને પહેલાં શું ચયું તેની ખજર નથી. અમે ! તે તું મને કહી જાતાવ્ય જોઈએ.

ચંદ્રક—(આમતેમ જોતો) અલ્યા ! એમાં તે શું 'કેયું' તું. મેં વખત મારી અને તું ગિલ્લી સેવા ગયો તે વેળાએ એ જામણુ મને પૂછવા લાગ્યો કે તેં વિદરબવાળી વેદરબીનું ઘર લાહું છે ? જંદાએ ના કહી ત્યારે જોણું મને ગાળ જાંડી એટલે મેં આમ આમ (હાથ દલાવી) કરી લગાવી કે એનું પાધકું પડી ગયું તે તો દોસ ! તેં પણ દીકું ! પછે આપણે અહીં નાશી આવ્યા તે તો તને ખબરજ છે. (છ)
(એવામાં કેાઈ આવતું હોય એવો પડખા સંભળાય છે).

(ઘ) જો ઇ—શી રીતે કુંચી જાણવી તેની યુક્તિ જાતાવેઠ. એ યુક્તિ આજળ ખુલ્લી ચરાની છે તેનુ આ જિંદુ છે.

(ઢ) પુરુમાર—નારના છેકરાઓ (ચ) ચંદ્રક—નમના એક છેકરાનું નામ ચાતુરક—બીજા છેકરાનું નામ શ્રીદામો જોશીનો વેપ લેવ ચલમની પ્રાગેથી કુંચી મેળવરાનો યત્ન કરવા જતો હતો તેનો ઉપક્રમ આ છેકરાઓની વાતચિત્તદ્વારા જાણવાનો છે.

(છ) વખત—વેદર ગિલ્લીદડાની રમનમાં દડાવડે જે એકનુ માપ કરવામાં આવે છે તેને 'વેદર' કહે છે અને તે રાષ્ટ્ર અર્થ વગરનો તથા અપરિચિત લાગરાપી

ચાતુરક—(પડ્યા સાલણી) અત્યા! નાશ રે બાપ! જો પેલો બામણો મારવા આવ્યો (એટલે જ ને જણુ નામવા માટે છે અને સત્યવ્રત પ્રવેશ કરે છે)

સત્યવ્રત—ચ દ્રક! ચ દ્રક! અ'યા! કેમ નાસેછો?

ચાતુરક—(તેને જોઈ) બાધ ચ દ્રક! નાશીશ મા, એ તો આપણો દોસ સત્યવ્રત છે

સત્યવ્રત—તમે એવું શું કહ્યું છે કે જીધેલા જેવા જણાવો?

ચ દ્રક—(સત્યવ્રત ॥ કાનમા) બાઈ આમનું આમ થયું ?

સત્યવ્રત—હવેથી એવું કરતા મા દો, એવા બામણુ તો બાળીને ભસમ કરી દે

ચ દ્રક—અબે! પણ અમે એવું પહેલાં જોણું નામ દીધું તું ? અમને શું કરવા પૂછવા આવ્યો? અમે એના બાપનાં ચાકર છીએ કે એને બતાવના જઈએ? (એવે માયામા મોડું રીપણું ધારી હાથમા લાકડી ઝાલી જોશીયુઆ પ્રવેશ કરે છે) (જ)

જોશીયુઆ—(લાકડી ટોકી) ઊભારયો તમારી માના ઊંમર! માફ! (એમ કહી મારવા દોડે છે અને ત્રણે ઊકર નાશી જાય છે) પછે જોશીયુઆ—(નિઃશ્વાસ નાળી), અરે પ્રભુ! આટલું આટલું અચડાયા તોય વિદર્ભદેશનાળી મળી નહિ હવે હું તે શું કરું અને ક્યા પાસો વસું ? (બ્રાહ્મણની એ સ્થિતિ જોઈ એક સન્નિહિત નામનો પાવન તેને પોતાની કને બોલાવે છે)

શન્નિહિત—(મદારાજ કને આવ્યા જોઈ) ભગવત! આજે આ પુરને તમે પાવન ક્યું છે તેથી તે ॥ ધન્યભાગ્ય છે વાફ આપને ક્યા જવાની ઈચ્છા છે અને કોને શોધો છો?

જોશીયુઆ—વત્સ! આ તે લોક કહે છે તે દુઃખાટલું છે કે શું ? દર દર! હું અહીં આવી ક્યા ચઢ્યો ? (જ)

છાકરા તેને સુધારીને વખત બોલે છે ' વકેટ સખ્દ કહ્યાંકિ છે અને તેનો અર્થ ' એ' થાય છે દોસ—દોસિત—મિત્ર (છાકરાની બામ)

(જ) એણું નામ દીધું તું—અર્થાત્ નામ નહોતું દીધું

(જ) વસ—અમને પેલાનાથી નાનાને કરેલું સંબોધન

શત્રુજિત—ભગવંત ! તમારે ક્યાં જવું છે ?

જેશીયુઆ—વત્સ ! અમારા દેસની રક્ષિમણી અહીં પગથી છે તેની કને જવું છે.

શત્રુજિત—અહો ભગવંત ! એ તો અમારાં સ્વામિની યાય. શું કશું અપિરાજ ! જે મારાથી સલાતું હોત તો હું તમને અવસ્ય ત્યાં સુધી પહોંચાડી આવત પણ નિરૂપાય. સાધુ ! તમે આ ગધીમાંથી આમ વળસો કે વિયન સાથે વાતો કરતો મેહેલ જણાશે, એજ પ્રાસાદમાં આમાં સ્વામિની પ્રભુસદ્ ગિરાજતાં દશે. (ય)

જેશીયુઆ—ભદ્રંભવતુ (એમ કહી ચાલવા માટે જો અને થોડે જાંઘ ધરને ઓટલે અટકી પૂછે છે કે રક્ષિમણીનું પર ક્યાં) ?

ચાક્રમતી—(પર બાદર આવી પમે લાગી) ભગવંત ! હું સમજી નહિ કે તમે મને શું કહ્યું ? (ટ)

જેશીયુઆ—અહો સાગામ્યવતી ! અમારા વિદ્વંદેસની રક્ષિમણી અહીં પરણી છે તેના પરિણયનું મુદ્દત આપનાર અમેજ છીએ. અમારે કાંઈ ગરજ પડી માટે મળવા આવ્યા છીએ. જે તને તેના ધરની જાણ હોય તો બનાવી દે; તારું કદમય યશે. (ઠ)

ચાક્રમતી—ભગવંત ! એ તો આ પુરનાં રાણી છે. ઓ એમનું ધર દેખાત. પણ મદારાજ મારો હાથ જોના જવ તો મારે ઘેર આવી મ ગારનાન કરાવી મયા જેવું થાય !

જેશીયુઆ—હીકરનો; જેથી દોષી અને વરેમાયું એ ત્રણ ફોડિયાં છેજ ! પણ તેં અમારા પર ધર જતાવવાનો ઉપકાર કર્યો તો અમારાથી જે તારું દિત થાય તે અમારે કરવું જોઈએ. (પછે તેને પગથી માયા સુધી જોઈ) બધ ! તમારે એક પુત્રી છે. (ફરીથી ખ્યાન

(ય) નિરૂપાય—(શત્રુજિત અને દોનાથી કે તેરાજ બીજા કાળમુખી ચાલવાને આજ્ઞા દત્તો એમ સ્પષ્ટિ કર્યું છે) સત્ય ! જેશીયુઆ સંજોગન વિયન—આકાશ પ્રાસાદમાં—મેહેલમાં. પ્રભુસદ્—શ્રીકૃષ્ણ સદિત.

(ટ) ચાક્રમતી ધરમાથી બાદર આવી, એમ વળ્યું છે અને એ પર રક્ષિમણીનું નહિ, પણ સરસ્વતીનું દર્શન એમ સ્પષ્ટિ કર્યું છે

(ઠ) અભિનય—જન.

કરી) પૈસે ટકે તમે પૂર છો (વળી હાથની રેખા જોઈ) તમારે તમાગ રવામી સાથે મિયાબાઈ છે (પુનઃ નામિકા ગ્રહણ કરી) હવડા તાર મન ધણજ ઉદ્દેગમા છે અને કોઈ ઇષ્ટ વસ્તુનું દર્શન થતું નથી હે સૌભાગ્યવતી ! અમે કહી તે બધી વાત સાચેસાચી છે અને જો તું જૂઠી છે એમ કહે તો અમે ઠીક ચાલના જમણે (૬)

ચાઈમતી—દેવડા ! સર્વ સાચેસાચુ છે પણ ભગવત ! કહો જોઈએ મારી સુતાને (નિશ્વાસ નાખી) મનગગતો રવામી મળશે કે નહિ ? મદાગજ એનું નામ સત્સભામા છે જોએ હો, ખરેખર કે'એ હું તમને ખુશી કરીશ (૭)

જોશીયુઆ—તમારી તે સુતાને બોલાવો એટલે તેનો સર્વ જોગ નક્કી કરી તમને સમજાવું, જોયા વગર કંઈ જણાય નહિ

ચાઈમતી—(નિશ્વાસ નાખી) ભગવત ! તે હવડા અહીં જો નહિ નકપિરાજ ! તમારા જેવાને તો સર્વ જણાય માટે તેને સાસર સાઈ મળશે કે શી રીતે ? એ બધું જો કહેવાય એવું હોય તો જોયા વગરજ કહો (૮)

જોશીયુઆ—(વિચાર કરી) વાઈ ત્યારે ઠીક સાબળજો હો ! (રાશીઓના નામ દઈ અને આગળના વેદા ગણી) અરે બાઈ ! તમારી પુત્રી તો કોઈ માદાધુરધર રાજપુરુષની પટરાણી થાય એમ લાગે છે.

(૯) બિનાબાઈ—જે અને બારનો જોગ (આશુબનાવ) સત્રાન્નિતની કુબરશિ અને ચાઈમતીની મીનપરિ ગણાય છે કુબધી મીન મુધી ગણતા જે થાય છે માટે સત્રાન્નિત ચાઈમતી પાસે જે વશા માંગે અને મીનથી કુલ સુધી ગણતા બાર થાય છે માટે ચાઈમતી સત્રાન્નિત પાસે બાર વશા માંગે પણ ' જે બારને ખાત ' એવું પચાગ જોતાજ જોશીએલું મહેવું છે માટે સત્રાન્નિતનું ચાલું હોવું જોઈએ બિયાબાઈ જોમની જોમની વચ્ચે હોય તેમને સારો બનાવ હોય નહિ એ પ્રસિદ્ધ છે નાસિકા ગ્રહણ કરી—નાક આગળ આગળ લેઈ નંદ શ્વાસા પરખતો હોય તેવો જોગ કરી ઇટ—ઈટેરી—વાહાની જૂઠી—(વાતનું વિશેષણ)

(૧૦) દેવડા—જોશી સવાને—તીખીને—: ચબામાને (૧૧) ૯૪૧-૯૪૨

બુઝો રાખે! પણ કહ્યું છે કે જોના વદ આના હોય તેને આતુ
આરમ્ય મળે

શ્લોક.

જો એવા જુવને ઠદી ચનિ રજો, તો લાગે મોટું ગળ્યુ,
પ્રાસાદો વસત્રા મળે મલિ સમા, સોનુ ન જો ગળ્યુ,
મામે કંક મળે ઠળે દુખ સહુ ગળી જાને રાગની,
એવા મોગતી સુતા તુજતણી, છે જાઈ એ દાગી ! ૧

અપિય— (૪)

શ્લોક

સાતમે રચાનકે શુક જો આરિયો
જાગ્ય તેનુ જાગ્યુ, દેવને જાગિયો
સ્વામી એવો મો સચો સે મુ ૧
કન્યમ તારો તો એ મહે છે મુ

ચાક્રમતી—દેવ! એ તો તમાર કહેનુ જુઠુ પડે એનુ
જાગ્યા છે

જોશીયુઆ—સર્વ ચગે, પૂરી ચગે, મેર ચગે, નબ ચગે, પશુ
અમાર વચન કદાચ ચળે નહિ માન કંઈ દોર દોય તો તે અમારા
કહેના પ્રમાણે નિવારવો જોઈએ

ચાક્રમતી—તારે ભગવત! ક્યો દોષ દગે કે મારી સુતા
દગડાં મદામદાક્ટને વેડેડે અને તેનુ ધડકેનુ ઉડી જઈ અજુધકેનુ
મગના ની તૈયારીએ થઈ ચૂકી છે ૧

૧ શ્લોક—પાર્શ્વવિહીનિતિ ચિતા બુવને—સતતિરમ્ય નમા (સમાન બુવનમ્),
પ્રાસાદ—મિદેષ મામ—મામ

(૪) અપિય—વધી ૨ શ્લોક—અગ્નિવળી છદ સાતમે રચનકે—નમકુડ
વિમા સીમુવનમ. દેવને હૃ—દેવને મે એવો સ્વામી તે કન્યાને મો કન્દમ
હૃ—નાગીન્યા એ ન્દમા છે—તેના સીમુવનમા દૃ રડગો

જોશીયુઆ—અહો સૌભાગ્યવતિ ! તારા ખોટા મદ તેને નડે છે.
(કોટ સામી નજર કરી) તેમ તારી અહો પ્રત્યેની કૃતિ પણ એવી
અવળી છે કે ન થતુ હોય તે વિદ્ય યાય. (ચ)

આમતી—મણક ! ત્યારે મારા વશા મણી જોઈ કહો કે મને
કયા મદ નડે છે ? અને તે નડતર હુ કેમ કરું તો અટકે ?

જોશીયુઆ— (ધ્યાન ધરી) જો સાભલ્ય, તારે આટલા
આટલા મદ વાકા છે

શ્લોક.

જો એથી સૂર્ય રાશિ જનમતભૂં મણી, વક્ર એ તો રહી છે,
માહુ તેથી બને છે તન મન તુજને, કષ્ટ ચિતા ઠહી છે;
અંગેઅંગે અતિશે અગ્નિ સળગતી, શાંતિ સ્વપ્ને ન લાધે,
તારા એવા બધા છે મદ નવ નરતા, કાંતિ તારી ન વાધે. ૩

અપિચ—

શ્લોક.

છે મનિધર બારે જો, દુઃખ દે તુજને અતિ;

મોટી પનોતિ અર્પે એ, જેની મહન છે મતિ. ૪

આમતી—ભગવંત ! એ દોષ નિવારણ યાય એવો કંઈ
ઉપાય હશે ?

જોશીયુઆ—ઉપાય ન હોય એમ તો સમજવુંજ નહિ.

આમતી—ત્યારે ભૂદેન ! બતાવો જોઈએ; જો અધરામાં અધરું
હશે તોય પણ હુ મારી લાકસધેવી કુંવરી માટે કરીશ.

(ચ) કોટ સામી નજર કરી—કોટે બાધેથી કુચે જોઈને. (કુચી કઢાવવાની આ
બધી ખટપટ છે, એમ જાણત એટલાને સૂચવે છે) કૃતિ—અર્થાત્ વર્તન.

૩ શ્લોક—સમ્યક્તા. એથી ઇ—તારી જનમતસિથી એથી રાશિએ એટલે મિ
થુન રાશિએ સૂર્ય વક્રનો ચક્રને રહેયો છે નવ અર્થાત્ એ પ્રમાણે તારા બધા નવે મદ
નરતા (નકાત) છે તેથી તારી કાંતિ વધતી નથી

૪ શ્લોક—અણુદુષ, છે ઇ—જનમથી બારમી રાશિએ (કુંભરાશિએ) રાશિ
અર રહ્યો છે.

જોડીશુઆ—બાપ ! તારે જે જન્મ સિંથી સૂની ચોથી દશા બેઠેલી છે તે તો તારા ધર્મના અડોગત સ્વયં પૂજા થાય છે એવો બહુ બાધ રક નથી, પરંતુ જે બારમો સિંચો તાર થશે અને તેની સાથે સાડામાલી પનોતી બેઠી છે તો તો પરિહાર કર્યા વગર છુડા નથી (૬)

ચાક્રમતી—મહારાજ ! જે વડુ પડશે તે હું કરીશ તમે કહેતા ખ્યાલો નહિ

જોડીશુઆ—અમે શા સાર ખ્યાલો ? અમારે નથી સેનું કે નથી દેવું ! જે બાપ ! સાચાએ એક તો તારે લેલાએ અડકવું નહિ, બીજું જે તારા ધર્મના જૂના માણુમ હોય તેને જોયા વગર ખાતું નહિ, કેમ ખખડાત જાખડાટ થય તે જોશ જનું ! દિ, સિંચરના જાપ કાના, કાગી વચ્ચે દાર્માં આપણ તથા સારો અહણુ જોઈ તો નિલ સનનેર અ આખ્યા કરના, એવું થય થપણે કરીશ એવે તારી જે લાદા પાયે પનોતી બેઠેલી છે તે બદલાઈ રૂપાને પાયે થશે (૭)

ચાક્રમતી—(સદર્પ) અહો દિગ્દેહ ! એમા તે શું ? એટલું તો હું દાનતા આલતા કરે તેની છુ હવળીજ તમે કહ્યું તેમ વગર જૂને કરવા માહુછું

જોડીશુઆ—એરે બાપ મદ તો મોટા મોગને બૂમાવે તેરા છે જે (કોટ બાપી આગળી કરી) તારે દેડે ચક્રીજે ભોલાની પનોતી બેઠી છે અને તું તો બૂદા ન નાનું કહે છે (૮)

ચાક્રમતી—હા હા મહારાજ ! ખરી નાત (ગેમ મદી કોગી

(૬) અડોગત—સપ્તિવસ સુર્યનું પૂજન—(સપ્તિવસ સૂર્યનો બજ દતો તેથી) સપ્તસાની ન્સા સાન વર્ણી પરિહાર—તણ દેવાનો ઉપાય

(૭) હોળીએ ન કવું નહિ—મનવન કે કુચી દૂર કાઢી મુચી જે તારા પ ના છું—મનવન કે નાગરિમને પ ડી રાખવી કહ ખખ છ દિ—મનવન કે સ્વયંમા માને મનવા જતા નાગરિકા દાર જાગી ઉપાડે તોપ તારે ત્યા જવું નહિ સનિશરના છું—અ હા બેમવા માટે પાછલા ત્ર વ મકાર બલવા છે

(૮) કુચી મનવાનો યન કરે છે ને હું

કુંચી કાઢી ગોખલામાં મૂકે છે. અને પછે દેવસુને પાંચ મોહારો આપવા જાય છે) દ્યો દિજદેવ ! આ દક્ષિણા. “ કુલ નહિ ને કુદતી પાંખડી. ” (એમ કહી પગે લાગે છે).

જોશીયુઆ—હે સૌભાગ્યવતી ! અમારે અન્નચક્રવત છે; અમે કોઈનું દાન લેતા નથી. વાર અમારા કહેવા પ્રમાણે કરશે અને તે વડે તમારું કામ થશે એજ અમે દક્ષિણા સમજીએ છીએ. ખેસો હવે અમે જઈશું.

આરુમતી—(પગે લાગી) મહારાજ ! ત્યારે તમે તો ખરેખરો પરમાર્થ કયો હો; ઋષિદેવ પધારજો. ઓ પેશુ (આંગળી કરી બતાવે છે.) જાંચુ' ધર દેખાય ત્યાંજ રૂકિમણી દેવી તમને મળશે.

જોશીયુઆ—શુભંભવતુ. (એમ આશિર્વાદ હાથ આપ્યા જાય છે અને આરુમતી પણ પોતાના ઘરમાં પેસે છે.) (૫)

(શોચનીય સ્વરૂપે નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે) (૬)

નાગરિકા—અરે ! શ્રીદામાને તે શું થયું ? મૂઝો પકડાઈ ગયો કે કેમ ? જો એમ કંઈ થયું હશે તો હું તો રક્ષણીજ મરવાની છું. જેમ “ ધોળીનો કૂતરો નહિ ધરનો કે નહિ ધાટનો, ” તેવી મારી દશા થવાની છે. (એવે કોઈ આબ્યાનો ખખડાટ સાંભળી કાન દે છે) (૭)

શ્રીદામા—(સસ્મિત) કેમ નાગરિકા ! કંઈ તારે દશા બસા જોવાડાવવી છે ? અમે દાટેલા ધન પણ કહી સકીએ એવા છીએ (૮)

નાગરિકા—હવે કહ્યું કહ્યું ! જો જોશી થયા છે તો કહો, જોઈએ મારી સખીને જે મેડીપર પૂરી રાખી દાદરે તાળું વાંચ્યું છે તેની કુચી હવડાં ક્યાં છે ? (૯)

(૫) શુભંભવતુ—બહું યાઓ.

(૬) શોચનીય—શોચના કરવા બેવા. (૭) રક્ષણીજ મરવાની છું—કેમકે બધા પ્રપંચ ઉઘડો પડી જવાથી પડી મને સત્રાન્નિત્ સખરો નહિ તેથી.

(૮) દાટેલાં ધન ઇ—શુભ મૂકેલી વસ્તુ દ્યાં છે તે કહેવાની અમારી શક્તિ છે; માટે કુંચી ક્યાં છે તે હવે હું તને કહી રાહીશ. મતલબ કે આપણે ધારેલું કામ કરીને આવ્યો છું, એ ગર્વિત દેવનિ છે. (૯) નાગરિકા તેના કહેવાનો મર્મ બેનીને પ્રશ્ન કરે છે; હવે ઇ.

શ્રીદામો—(સહર્ષ) દક્ષિણ દિશાના મોટા તાકા કનેના ના ॥
ગોખતામા ॥ જ જમ જો, અને મદ્યપિ ન જડે તો આવી ફટ
કહેજે (ચ)

નાગરિકા—શીલી ને ફટાક ના જડે તો ફટ કહેજે, એમાં કંઈ
આપણુ કે લણુ છે ।

શ્રીદામો—(નાગરિકાને ગમે હાથ ચૂકી) જ જ ખચીત,
(પછે કાતમા પીતી વાન કહેઠે) તુ જમ આવી અને સમાચાર
કહીશ ત્યાર મારાથી દેવકને જવાશે,

નાગરિકા—જો એમ તુ કુચીનુ નકીજ કરી આવ્યો છુ તો
હુ પણ એક પવકમા ખમર લઈ આવી જાણુજે મને પણ મારી
સખીના જાપ મનાવી તેડી જના આ વાંતા પણ હુ તારે કાજે ગઈ
નહિ અંતે પછે જવાનો નાયદો કર્યો છે જો જોશે તો મળીશુ અને
જો નહિ જુગે તો તાક ધાર્યું મમ કરી પાછા વળીશુ પણ તુ આ તારે
વશ કાઢી ના િ બેસજે હો (ગેમ કહી આવી જમ છે અને શ્રીદામો
પણ પોશાક બદલના રવાને થાય છે) (૨)

(મેડી પર ધ્યાન ધરેલે વેશે ડેડી સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે).

સત્યભામા—અરે આતનુ ! તુ મને હવે તો કંઈ ઝોછી પીકા
દે ! આ શીનગ સમીગને તે અગ્નિ જેવો કર્યો, જગમા વડવાનજ

(ચ) મહર્ષ—(ચોતાની ઇશારત નાગરિકા એની મઠિ) ફટ—ફટ એ રાખ
અભિચાર મત્રમા કામકામ જોવામા આવેલે કોઈ નારા કરવામા અતે એ ઉચ્ચાર
બોનાયલે જોમ અગ્નિને આદુતિ આપતી વખતે અતે 'સ્વાહા' અને પિતૃઓને બલિ
દાન આપતા અતે 'સ્વધા' બોલવામા આવેલે તેવાજ નારા થાઓ ' એવા પ્રસંગમા
અતે 'ફટ' બોલવામા આવે છે એજ 'ફટ' ગુજરાતીમા તિરસ્કારના અર્થમા હાખવ
થયો લાગે છે

(૨) મારી સખીના જાપ—સત્રાન્તિ તારે કાજે—તાલી વાટ નેકને પછે—
ચોડી વાર પછી ને ઈ—હુ સત્યભામા પારો જઈશ ત્યા મને સત્રાન્તિ દેખરો તો ॥
તેમને મળીશ અને કહીશ કે તમે બોલાવી હતી તેથી આવી છુ, અને નહિ દેખે તો
સત્યભામાની ખમર રોડ પાછી આવીશ વેશ—(જોડાનો) આ પ્રસંગમા શ્રીદામાએ
કપાળી ચારમળી પામેથી કુચી કઢાવી તેથી એ આદ્યજ્ઞ નામે ઝંઝસધિનુ અંગ
વાર્ણુ ॥

રૂપે પ્રવેશ કરી દેહની આ દશા કરી, એવ એવે અનેક પ્રમારે મળ
જેની વિરહિણીને કનકનાથી તાગ દાઢમા શુ આવડતુ છે ? શુ
અધ્યા ! તને શિવે બાળ્યો તે વાત પશુ તું જૂની ગયો, કે મળ જેવી
અમળાપર તાન દુર્ધર શુ બોકવા વાળ્યો છુ । છુ ડા । કહ દયા તો
સાવ્ય । મે તાર એવુ શુ અદિત કર્યુ છે ? અરેરે ! મારો એકે
ઉપવ કામની શાનિ અથે કામ નજ લાગ્યો । વાહ તારે લા પ હરી
મદાદદ ખ્યાન ખાગી યમ મનાજને પ્રમજ કર (એટલુ બોની ખ્યાન
ધરી બેસછે) (૬)

(એવે ત્યા ધીમેથી દાદુ ઉઘાડી નામરિકા પ્રવેગ કરે છે) (૫)

નામરિકા—(સત્યજામાને ખ્યાનમ્થ જોઇ) આદા ! આ ની તે
આ દશા ? અરે પશુ એ આ કે ની પ્રતિમ આતે ની તે ની સામે ખ્યાન
ધરી બેરી છે ? હા હા હીક, એ તો એજો કામદેવ ની પ્રતિમા આનેખી
દેખા । છે (તેને નરસાગ કરી) પ્રજુ કામદેવ ! મારી મખીને તું અપૂરું
પ્રસાવ યજે (અચાચપં) અરે પશુ આ તો કામદેવ ની ઊમી નોંધ
કામદેવ તો માર દોન ગોરીગે । મ । દરબુ કહે છે, પનંતુ આ તો
સ્વામ મૂર્તિ છતા અમલાના મિત આકર્ષી લેહે વીક, વીક, એ તો
ઓગખ્યા મને પશુ મારી મખી વીમગી નથી (વળી ફરી જોઇ) અરે !
પ્રાંસમો પશુ માયેજ દેખુ . (એવામા નામરિકા નામરિકા એવો એકાએક
શબ્દ થાય છે અને તેથી નામરિકા કહે છે) (૬)

(૭) અનુ—કામદેવ ! સમજ—પવન લામા હા—જેમ સમુદ્રમા વડવા
નજ અગ્નિ પ્રવેગ કરીને તેને મુખથી નાખે છે તેમ તે મળ દેહમા પ્રવેગ કરી દેહને
નુકથી નાખ્યો । કુપકાલ કાર દુર્વર—ન પમાય નેચ રાત—નીર અદિત—શુ કુ
મનેનને—કામદેવને અદી પ્રિયતા વિશેષમ્થ કામદેવતા આનેગથી ધરી નવખા
મખી નેહાઓ વર્ષાઈ ■ માટે લખન નાને નવિશારત વર્ષાઈ છે સીપુમ કામ
દેવની કામજ મુનર વર્ષાઈ છે મળે અદીથી કૃષિકાથી રુનિજો અવળ છે

(૮) નામરિકા આ પ્રવેગ એવો જો એ કે ને સન્યમાનુ મુખ દેખી મને
નદિ, કેમકે તે મુખ દેખે તો દરે પડી ને સન્યમાન ના દરમિયા ધોતે તે અન્યમ નાના
મુખમાથી નીકળવા છે એમ ના નિકળા અનુમાન આપવાથી તેને જે જમ દ પત્ર
મયો છે તે સમજે નદિ

(૯) આંખી—વળી ઓગખ્યા—અર્થાત એ નો કુપકાલ ની ડાની ડાની
છે મને હા—(વન્યવધા) અર્થાત મને પડી વળી છે

સત્યભામા—હે વિનતુ મહાગજ ! જો મેં વડી વાગ્યા તારૂં એક નિશાએ ધ્યાન ધર્યું હોય તો મેં મારી સખીને પ્રથમ મેં વાર જોલાલી, અને હવે ત્રીજી વાર જોનાવું તે સમયે તેને મેળવજે, નીકર આ યૌવણ્યી અગ્નિમા મળી મરચા વગર રહેનાર નથી (એટલું જોની મોટેથી નાગરિકા એવો શબ્દ કરે છે) (ષ)

નાગરિકા—(સકપ) ના ના હું તો અમથીજ આવી છું મને જોતાની સારે આવી છું કુચી મેં ચોરી લીધી નથી (પગ લખવખાવી) હવે હું કોઈ દાડો નહિ આવું જૂની મહારાજ જૂની (એમ કહી આખો મીચી દે છે) (સ)

સત્યભામા—(શબ્દ સાંભળી નવન ક્ષણે નિરખે છે) આહા હા ! જાગતો જોધ તો કામદેવ છે ! એણે મારી સખીને કેમ કરી અહીં આણી ? દેવને અને તેમા પથ્ય પુષ્પધન્યાને તો શું અશક્ય છે ? (એટલું કહી નાગરિકાને દહનિગન કરે છે) (હ)

નાગરિકા—(સભય) મને કોઈએ મોકલી નથી હું તો ગાડી છું (સકપ) હવે અહીં નહિ આવું નહિ આવું !

સત્યભામા—હા નાગરિકા ! તું જીશ નહિ જીસ નહિ મેં જ તને કામદેવનું આરાધન કરી અહીં તેડની લીધી છે હવે તારે કશો પથ્ય લાયક રાખવો નહિ તું મને મળી એ સર્વ સાસ તારા થયા છે હે માગ ! તે મને મૃતના મારથી જૂની મારી સખીને મેળા કરાવે તો મારે હું તને સહસ્ર વાર શિશ્નપ્રાણ કરૂં છું (એમ મોતી નગા કરે છે) (વા)

(ષ) વિનતુ—કામદેવ ! જે વાર જે વારી—પ્રથમ જે નાગરિકા નાગરિકા એવો અવાજ સાંભળી નાગરિકા કપી હતી તે સત્યભામાનેજ શબ્દ હતો પણ નાગરિકા પાછળ હોવાથી તેને એવો બાસ થયો કે જ્યોત્સને કોઈ જીવું જોનારે, એમ સૂચન કર્યું છે

(સ) સકપ—(નાગરિકા છાનીમાની ચોરીથી અહીં પેડી હતી માટે તે પોને પકડાઈ ગઈ એવા ભવથી ક્રૂર છે) અહીં નાગરિકાનો રાક્ષ અને ભયથી કાઢેલો ત્રાસ વર્ણવે છે માટે અભ્રમ નામે અર્ધસંધિનું અગત્યાય

(હ) પુષ્પધન્યા—કામદેવ ! દહનિગન કરે છે—મજબૂત ભેટ છે (વા) માર—કામદેવ ! શિર સાટાય—મણુ નમાવી સાટાય પ્રણામ

નાગરિકા—(નયન ઉઘાડી) હલા સખિ સત્યભામા ! (આમ તેમ જોઇ) તારે અને જુમો કોણુ પાડતું ?

સત્યભામા—(સઆશ્ચર્ય) એય તેં શું સાંભળી'તી કે ? વાર કહે જોઇએ પ્રીતમનો મારા પર પ્રેમ છે એવું તારા જાણવામાં કંઈ આશ્ચર્ય છે કે ? (જા)

નાગરિકા—(સ્વસ્થ થઇ) હલા સત્યભામા ! મેં તો તારી જુમોય સાંભળી'તી અને હું તો અહીં (કાનમા આ પ્રમાણે) આવી'તી. તારા વિના કુશ્યદેવ અજ જળ તથા ઉપોપણુ કરે છે અને રાત દિવસ તારોજ જામ જખી રહ્યા છે. કાલનો મહોત્સવ પણ એમની પિંડપીડા માટે જ'ય રહ્યાનું સંભળાય છે. શિવ શિવ ! શું એમનું દુઃખ. (ગા)

સત્યભામા—સખિ નાગરિકે ! પ્રેમની પીડા એવીજ છે. જો જો આ મારું કંઈયુ ને તું જેજોજો ચઢાવતી હતી તે એની મેજે નીકળી જાયછે. આ મારી કનિકિકાની મુદ્રિકા તે કાંડે જઈ બેસવા કરે છે. મારું રક્તોત્પન જેવું અંગ તે તને પુંડરીક જેવું તથી લાગતુ શું ? સખિ ! હવે એ કદ ક'વાથી કંઈ આશુ' થાય તેમ છે ? પણ કહે કે હવે હું શું કરું ? તું અને સુવર્ણસરોજકામાં શાકને લઇ ગઇ ? હવે તો તને છોડનાર કોણુ છે ? (એમ કહી દહલિંગન દેખે) (યા)

નાગરિકા—(સખેદ) વયસ્યા ! હવે હું નિરૂપાય છું. તું ગને અહીં'યા હવે વે'લી જવા દે તો ઠીક, નીકર પિતાથી આવશે અને દાદરે તાણું નદિ દેખે તો તારા અને મારા બનેલા ભોગ મળશે. અને એમણે સુવર્ણસરોજિકા ગયા માટે કાઢી મૂકી'તી તે પાછા આજ

(જા) ' એય તેં શું સાંભળી'તી કે ' ૧ એ વાચ્યથી નાગરિકાને સૂચના કર્યું કે તે મેલ પાડી હતી. (ગા) પિંડપીડા—શરીરની અસ્વસ્થતા.

(યા) કનિકિકા—છેલ્લી નાની આંખથી મુદ્રિકા—વાંમી કાંડે તઈ બેસવા કરે છે—ચપલાતિસંધોદિન અલંકાર રતોત્પવ—રાત કમળ પુંડરીક—ધાતુ કમળ સત્યભામાની વિરહથી થયેલી દયાઓનું વર્ણન છે માટે નયિકાની કામદરશા વર્ણાદિ છે

બોલાવયા આંખ્યાંતા. હવે હું તને રોજ મળીશ પણ તું મને હવણાં તો જવાદે. (ઢા)

સત્યસામા—સખિ જો જો ! આ મેં તે દિવસની પ્રતિમા આલેખી છે. તેમાં વનમાલીએ બાંધેલો જ કાળજને કેરે એવો કેસરી ફેંટો તે આલેખવો જાકી રહ્યો છે, અને એમના પત્ર આગળ દરિણી કાઢી છે તેની આંખમાંથી જે આંસુ ટપકે છે તે ચીતરવા રહી ગયાં છે. હું જ્યાં ઉભી હતી ત્યાં મેં જે વાક્ય કાઢ્યો છે તે તો સર્વ પ્રકારે હું આલેખી રહી છું. હવે એટલું જાકીનું પૂરું કરી લેઈ ત્યાર પછે તું જાજે. એકવાર મહારાજને મિટ ભરી જો તો ખરી ! આહા ! શું નયનશરાસન મારા પર સાંધ્યું છે ! નાગરિકા તું ખરેખર કહે કે મારાથી પૂછુંપછે પ્રતિમા આલેખાઈ છે કે નહિ ? (એમ કહી પ્રતિમા કને જાય છે).*

નાગરિકા—સખિ ! પ્રતિમા તો તેં અનુત્તમ આલેખી છે, પણ તારી કને વાક્ય અને કૃષ્ણદેવ કને દરિણી તેં શામાટે ચીતર્યા છે ? એ હું સમજી શકી નહિ.

સત્યસામા—હજી ! જો હું એ તને સમજાવું. ક્ષત્રિય યજ્ઞ રક્તી દરિણીનું હરણ થવા દે એ કેટલું બધું અધર્મિત છે, એ દેવને દેખાડવા માટે. અહિ નાગરિકા ! આ મારા અંતરનો ભાવ આર્પણ. પૂછુંપછે સમજે તેવા છે પણ એમના જોવામાં આ પ્રતિમા શી રીતે આવે ?

નાગરિકા—ત્રિષ સખિ ! એ તું પૂરી આલેખી લે, પછે જો મારાથી જનશે તો હું એ દેવ કને લઈ જઈ નિવેદન કરીશ. વાર એમને પણ જોઈ તને સુખ પ્રાપ્ત થશે.

સત્યસામા—સખિ ! મોટાના તેજમાં સર્વે તણાય તેમ તું દેવનેજ સુખ કરવા ઇચ્છે છે, પણ મારી તે પીડા કોને પડી હોય ? વાર ઠીક, એમને પણ સુખ તો થશે. હું પ્રતિમા પૂરી આલેખું છું અને તું તેમાં જે જૂલજાલ ચત્તી હોય તે દેખાડજે. (એમ કહી કેસરી રંગ તથા કલમ હાથમાં લેઈ આલેખવાં માંડે છે).

(ઢા) વચસ્યા—સખિ ! નયનશરાસન—નેત્રની જમરું ધનુષ્ય. દરિણી ચીતરવાનું કારણ આગળ જણાવશે. વાક્ય ચીતર્યો છે તે એમ જણાવવાને કે મારા પિતા રૂપી વાક્ય મને ઉપાડી લેઈ જાય છે.

નાગરિકા—વયસ્યા ! હજી જરાક ઘેરોકેસરી જોઇએ આહા !
હઠિણીના આશુ તો તે જાણે ટપક ટપક મોતી ટપકતા હોય એવાજ
આનેખ્યા છે ! (જા)

સત્યભામા—કેમ સખી આટલો કે હજી વધારે ઘેરો કરે.

નાગરિકા—હવે તો એટલોજ, પણ સખી પેલી જૂકડી જરા
વધારે વાકી કરે તો હીક

સત્યભામા—જા જા, એથી વધારે વાકી કરે તો તો મારી—
(કહી અટકી જાય છે)

નાગરિકા—કહેને કે રોડયના બણી નજર જાય એવ્ય, એજ
કહેવાનું છે કે કંઈ ખીલુ ? (જા)

સત્યભામા—(વજ્રપૂર્ણક) હવા નાગરિકા ! તારે જે કહેવું
હોય તે કહી માર તો એથી આગળ કંઈ બોલવું નથી પણ પેલી તે
એમની આગળ જોઇ કે ? જગદને હજી ધારતું કેવું જતાવી રહ્યા છે ?

નાગરિકા—સખી ! હવે હું જમ્મશ માત્ર મન ધણુ મવારાય છે
અને એન પડતું નથી વગી થોડી વાર પછી તને આની મળીશ પણ
હવડા તો મને જનાદે હજી તો મારે તારી સાથે ધણી ધણી વાતો
કરવાની છે (એમ કહી જવા માડે છે)

સત્યભામા—અહિ નાગરિકા ! તું પણ વાલેશરી થઇ વેરીનું જ
કામ કરવા બેગી કે શું ? તું તો જવાની તે જમ્મશ પણ મારા પ્રિયતમને
સાથે લઇ જાય છે ! વાર લાવ્ય હું એક વાર એમને બેગી લઈ *

(એમ કહી પ્રતિભાને હાથ સરખી દામે છે તથા ચુ મન કરે છે)

નાગરિકા—વયસ્યા ! તારી તે યમળી છાંટી ગઇ છે કે શું ? આ
ચિત્રને આમ એળી નાખનારી તારો કયો મનોમથ સિદ્ધ થનાનો હતો ?
એ લાવ્ય મારી કને હવે તો મને જવાની આજા આપ્ય.

(જા) ચિત્ર પ્રતિમા પૂરી કરવાનું કામ આની રહુ છે તેનો દેખાવ બતાવવાને
આ વર્ણન છે

(જા) અહીં વાપ્ય પૂર કરનામા આવ્યું છે માટે વાકેકેલી નામે વીધીનું અંગ
વર્ણન છે

* પ્રિયતમને—જમીન ચિત્રેના કૃષ્ણને

સત્યભામા—મણિ ! જે ચવાનુ દગે તે ચશે પણુ કુ તો તેને દવડા જના દેનાની નથી પિતાગે તો મારા નમ કૃતગર્ભ સાથેજ । કો કયાં હશે તો પછે મેહે ॥ મને થેડી વાર જનારી સમજી તારે જનુ ધનુ નથી જો દેન મારે કાજે કઈ નહિ કર તો પછે કુ તેમનુ દાન ધરી ગાઝ સૂઝનુ રીશ પણુ દવા ન મળિ । આ મારી આવ મેથી પ્રતિમા તો તેમને આજને આજ મળે તેમ તુ કરજે, હો ! (જા)

નાગરિકા—અહો વપરવા ! તારે એ વિરે કમ પણુ મિના કરી નહિ જે મારાથી ચશે તે કુ એ માટે રીશ તારી આ નેની પ્રતિમા કુ આજજ પ્રભુને પહોચા । ગ (પછે ચિચાર કરી) પણુ મણિ ! પેના કીસા રગની કવમ ॥ બોળી લામ્ય જોઇએ

સત્યભામા—શા સાર ? દવે એમા કમ પણુ મના જેવ નથી

નાગરિકા—પણુ તુ લાવ તો ખરી જો તો માર કહેવુ ગમે તો તે પ્રમાણે કરજે

સત્યભામા—(કહી અવજે મેઢે કસમ લેના જાયછે) મણિ ! ધેગી બોગી લાવુ કે શીકી ? (એવેનાગરિકા ઉનાવળી પ્રતિમ લામ ઉતરી પડેછ)

સત્યભામા—(સખેઢ) અરે સખિ ! તે પણુ આગજ કનુ કે ? મને પતિએ હગી, પિતાએ હગી, માતાએ હગી મેડીએ ચઢાતી અને વઢાતી સખી જે તું તે પણુ આરી હમનાજી રમી નાતી ગઈ ! અરે પ્રભુ ! એમજ થાયછે તો દવે મારે જીવ મા શા સાર છે

(એટલુ બોની દીર્ઘાંશિ શ્વ સ નાખી ગોગડામા જટમ મેમે છે) (જા)

(આમતેમ જોતી ને પ્રતિમા સ જાળતી નાગરિકા પ્રવેશ કરેછ)

નાગરિકા—(સઆશ્ચર્ય) અરે કાત્યુ પીંજુ મ મામ થયુ કે શુ ? હું શ્રીદામાને અહીં બેસવાનુ કહી ગઈતી તે મને વધારે વાર લગી

(જા) સૂઝનુ કરીગ—પરજુ પાખીશ અહીં થોડી વા જીવનારી કહીને કૃતવર્મા ઉપરની અપ્રીતિનુ તથા કૃષ્ણ ઉપરના અનુરાગીનુ ઉદ્વાગન કર્યું ॥ કૃષ્ણને પ્રતિમા પોહોચાડવાને પ્રયત્ન છે ના વાચ્યથી વર્ણવેા ॥ એવી રીતે બીજાને પ્રયત્ન સાથે યોગ થવાથી અર્થસંધિ વર્ણવેા છે

(જા) અહીં શિવ વિરોધથી કામના આવેશમા આવેની સ ચત્રામાની વાણી મય મેડા વર્ણવી છે મટિ જો તથમ નામે નાચિકાનકાર વર્ણવેા છે

તેથી ચાલ્યો ગયો કે કેમ ? (એટલું બોલી શ્રીદામા ! શ્રીદામા ! કહી બૂમ પડે છે).

શ્રીદામા—(આંખો ચોળતો ચોળતો પ્રવેશ કરીને) શું છે ? શું છે ? જા રે જા ! આટલી બધી વાર તે લગાડતાં હજીશું ! જોતે હું કેવો ઉતાવળો જઈ આવ્યો'તો !

નાગરિકા—નમે શુ ધેગકુ ધોળી આવ્યા'તા ! જો હું તો આ પ્રમાણે (કાંઈ ન સાંભળે કે ન દેખે તેમ કહી પછે પ્રતિમા દેખાડે છે) સહુ સિદ્ધ કરી આવી. દ્રવે જા અને દેવનું મન મનાવ્ય. પશુ હવે જે કરવાનું હોય તેની ઉતાવળ કરજો હો; નીકર સિંદનો જાગ રિયાળને લઈ જતાં વાર થવાની નથી. અને હું દ્રવે સત્રાજિતને ઘેર જઈશ એટલે તને મળી શકાશે પણ નહિ. માટે જે કરવું હોય તે વહેંચે કરજો. (જા)

શ્રીદામા—આવી આવ્ય. જો જો માટે તો મેં (કાનમાં) આમ યોજના કરી છે. તું પણ સાવધપણે તેમ કરવા ચૂકતી મા.

નાગરિકા—પણ અહ્યા મહોત્સવ તો બંધ રહ્યાનું. સંભળાવ છે ને ?

શ્રીદામા—દેવના કારણથીજ બંધ રહ્યો છે ને ? એમ કરવામાં પણ આપણી હુકિતજ છે ! તું તારે જે કરવાનું તે સાવધપણે કરજો એટલે પોતારે પણ સમજવા. દ્રવે હું જઈશું અને તું પણ સાં જઈ ધારેલું કામ સિદ્ધિએ પહોંચાડવાની યોજનામાં લાગીજા.

(એમ વિચાર કરી બંને જમ્યુ આલ્યાં જાય છે).

(વિરહામિત્રી બળતા અને શ્રીદામાની વાટ જોતાં કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—દાવામિત્રી મજસમૂદને બળતો રાખનાર હું, મુચુકુંદ નેત્રામિત્રી કાલ્યવનનો દાદ કરાવી જેવો ને તેવો રહેનાર હું, જરાસંધે પ્રવર્ણ્ય પર્વનને પાવક લગાડ્યો અને તે જાનવલ્લમાન જ્યોતિર્માત્રી કંઈ પણ કષ્ટ વિના નીકળી નાસનાર પણ જે. હું, તેને શું વિરહામિ દબ કરવા ધારે છે ? અરે આત્મજી ! હું પણ સંકરનો પરમ ભક્ત છું હો ! મને પીડા કરવામાં કાંદા કાઢવાના નથી ! હા કુસુમેષુ ! દ્રવે તો અતિ

(જા) અહીં અર્ધની સાધના કરવાના નિશ્ચય જણાયા છે માટે સુકિત નામે નામચાલકાર.

યયુ । આ હદય મહાત્મ કે સુરાત્મ સદન કરનાને તૈયાર છે, કિન્તુ હે મકરધ્વજ ! તારા કમળ જેના કોમળ સર મારાથી મદન થતા નથી (એમ કહી નિશ્વાસ નાખે છે) અરે શુ શ્રી-ભોય યયુ અઘાતિ સુધી નજ આગો કે ? હોય એમજ હોય; “પડય, પડય તો કે સદાવડી ! ” (ગ)

(એવે જય જય મહાગજ કહી શ્રીદામો પ્રતિમા સંતાડતો પ્રવેશ કરે છે.)

શ્રીદામો—વયસ્ય ! તમારે કાળે અથગ્રાષ્ઠ અથગ્રાષ્ઠ માગે તો આટો નીડગી ગયો

કૃષ્ણદેવ—સખા ! પણ કઈ વજ્યુ કે નદિ ?

શ્રીદામો—અમે જાળાએજ છિએ કે અમને પડેલુ કદ કાષ્ઠ પૂછાત નથી, પણ કામ યયુ કે નદિ તેનીજ ખબર પૂછાશે !

કૃષ્ણદેવ—ગોપનધુ ! તારી પ્રકૃતિ તો મારી છે ? વાફ કહે જોષ્ઠએ પ્રિયા તને કહી મળી ? અને એની પ્રાંતિ મારા પર છ એવું તને કમ વાતચિતમા જણાયુ કે નદિ ? (ઠા)

શ્રીદામો—મારી માથે વાતચિત તો કરી પંથુ હુ ગયો મસલ હુ કે તે ॥ તમાનાપર પ્રીત છે કે નદિ તે પૂરેપૂરું મગજ સમયો નદિ ! (એમ કહી પ્રતિમા મતાડતો જાય છે) (ઠા)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! આ સમય દારનો નથી વાફ જો તું પૂરેપૂરું મગજ સમયો નદિ તો જોલુ સમજ્યો, તેટલુ કહે જોષ્ઠએ

(ઠા) અહીં દાવાખિપાલ વીરે થઈએવા કાર્યનું કથન કર્યું છે મોટે ઉત્કૃષ્ટ તર્જન નામે ન્યાયાદકાર વર્ણવે છે આદ્યમયુ—કામદેવ ' શત્રુનો પરમ ભત્રીયો—અર્થાત્ શત્રુની પેઠે તને બાળ મૂંઝાસ એ જ્ઞાન છે કુમુદેયુ—દુનના બહુવાળો—કામદેવ કુમુદેયુ એ નામનુ નામ દોનાથી વિરોધ્ય છે અને એ વિરોધ્ય ઉપરથી દૃષ્ટને તે બાળ પ્રદાર કરે છે એમ સમજાયુ છે મોટે પરિકરકુંકુરાલકાર

(ઠા) ગોપને સદા લગાડવાને તેની પ્રકૃતિ પૂર્ણ છે અને એમ કહીને તેને પોતાને અનુજા કરી લીધો ॥ મોટે અથલ નામે અર્થસંધિનુ અમ વર્ણવ્યું છે

(ઠા) અહીં શ્રી-ભાએ પેતાને રસમ કહીને અપસંગનાનુ કાર્યની ખતમી તેથી તે વચ્ચેલાઅનર્થ નામે કે ગિણી રૂનિનો બે વર્ણવે છે, ન તા પ્રતિમા સતાડતો જાય મોટે કિયાનર્મ નામે કૌરવ કોનો બે વર્ણવે છે

શ્રીદામો—મદારાજ ! એમા તે શું કહેતું છે ? હવે તો હું ઘેર જઈ છું, મને તો જૂન લાગી છે

કૃષ્ણદેવ—મેશ મેશ, તને મોકલવાનું પ્રયોજન શું તે પણ કંઈ સમજે છે કે નહિ ? (પછે તેનું હૃદય ઝાલી આવ્યો. મારે છે એટલે સંતાડેની પ્રતિમા પડી ગય છે) અલ્યા ! આ શું ? ક્યાંથી લાવ્યો. અને આ પ્રતિમા કોની છે ? હા હા, એ મેં જોળખી, પણ તહે એ કે હો આવેખી ?

શ્રીદામો—મદારાજ મેં જ તો ! એવી તો હું ઘણીએ જાણીએ છું છું !

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ખોલ્ય, ખોલ્ય, આ શું ક્યાંથી લાવ્યો અને કેવો કાઢેતો છે ?

શ્રીદામો—વચર્ય ! એ સુવર્ણસરોજિકાનાગીએ કાઢી છે અને આપનો ગોપ લા જઈ ચોગ્ને કમી મોર મારી લઈ આવ્યો છે એ ! કયા જરા વા પી છે, જે સામગ્રવાનો અવકાશ રજા હો. તો કહું (ઘા)

(કૃષ્ણદેવ પ્રતિમા જણીથી શ્રીદામા જણી બોલ)

કૃષ્ણદેવ—જોળખું ? હું આ પ્રતિમામાં આવેળેલા વાવ બોલ રજા પછી તારી વાતની જણીતો ચર્ચા (એમ કહી પ્રતિમા જણી નુજર કરે છે)

શ્રી દામો—પણ મદારાજ ! હું જૂની જાણ સારે ?

કૃષ્ણદેવ—તે તો ફરી સાબરી આવે એનું હું કરીશ પણ સખા જે તો ખરો, આપણે એને જાણ કરી મોલાની તારી એ કે. જુકડિ મદારી ગઈ છે ?

અંતરિક્ષ.

મદારાજ કર મરોડી બેસતો શું મગા,

આતિ આતિ ચર્ચા મારી મગા ! આ જ મગા,

(ઉ) પ્રતિમા જોવાની કૃષ્ણની અતિ ઉત્કૃષ્ટ કરે કરે જે રાજાનાનો અવકાશ. એવા દોર ને ૬૦ વચોવાચ્યનમ

રમરમનુ નદિ એ તો, ગો કરું હું વિચાર.

તિલક દરતાણું એ, ચાલ ચંદા અપાર.

૫

અપિય—

શ્લોક.

ત્રિપુરૂ જે દરતાણું, વદતાં ન રાવે,

રે રે વવસ્થા ! ઉપમા, મનમાં ન આવે;

જો હું રાક્ષી સમ વહું, તવ તે કવંચી,

કે જુ સમાન નવ હું, ગણું સિદ્ધાંતી.

૬

શ્રીદામો—મદારાજ જે એની ભગ્યુરીને કાત્તની ઉપમા અપાય
એની નથી તો પછે એની અપરધુરી કેવી દગે તે તો કેમજ કહેવાય ? (ઠા)

કૃષ્ણદેવ—મકરદના સ્વાદની તે મણિપરને શી પરખ ? એ તો
અમરજ ભોગવી જાણે. પણ સખા એણે ચદ્રક કર્યો છે તે તે જાણે
કે ? જો જો !—(જા)

શ્લોક.

પૂર્ણિમાચંદ્ર જાણે વર વરગુપ્તશી, ધાર જાંધી રહ્યો છે,

ગોલા સારી રાક્ષીથી કિરણ પસરિયા, દાનું એ તો ગયો છે;

આકાશે એકે રિધુ દ્વય અહિ નિરખુ અણ આવે ન પાસે,

એ પૂરા ચદ્ર માહે મનિનપાણુ દિસે સ્વચ્છ આ એ પ્રગસે

શ્રીદામો—કહાનજી ! હજી તાગ જોનાના રહ્યા તે દેખાડશે
કે ? (તા)

કૃષ્ણદેવ—(સન્નિવૃત્ત) તારા જીએ એવોજ દેખાયછે ! પણ
તારા એવ સસવનું મારી પ્રિયાના અલૌકિક લાવણ્યવડે સહેજ સગાધાન
પાય તેવું છે જો સાબલ્ય—(યા)

શ્લોક.

વચ્ર કલમિત ઉગા, એક નહિ પણ રિધુ લખા બે આ,

તારા જાખા યદને અગોચરે વર્ણી રહ્યા જા આ

શ્રીદામો—દેવ ! એ જાણે દેવી થયાને એકે જો ન યદ હી
હોય ગર્વી દેખાય છે

કૃષ્ણદેવ—નયન ! એ ॥ અગોચર પી શોભા વર્વતા સુધી
મનોજ મો જીતો રહેના દે એમ લાગતું નથી તથાપિ એ આપણાથી
લગ્ન પામે છે તે સમયે એનો દેખાન કેવા થયો છે તે તું જો—(દા)

શ્લોક.

નયને નમતી ગમતી ગમરી,

લગ્નવાર્તા અતિ મતિ એ શૌ કરી,

શ્લોક—અન્ધારા વર-ઉત્તમ વરુણી—રુધ (ગોપાલ) જેવી વિધુ-
ચદ્ર દ્વય—એકે કપાળનો ચાલ્લો અને બીજે મુખ્યદ્ર અન્ધ—વા જી આકાશના
ચદ્રને વા જી નડે છે, પણ આ બે ચદ્રને તો તે પાપ નહી ઉપમાન દોનાના
વધુ છે મરિ નિદોષમા

(તા) સત્યભાગાચ ચદ્ર વર્ણિ છે ત્યારે તારા પૂ હોના ભેદએ એવા વિચાર
રથી શ્રી મો કહેછે કહાનજી ! હજી હર પિના આસુના ઠપકા ચીતર્યા જ તે જતાવવાની
આ ગર્ભિત સૂચના છે પણ કૃષ્ણે તેપર લખ્ય દેસતા નથી એમ વારીને કવિએ કૃષ્ણ
નો સત્યભાગા ઉપરના અનુચિત દ્વનિત કરી બીજનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (યા) તાગ-
(આકાશમાના) લાવણ્ય—સુ દિગા

૮ શ્લોક—ગીતિ તારા—પરસેવાના ગુણ રી કે મેલીના અનાકાર રૂપી અવ
કારને પાંચ શોભા આર એવું એવું કા છે એ દ્વનિ (દા) મને ન—કામવેદ

મળે વ ને કી એ છુત્તે,
વદતી વાતા અતિશે ન રવે

અપિચ—

શ્લોક.

સ મેચાએ કારે, કુમુદિની પેઠે તદ્દ ઘણી શોભે,
પ્રાતર દિ કર થેને જોઇ શોભે પ્રભાવડે લાભે ૧૦

શ્રીદામો—કદાનૃત્ । ‘ ભાલા ભારમા તો વડુ લાજમા ’ એમ
તો કહી નદિ ચતુ હાર ।

કૃષ્ણદેવ—શ્રી । મા । તારે અને મારે રનેદ શી રીતે થયો દશ એ
સમગતુ નથી । જો જો પ્રિયા ની સર્ગ ગમુ દરતા શી સાબી રહી છે । (ધા)

શ્લોક.

ન્યોતિભતી મ્હુ ચદ્રની તો ધવલતા એમા લહુ,
જાતમના જો જડો પેઠે હેડે (છે) ચિતળતા એવુ કહુ,
ના ના નથી છ અમિક એથી, કમગરી કમિ ની,
સવાગ સુ દરતા રવીકારે, (ગમ) હૃદયમેધનો દામિની ૧૧

૮ શ્લોક—તોટક વૃત્ત નયને નગતી—નેત્ર નીચા ઢાળતી (લલ્લના નામે
ભાવની વ્યજના) મ ને—મદન (કમદેવ) ને પણ અથવા મદને જીવાનીના મદને
અતિશે ધં એ અતિશય ઘોટો કાઢીને બોલની નથી) આ પણ લલ્લના નામે ભાવની
વ્યજના છે)

૧૦ શ્લોક—ગીતિ ન્યારે પ્રાત કાળનો સૂર્ય જગછે ત્યારે જોમ કુમુદિની (પોચ
છી) પોતાના અગમા સકોચાય છે (ખીડાઈ ભયછે) તેમ મને જોઇને આ જી
પોતાની કાયામા સકોચાય ભય છે ત્યારે એ ઘણી શોભે છે વળી ન્યારે પ્રાત કાળનો
દિનકર (સૂર્ય) તેને જોઇને થેભે છે (અટકી ઉભો રહે) ત્યારે એ તેનાથી જોખ
પામછે, પણ તેની પ્રભા (મતિ) વડે લોભય છે અથવા દિનકર તેની પ્રભાવડે લોભાય
છે અહીં પણ લલ્લના નામે ભાવની વ્યજના છે મટે એ સુગંધાનુ વર્ણન કાતિ
અતિશય વર્ણી છે મટે દીપ્તિ નામે નાચિકાવકર વર્ણાયો છે

(ધા) તાર અને મારે ધં—અર્થાત્ તો કેવળ વિવેક વગરનો અને નીરસ
જાય છે ।

૧૧ શ્લોક—હરિગીત જો એને હું ચદ્રની ન્યોતિભતી (ચદ્રના જેવી કાતિ
વાળી) મ્હુ તો ધવલતા (ધોળાપણ) ચદ્રમા છે તે એનામા આવે, જો ચદ્રની ન્યો
તના (કિરણમાયા) એનામા છે એમ કહુ હેડે ની લડ (મળુ) તો એનામા રીત

અર્થ—

શ્લોક.

અપળા અતુલ કેવી, તડિત તરૂની ગદા નદિ બાળી,

કુચા કુશે બેધ આ કન્વિરતુ હરે અદા બાળી । ૧૨

શ્રીદામો—મદારાજ ? એ તો બધું જ ખરૂં પણ પેલો વાધ જો બકરી એ શા કાળે ચીતયા હશે ? હુ તો ધાર છું કે દેવન અતુલ જન્મામ આવે કે દેવીને વાધ પકરી ના ચિરામણ પણ ચીતરતા અપડે છે ખરા । એટલાજ કાળે એ બે ચીતારી હશે ગાડા બીજી શું ? (ના)

કૃષ્ણદેવ—(તે બે ચિત બેધ) સખા ! મારી કને જે ચિત છે અને તું જને બકરી કહે છે તે બકરી નથી પણ હરિણી છે (ચિતાર કરી) હા હા હું સમજ્યો ! અરે આ શું ? (નિશ્વાસ નાખી) ચિત્તાએ મને આલોજ ગણો કે ? (પા)

જતા છે એવું કહ્યા બરબર યાદ છે; પણ આ તો એના કરતા પણ અધિક કામકારી કામિની છે (ચક્રની સાથે સરખાવતા એક એક અગતી સુદરતા વર્ણવે છે, તે ઠીક નથી) અને હું તો એના સરખા અગતી સુદરતાનો સ્ત્રીકર કરવાવાગો છું માટે એને ૯ મારા હૃદય રૂપી મેરમા રહેનારી કામિની (વીજળી) કહું છું અધિકૃતપ્રમા કામે યુક્ત શોભા વર્ણ છે મટે કોલિ નામે નાધિકાનકાર ‘ હૃદયમેધની કામિની ’ એ શબ્દોવડે કૃષ્ણના અતુલજ રૂપી બીજને ખુલ્લું કર્યું છે

૧૨ શ્લોક—ગીતિ કાઠ પુરૂષ એકએક તેને લેહ જો તે ચાહ આણીને કહે ॥ અપળા હો—એ અતુલ કેવી અપળ છે કે તરૂની તડિત—(વીજળી)ની પેઠે ગદા અને મારા નેવામા પણ ન આવી ! કરિવરતુ—કલમ લાથીતું ‘ કુચઅકુરો ’ એ શબ્દથી સુગારભાવ ઉપાડી રીતે જાણી આપોછે મટે હેલેલ નામે નાધિકાનકાર અપળા અને તડિત, તથા અતુલ અને તરૂની એવા એકજ અર્થની પુનઃસ્મિતેણી છે મટે બ્યપેલ અર્થમઠ જેમકાન્વપ્રકાશમા, “ તનુવપૂરજવન્થોસી કરિકુન્નરકધિરરક્તસરન સર । તજોધામમદ પ્રયુધામ્નામિન્દ્રાહરિર્જિણુ ॥ એમા તનુ—વપુ, કરિ—કુન્નર, રુધિર—રક્ત, તેજ—ધામ—મદ હૃદ હરિ જિણુ એ એક અર્થના શબ્દોની રચના કરી તે નૂદા નૂદા અર્થે વાપર્યા છે ચિત્રચદ્રિકામા પણ દ્વાપર હો—’ કવિતા એજ જતનો ॥

(ના) શ્રી.ભો હરણીને બકરી માની ‘ વાધ અને બકરી ’ વગેરે બોલે છે

(પા) શ્રીદામો ક્યા ચિત્રને હરેશીને કહે છે તે સ્પષ્ટ કરે છે સખા હો—મારા

શ્રીદામો—(૧૫૫) આ વળી વગનમાં વધતે કેવું ? એમાંથી
વળી કંઈ ' ઇદં વૃત્તીત્ ' નીપજે એવું છે કે નહીં ? (પા)

કૃત્ત્વદેવ—(સખેદ) ગોપત્રધુ ! એ ચિત્રનકે પ્રિયને આવા
વલનનું સૂચન કર્યું છે સામ્રાજ્ય —

શ્લોક.

દગ્ધ દગ્ધીકેરે, અથ્થુ ચાતે કહે, ૧૩
મૃગઅરિ જેતો જામે, સ્મરુ સગ ધરેજે !
નર્થો ધટિત થયુ એ, એમ કાતા કહે, ૧૩
જાગ કાગ જાગ સાંસા વ્યથે આ દે' દહેડે ! !

અરિય—

શ્લોક.

અરે એતુ કાલે કર્યું આજ આવી,
અરે કીર્તિ મારી અનિજે લખાવી !
દોડે હુ દહ્યું ચક્રથી શક હોગે,
જાવે જાવ નાની જૂં પાનાગ તોરે . ૧૪

શ્રીદામો—(અજાકાદ મામળા ગજગવવાની પેઠે) દેવ ! દેવ !
નામો નામો ! નામજુ નામજુ ! નામજુ આવી નામજુ ! (પા)

(અમે એકદમ દિનારને ચાનતી રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે)

રૂકિમણી—(સંકોપ) અલ્યા ગોપનધુ ! એ શુ ગોલ્યો ? ફરી બોલ્યું જોઈએ તુ લાડકો તારા દેવનો ! ને બીજાને કંઈ આવળું મહીસ તો જોના જેવું થયે (મા)

શ્રીદામો—(નમન કરી) દેવિ ! મેં નો મારા વયસ્થને કૃત્ય કે તમને નદ વરોદાનો ક સુદામા જેના મિત્રનો ના મણ, ના ગણ કે પાડ ! એમા તે અમે શુ જૂઠું કૃત્ય ? અરે પ્રભુ ! ગરીબનો બેની રામજ છે 'ખરા બોનો માએ માર્યો' ! વાર દેવિ ! અમે હવેથી એવું નહિ મોલિયે અને જો તમને અમાગ પગલા ન ગમતા હોય તો અમે અમારા મજમા જતા રહિયે (મા)

રૂકિમણી—(સંકોપ) ગોપનધુ ! હું તને મારી પેટે ઓળખુ છું અને જાણુ છું કે મારા આબ્યાથી તને અમોઝગે કીડિયો કરવા જેવું થયે અહા ! વારમાત્રવમા કંઈ મણા નર્થ ! “ જાણુ ॥ દેવ અને કપાશિવાની આખ્યો ” હીકજ છે (વા)

શ્રીદામો—જો એમજ છે તો અમે અમારે આ ચના (એમ કહી જતો રહે છે)

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવ પામે જત) કેમ આર્પણ ! તમે કરેતા'તા

(મા) દેવીના કામ્યુસ્ત વામ્ય વર્ણ્યા છે મઠિ સોટક નમિ ગર્ભસધિનુ અગ થણુ

(મા) વયસ્થ—મિત્ર (કૃષ્ણ) નામજુનો અર્થ ફેરડીને ના ગણ (શુભ—ઉપ કાર નહિ) એનો અર્થ કરો મઠિ પતાકાસ્થાન વર્ણ્યા છે પતાકાસ્થાન વિરે સાદિ ત્ય પૈશુમા લખે છે

‘ યત્રાર્થે ચિન્તિતેન્યાસ્મિન્ તત્ત્વિગોન્ય પ્રયજ્યતે ।

આગતુસ્ત માવન પતાકાસ્થાનક તુ તત્ત્વ ॥ ’

‘ ત્યા કોઈ એક અર્થનુ ચિત્ત કર્યું હોય અને ત્યા તેનાજ જેવા બીજા અર્થની યાત્રના આશ્રતુક ભાનવડે કરવામા આવે તેને પતાકાસ્થાન કહે છે ’

(વા) જાણુના ઇત—અર્થાત કૃષ્ણ જેવા સ્ત્રીનખને તારા જેવાજ સખા હોય તો !

ને કે હુ તો કશામના નથી ! તારે ચક્ર કોના પર ચઢાવવાનો રિવાજ કરેછો ?

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવિ ! તમારૂં મન તો સકારીય રહેવાનું તે રહેવાનું જ મને આજે જાગૃત્વાધિ પીડે છે તેનો નાશ કરવાને હુ ચક્રનું સંગ્રહ કર'તોતો એટનામત્ત પશુ તમને જો સકા પડી ભારે તો હવે પ્રારબ્ધ ! (રા)

રૂકિમણી—દેવ ! હાલ તો ઠીક લગાવતા આનડે છે 'જેના ચાકર એવા ઠાકર' પણ પહેલા પ્રેમની વાતો કરતા'તા તે આવા હડહડતા વ્યાધિમા શી રીતે ચતી'તી ? (રા)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! શ્રીદામો રાધા આદિકની વાતો સભાગી અને તેનો ભાગ કહી મારી િદા કવ્વા લાગ્યો, ત્યારે મેં તેને જે પૂર્વે પી વાતો ગણ્યાની ટાઢો પાડ્યો ! એમા તે અમે શું કર્યું કે તમે આદના બધા તપી મય કો ?

રૂકિમણી—અમારે તપત્તુષ છે કોના પર અને કહેવું'યછે કોને ? પણ આજે જોએની વાતને જોડી પાડેછો ત્યારે કહેવું પડેછે મદારાજ કહો જોઈએ, જનારે હુ આરી ત્યારે તમે પણ શુ સત્તાડત'તા ?

કૃષ્ણદેવ—હા, ખરી વાત ! એ તો મેં સભ્યકાજ સંમધી !! પત્રો દબારી મૂક્યા છે જન જોવા હોય તો જઈને કરારે જુઓ, જોને પછે આપોઆપ જોમતા બધ યજ્ઞ જરો.

રૂકિમણી—દેવ ! એના ખોતરણા કાઢવા િ અને કોઈના કાઠરા ઉઘાડા જોના !! મારે ક્યા કાળા હાથની બાધા છે કે તે હું જોના જોશુ ?

(એવે ત્યા ઉતાવળો ઉતાવળો દારપાલ પ્રવેશ કરેકે)

દારપાલક—દેવશ્રી ! આપના િત્રા આપને જોવા માટે આણીયા આવેછે .

કૃષ્ણદેવ—અરે દારપાલક ! જા તેમને અહીં વધ આન્ય

(રા) ચક્રની યોજના રાત્રુ પર કરવાને સભારી છતા તેની યોજના જ્વર ઉપર કરી બનાવી, માટે આ પણ પત્તાકાંદેથાન વર્ણાય છે

(રા) જેવા ચાકર ઇન્—શ્રીદામએ નાજાપુને કામે ના ગણુ અર્થ ધરાવ્યો ત્યારે તમે ચક્રની યોજના જ્વરપર ઘટાડી !

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! આ કંઈ નન્કાસુરને છતવા જવા જેવું તો નથી ? (વા)

કૃષ્ણદેવ—જો પ્રિયા એમ લાગતું હોય તો તમે પણ કરારે જોશી રહો; અથવા આ અતઃપુરમાં જઈ ચિકિત્સા લુઓ.

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! મારે એટલું બધું કરવાની શી ગરજ છે ? 'જેવું વાવશે તેવું લણશે.' (એવે ત્યાં દારપાલક સાથે વસુદેવ પ્રવેશ કરે છે અને રૂકિમણી આવી જાય છે.)

વસુદેવ—અહો કુલદીપક ! તારી પ્રકૃતિ કેવી છે ? મને તો અધુના શ્રીદામાએ કહ્યું કે કૃષ્ણદેવની પ્રકૃતિ જનરવડે અતિ પીડિત છે અને આવતી કાલનો દારકાગમોતસવ પણ ખેજ કારણથી બંધ રહેવાનો છે. મેં એ વાત સાંભળી કે હું તો તત્તજ તારી કને આવ્યો. કુળદેવી સર્વ સાગ વાનાં કન્શે. (જા)

કૃષ્ણદેવ—પિતાશ્રી ! શ્રીદામાએ કહી તેની મારી પ્રકૃતિ પૂર્વે થઈ ગઈ હતી; કિન્તુ અધુના તો મને સારો આરામ છે. મને હવે ધરમાં ગમતું નથી મારે હું પણ તમારી સાથે મહારાજને મળવા આવું છું. (પછે બી પ્રતિમાને શુભ સ્થળે સંતાડી દેછે, અને શ્રીદામાનાં મનથી વખાણ કરેછે) (જા)

વસુદેવ—અહો કટમોચન ! જો તને સગમાં નથી મહાત્તું તો આજ આપણે રાને રાને સજ સ્થાનમાં જઈએ. (જા)

કૃષ્ણદેવ—હા પિતાશ્રી એમજ કરીએ તો ઠીક. (એટલું બોલી જ ને જણુ ધીમા ધીમા ચાલ્યા જાય છે).

તૃતીયાંક સમાપ્ત.

(વા) શ્રીદામાની પાછલી યુગ્તિ યાદ આણીને કહે છે. આર્યપુત્ર ઇ.

(જા) અધુના—હમણા

(જા) કિન્તુ—પણ. શ્રીદામાનાં મનથી વખાણ કરે છે—રૂકિમણી રૂપી વિદ્ય યાગવાને શ્રીદામાએજ વસુદેવને મોહત્યા હતા, એમ વ્યંગિત કર્યું છે

(હા) કટમોચન—કટમાથી છોડાનવાર (કૃષ્ણનું સંબોધન) સગ—ધર. રાને રાને—ધીમે ધીમે

અંક ૪ થો.

(કૃતવર્મા અને પદ્મપ્રભા વાતચીત કરતાં પ્રવેશ કરે છે.)

કૃતવર્મા—અરે પદ્મપ્રભા ! તું આજ અહીં ક્યાથી ? કેમ, રાણી રૂકિનણી તો આનંદમાં છેને (ગ)

પદ્મપ્રભા—અહો દાર્દર્ય ! સ્વામિની અત્યાનંદમાં છે અને તમને કંઈ કામ માટે બોલાવે છે. મને કહ્યું છે કે મને તે કામ કરતા હોય તો તે બધા રખારી એકદમ નિનયપૂર્વક તેમને અહીં બોલાવી લાવજો. (આ)

કૃતવર્મા—(સચ્ચાર્ય) શું મને રાણી અને તે પણ રૂકિનણી બોલાવે છે ના ના, એમ હોય નહિ; તમે દેવતા સખી પદ્મપ્રભાજની !

પદ્મપ્રભા—અહો નરસાર્દ્ય ! શું ઓગખાણ પણ પડતું નથી કે ? તમને રૂકિની ભગિની અને પરમ ઐશ્વર્યવાન કૃષ્ણદેવતી પ્રિયા જે રૂકિનણી તેજ બોલાવે છે, અને હું તેમની મુખ્ય સખીમાની એક સખી છું તે તો તમે જાણોજ છો. (૧)

કૃતવર્મા—વાર ઠીક આવો ત્યારે. પણ પદ્મપ્રભા ! શા કાર્ય માટે બોલાવે છે તે જો તું કંઈ જાણતી હોય તો કહે, જેથી મારે સાથે રાખવા જેવું હોય તે હું સાથે રાખું.

પદ્મપ્રભા—(કાને હાથ દઈ) કેમ બોલાવે છે તે વિષે હું કંઈ પણ જાણતી નથી.

કૃતવર્મા—દમણા નહિ તો ધડી રહીને અથવા આજ નહિ તો કાલ પણ મને બોલાવવા વિષેની કંઈ ચર્ચા ચલાવું તાગ જાણવામાં હોવું જ બેધએ.

પદ્મપ્રભા—હે દાર્દર્ય ! તમે જેમ મારે વિષે જાણવાપણાનું અનુમાન કરાડો તેમજ હું જો વાતથી જાણીતી હોત, પણ મારી પ્રકૃતિ જે દિવસથી સારી નહોતી તેથી કરાં હજ્યો ને કરા આચર્યો તે પણ મારા જાણવામાં નથી. આવોને, ત્યાં ગમેથી સર્વે સમજારો.

(ગ) રાણી—રાણી (ગા) દાર્દર્ય—કૃતવર્મા. (૨) નરસાર્દ્ય—મનુ બોલા વાપ જેવો પરાક્રમી

કૃતવર્મા—હા હા, એ તો જણાશેજ; તોપણ પેહેલેથી કંઈ જણાય હોત તો હીક પડત વાર ત્યારે આત્રો આપણે ઉતાવળ જઈ તર્કવિતર્ક થતા અટકાવીએ. (એમ કહી જાને જણી નય છે.)

(સુખાસનારૂઢ કનકમાલિકા સદ્ ઇકિમણી પ્રવેશ કરે છે). (૬)

કનકમાલિકા—(આગળી નડે) દેવિ ! જુઓ પેલી પદ્મપ્રભા હાર્દિકપને તેડી ઉતાવળે ઉતારણે આવતી જણાય છે.

ઈકિમણી—હા સખી ખરું; હવે પેલો (કાનમાં કહે છે) તામ આપણે ખરેખરો મચાવવો જોઈએ.

કનકમાલિકા—વયસ્થા ! એ માટે તમે વધારે ચિંતા રાખો મા, તમે કહેજો એમ (કાનમાં), અને હુ કરીશ આમ (કાનમાં) (એવે કૃતવર્મા તથા પદ્મપ્રભા કને આવે છે) (૭)

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાસીનો જય જયકાર હો.

ઈકિમણી—(સચિનય) અહો હાર્દિક ! આવો પધારો. આજ કંઈ આ ગમ આવવું થયું દેખું ! (પદ્મપ્રભા વાણી જોઈ) કેમ સખી ! કૃતવર્મ મળ્યા કે નહિ.

પદ્મપ્રભા—(વિચારમાં પડી) હેં હેં દેવિ ! તમે શુ કહ્યું ?

કનકમાલિકા—કેમ કંઈનું કંઈ કરી આવી કે શુ ? ગાનનું ઘોડા તજે અને ઘોડાનું ગાય તજે નાખવાની જેને ટેવ હોય તે શી રીતે ટજે ?

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાસિ ! કૃતવર્મને જદવે પદ્મપ્રભા મારું નામ સમજી હશે હવે એના પર રીસ કરવાનું કંઈ કારણ નથી. હોય જુલ્ય તો બહાની પણ થાય. વાર મને આપનો અનાયાસે મેળાવ થયો એજ હું ધન્યતા માનું છું

ઈકિમણી—અહો હાર્દિક ! એ તો હીકજ છે કે તમને જોવાની હાલી; પણ કંઈ જીશુજ જોડનું ચોડ વેનરી જેસે નો કેમ કરીજો ? હવે એ તો મારા કામગીજ નહિ એને આવડો મોટો ' આ ' નો બોદ સમજાયો નહિ ત્યારે જીશુ શું સમજવાની હાલી. (૮)

(૬) સુખાસનારૂઢ—સુખાસનભરજેડી (૭) વયસ્થા—મૈત્રિણી—સુખી

(૮) ' આત્રો—આકારનો. કૃતવર્મ અને કૃતવર્મા, જે રામદોમાં જે અત્ય

' આ ' રચરનો ભેદ છે તે

કૃતવર્મા—અહો રાત્રિ ! એમ એનાપર કોપ કરવો ઘટ નહિ. તેમ એને આ પ્રાસાદ તમ્ભવો અને તેનો નિમિત્ત કારણ હું બનું એ ઠીક નહિ. હોય ' ભણ્યા બૂને અને તારા કુળે. ' આ સમયે તો એને મારે કોણે ક્ષમા કરવી ધટે છે. (પદ્મપ્રભા ભણી જોઇ) અહો પદ્મપ્રભા ! તું હવેથી બૂત્ર કરતી મા જા જઈ કૃતવર્મને બોલાવી લાવ્ય.

રૂકિમણી—(સકોપ) જોજે કૃતવર્મને બદલે કૃતકને બોલાવી લાવતી ! શું કહે ? હાર્દિક્યના મેનિ મારાથી કંઈ કરાતું નથી, બાકી સર્વે સારાં વાનાં થાત ! (ક)

કૃતવર્મા—જા જા ! જા સત્વર બોલાવી લાવ્ય. (પદ્મપ્રભા જાય છે). રાંડ ! હવે હું પણ જમરા (એમ કહી કૃતવર્મા ઉઠે છે)

રૂકિમણી—(સંવિનય) હાર્દિક્ય આવજો હો. અને તમારે નકામો ધક્કો પડ્યો. તેનું કંઈ મનમાં લાવશો મા.

કૃતવર્મા—(નમન કરી) જોમાં તે અમારા જેવાએ મનમાં શું લાવવા જેવું છે ? ધન્ય ભાગ્ય કે મારા જેવાને અનાયાસે આપના દર્શનનો લાભ થયો. (હવે તો હું રંગ માથું છું એમ કહી ચાલવા માંડે છે).

રૂકિમણી—(સાંભરી આવ્યાની પેઠે અભિનય કરી) હા હાં, હાર્દિક્ય ! તમારાં તો લસે થવાનાં છે ને શું ?

કૃતવર્મા—(સમજી) હા રાત્રિ ! એમ કહેવાય છે ખરું.

રૂકિમણી—એમ છે, એવું કેમ નથી કહેતા ?

કૃતવર્મા—તે તો તમને વિદિત હશેજ કે સત્રાજિતનું મન સરોજપત્ર જલવત્ સ્થિર છે. જો એવું છે તો પછે ' એમ છે ' એમ કેમ કહેવાય ? (ક)

(ક) હાર્દિક્યના છંદ—અર્થાત્ હાર્દિક્યની સરમ છંદની નથી માટે હું તને કાઢી નથી મૂકતી સાચાં વાનાં થાત !—અને કાઢી મૂકત, અને તેથી એક મૂર્ખ દાસીની પીડા રજત ! (અથવા વક્રોક્તિમાં).

(ગદ્ય) વિદિત—માલમ સરોજપત્ર જલવત્—સરોજ (કમળના) ના પાંદડા ઉપર પડેલા જળના જિંદુના જેવું. અર્થાત્ જેમ કમળના પાંદડા ઉપર પાણીનું દીપું સ્થિર રહેતું નથી તેમ સત્રાજિતનું મન પણ સ્થિર નથી.

રૂકિમણી—હાર્દિકા ! એ તો તમારૂં કહેતું ખરૂં છે મેં પણ
 અને સાબળ્યુ હવે કે જે સત્રાજિત તમને કન્યાપત્ર કરે તો શત
 ધન્યા મેરુ હૃદય મચ્છાવાને સજ ચમ્પ રહ્યા છે (લ)

કૃતવર્મા—ગતિ ! એ વિષે તો કંઈ ગણુ વિચાર કરવા જેવું
 નથી શતધન્યા તો મૂર્ખ છે અને ખાતી ધન્યતા મળતા જન્મગીજ
 કરતો આવ્યો છે એનામા તે શું પૌરુષ છે ? (લ)

રૂકિમણી—પણ હાર્દિકા ! મેં એનું સાબળ્યુ છે કે જે તેનો
 દાય દાવ તો તે કન્યાદરણ કરવાને સજ ચમ્પ રહ્યા છે અને વળી
 વયોહૃદય (સસજ્જ) પણ ઉપલવાના સભળા છે ! (ઇ)

કૃતવર્મા—શતધન્યાથી કન્યાદરણ તો ચમ્પ સહે એવું નથી
 કારણ કે મેં જ્યારે એ વાત સાબળી સારે તેમ ન થવા માટે ની સર્વ
 યોજના મારા આપ્ત વર્મને બેગવી યથાર્થ કરી રાખી છે (સરિમન)
 અહૂરતુ પણ સભળાય છે ખરૂં. (ઇ)

રૂકિમણી—અમારે તો કહેતાવું એજ છે કે રહેનાય તેજ્યા
 આવધ રહી કન્યાગત્ત ખીજ કાષ્ટને દાય ન જાય તેમ કરજો સારા
 કામને આણુધાર્યા અનેક વિધિ થાય છે, ત્યારે પ્રભુનો પાડ માનતા જેવું
 એ પણ ઠીક થયું કે હાગકામમોત્સવ અગ્રકો (એવે જનનિકામર્ગત
 શબ્દ થાય છે કે " દેવની પ્રકૃતિને સગવે હારકામમોત્સવ બધ રહ્યા'તો
 તે કુળદેવી ની કૃપાથી મદારાજને આતમ લાગે આજે આરભાયો છે
 માટે હાલી મુરાતી અથવા સમગ્ર પુરજને અસારથીજ પદ્મ રાગો
 ઘાનમા જવા માડતું જે કાષ્ટ એમ નહિ કરે તેને માટે ધટિત શાસ
 નની યોજના કરનામા આવશે, માટે સાબળજો સાબાગજો, જન્મે જન્મે

(લ) હૃદય—હૃદયુષ્ (લ) ખાતી ઇ—જેમ ખાતી ધન્યતા મુખ ઉપર હાય
 મારવાથી ધાર અવાજ નીકરે છે તેની જેટ પૌરુષ ન છતા મોટે બડાઈ મારે છે

(ઇ) કન્યાહૃદય—અર્થાત્ તમે સાવચેત રહજો કે કાષ્ટ કરતું કરી નય નહિ !
 (સત્યમામા કૃષ્ણને પરણી જાય નહિ માટે રૂકિમણીએ આ તાવ મચ્છાવ્યો છે એમ
 સમનય એવું છે) વયોહૃદય—ધર ! (અહૂરતુ ઉદેશીને આ શબ્દ કહ્યો છે) સનન
 —લાજવાનો અભિનય કરીને (ઇ) આપ્તવર્મને—૨૧ નને સરિમન—લગાર
 હસીને અહૂરતુ—(વયોહૃદયનો હસારો સમજને)

જન્ને હો ! " એમ બોલી દેલ વગાડે છે. તે સાંભળી રૂકિમણી (સઆશ્રય) અરે કનકમાલિકા આ શું ? હાર્દિક્ય ! આ મહોત્સવ ક્યારે કર્યો તે કંઈ તમારા જાણવામાં છે કે ? (બો)

કૃતયમ્ના—રાત્રિ ! કાલેજ રાત્રે સભાસ્થાનમાં મહારાજ કૃષ્ણ-દેવની ઇચ્છા ન છતાં શ્રીમમાએ તેમને આગ્રહપૂર્વક સમજારી મહોત્સવનું કરાવ્યું 'તું' વાડ એણે પણ સકલ જનનો આર્થિવાદ ઠીક લીધો ! હવે તો હું જઈશ. મને આખે ધણી વાર ચર્ષ. (એમ કહી જવા માડે છે).

રૂકિમણી—અહો હાર્દિક્ય ! આવજો હો; અને મારી એક વાત માટે વાધતા જાઓ. હું તમારા કિતને કાળે કહું છું કે સનધન્વાએ શીદામાને પણ મારા સમજવા પ્રમાણે સાધનરૂપ કર્યો છે માટે કન્યાનું રક્ષણ કરવામાં હું શિયારી રાખજો.

કૃતયમ્ના—(નમન કરી) રાત્રિ ! તમે મને આવી શુભગોષ્ટિ પણ જણાવોહો અને મારે વિષે આટલો બધો બાવ છે એ મારા શુભ ચિન્હની હું જોઈ નિશાની માનતો નથી. હવે હું જઈ છું, બેસો. (એમ કહી જાય છે).

રૂકિમણી—(સખેદ) હલા કનકમાલિકા ! આ દાવ રગવામાં ગોપખંધુએ શો વિચાર કર્યો હશે ? મને એમ લાગે છે કે આપણા સર્વની આપ્ત્યોમાં ધૂળ નાખી એ એનું ધાર્યું કરશે. જો સખિ ! એમ માય તો તો સામા ધવામાં શો માલ રહ્યો ? આર્યપુત્રની અપ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી અને આખરે આપ્ત્યો જોણી રહેવું. અરે પ્રભુ ! ગોપખંધુને તે તે શેનો ધડયો છે ? (એમ કહી નિઃશ્વાસ નાખે છે).

કનકમાલિકા—વચર્યા ! હવે મનમાં જોઈયું લાભાથી શું વળવાનું છે ? આપણે પણ એની ધાગણાના વિદ્ય કેમ પડે તેના ઉપાયની યોજના કરી રહ્યા છીએ. (જુઓ પેવી પદ્મપ્રભા હાર્દિક્યને ગયો જોઈ આવે છે.)

પદ્મપ્રભા—અહો સખિ ! મહોત્સવ તો ગોપખંધુએ મહામહાપાને કરાવ્યાનું કહેવાય છે. કહે કહે કનકમાલિકા ! હવે એ કાળે કેમ કન્યું ?

(બો) રૂકિમણી મહોત્સવ સંબંધી તર્ક કરે છે માટે ગર્ભસંધિનું ઇમ નામે અગ વર્ણવું છે.

કનકમાલિકા—તુ પણ એમ ગણરાય છે કેમ ? જેણે ગોપન-
ધની સુવર્ણસરોજિન્નવાણી જુક્તિ ઝાકળના જળ જેવી કરી તેા તેની
આ ધારણામા ધૂળ નાખતા શી વાર લાગવાી છે ? જો હાર્દિયને કહ્યું
છે તેથી તે પૂર્ણપણે સાવધ રહેશે અને આપણી હેમધુગ્ધિકા આદિક સર્વે
સદ્વચરીઓને સત્ત્વ સમ્મતી સત્રાજિત્વના ભોજનગડપ આગળ કાઢ ન
જાણે તેમ હીની રાખવી તેમને આઠા કરવી કે ગોપનધુ ત્યાં આવે
તો તેનો ધાટ ધડી નાખવો અને જો સત્રાજિત્વગુતા કંઈ જતી જણાય
તો તેને કેદ કરી લેવી. નાગરિકા જો કંઈ મળી જાય તો તેને મહોત્સનમાં
જવાજ દેતી નહિ (જો)

પદ્મપ્રભા—સખિ ! તે ધાટ તો કીક ગાઠ-યો છે, પણ કહે
જોઈએ દેવની ચર્ચા જોવા તે કોની યોજના કરી રાખી છે ?

કનકમાલિકા—એ માટે મેં એવો વિચાર ક્યો છે કે હનરા
આપણી વચરયાએ જઈ દેવે અમુકરથજો આવી આજનો આનંદમય કાગ
ગત કરવો, એવું નક્કી કરવું; અને દેવ તેમ ચાચરે છે કે નહિ તે તારે
જોતા રહેવું. જો કંઈ અવળું આવજી જણાય તો તેથી અમને ઉતાવળે
જાણીતા કરવા. મારે વચગા કને રહેવું અને ઉવાચ મળ્યા પછે તેમને
વિદ્યુટાં પડવા દેા નહિ (ક)

કૃતિમધ્વી—(નિશ્ચય નાખી) અહો સખિઓ ! તમે જે વિચાર
ક્યો છે તે ધણજ ઉત્તમ વિચાર છે હું પણ જઈ આયંયુત સાથે પદ્મપ-
રંગોદ્યાનમાં મ્મે રથજો તિહાર કરવો તે સહુ નક્કી કરી આવુ છું; પણ
મને ગોપનધુ હૃદયમાં આડો અને અનગો સાધ્યા કરેછે.

કનકમાલિકા—વચરયા ! એમ હિમ્મત હારી જવાથી ઉતરો
આરવેના કાર્યનો ઉત્સાહ મંદ પડેછે માટે ધીરજ ધરી તમે દેવ કને જઈ
સહુ નક્કી કરી આવો, અને અમે પણ અમારે કરનાતુ કારજ કની
આપીએ. (એમ કહી ત્રણે જણા છુટાં પડી ચાલ્યા જાય છે.)

(ગી) અહીં કનકમાલિકા ઉત્સાહયુક્ત વચરયાથી અર્ચની સાધના કરવાનો
નિશ્ચય બતાવે છે મારે પ્રેમઆહુત તથા સુદિન નામે નાટ્યાત્મકર વર્ણવ્યા છે

(ક) વચરયાએ—દેવોએ અહીં મર્ચની યોજના સારી રીતે કરી બતાવી છે
માટે પ્રવર્તન નામે નાટ્યાત્મકર વર્ણવ્યા છે

(પ્રિયાની પ્રતિમા જોતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે.)

કૃષ્ણદેવ—અરે પ્રિયા ! કોપક્રિયા—ના ના, કીડા કરવી તુ જવાદે.
દવેથી હું એવો પણ છળ કરનાર નથી. (સ)

શ્લોક.

મૃગમદનિલક તરણી, કોપ કરતાં વળી જરા જાયે;
જોપેછે તે અતિશે, તોયે જીવ આ પ્રિયા ! અમુઝાયે !

અપિચ—

શ્લોક.

દાળે સખિનો પ્રિયા કર જરી, આનંદ અગે ધરી,
પીસારે વનિતા ન જો પોસરવું, આવા કટાક્ષે કરી;
દે આનિંગન દે પ્રિયા કર ચહી, આથી ન કાંઈ વધુ,
માયુંછું અનુદિન દીન ચમને, અર્પું તને આ જાધુ !

(એવે ઉતાવળો ઉતાવળો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે).

દ્વારપાલક—દેવનો જયજયકાર હો. મહારાજવિરાજ ! ઉભય
સચિવ દ્વારે આવી ઉભા છે અને દેવને મળવાની ઇચ્છા રાખેછે. (ગ)

કૃષ્ણદેવ—(કચવાતે મને) દ્વારપાલક ! જા જઈ તેડી લાખ્ય.
(પછે પ્રતિમાને આલિંગન હથ ગ્રસ્ત રચળે મૂકતાં નિઃશ્વાસ નાખી કહે છે કે—)

શ્લોક.

કુમુદ દિમાં સુ લહે દિન રાત,
પ્રિયા ! પણ થાય જુઓજ પ્રભાત;

(સ) છળ—(સુવર્ણસરોજિકામાં ક્યોં હતો તેનો) ૧ શ્લોક—ગીતિ.
મૃગમદનિલક—કંસ્તરીતુ તિલક હે તરણી તુ કોપ કરે છે તેથી તારા કપાળમાં કરેલુ
કંસ્તરીતુ તિલક જરા જાયે (થોડે જાળે અદર્શ થાય છે), તેમ છતાં તે અતિશય જોપે
છે. હે પ્રિયા ! એમ તારા સુદર મુખની છબી જોતા છતાં પણ આ જીવ અમુઝાય છે.

૨ શ્લોક—સાર્દૂલવિકીરિત. દાળે છે ઇ—સાર્થબાગા લાગ્યો કૃષ્ણની સમક્ષ
કોઈ વાત ન કહી દેવાની ચેતાની સખીને હાથ દાળીને સૂચના કરે છે કૃષ્ણ સત્ય
ભામાના ચિત્રને જોઈને કહે છે કે ઇ—કૃષ્ણની ઉન્માદ નામે કામદરાજ વર્ણાઈ છે.

(ગ) ઉભય—જન્ને, સચિવ—પ્રધાન (અદૂર અને સત્યકિ)

અદાપ સુધાશુ કુમુદ મુકાપ,
વિયોગ દહો હરિવંકિત ! કદાપ ?

૩

અપિય—

શ્લોક.

નોતમ આ નીલોત્પલા, પુડરીક ચયું જુઓ જુઓ જુવતી;
તાદ્રુપે તારણી, મીલન માલા કદા કરો દ્રવતી. ૪
(એવે અકૂર, સાત્તક અને હારપાલક પ્રવેશ કરેછે).

સાત્યકિ—(નમન કરી) દેવધીનો જય હો.

કૃષ્ણહેમ—(બકૂને જોઇ ઉભા થઇ) અહો ધર્મજી ! પધારો
પધારો.

અકૂર—અહો કુલમણિ ! આપની પ્રકૃતિ અતિ શ્રમ લાઇ આદર
આપવા યોગ્ય નથી. અલ્પ અલ્પ, હવે સુખાળા થાવ. (ધ)

૩ શ્લોક—મોલીદામજી. કૃષ્ણને કુમુદ અને સત્યભામાને ચંદ્રવંદન રૂપ આપીને
કવિ વર્ણે છે કૃષ્ણ કહે છે કે મુજરૂપી કુમુદ (પોયણ) તુલરૂપી હિમંશુ (ચંદ્ર)ને
દિનરાત લહે (જુએ છે), પપ્પુ હે પ્રિયા ! હવે પ્રભાત થાય છે તે જુઓ. અર્થાત્
પ્રભાત થવાથી જેમ ચંદ્ર અદર્શ થાય છે અને પોયણને તેનાં દર્શન થતા નથી, તેમ
આ બે સચિવો આવી લાગવારૂપ પ્રભાત થવાથી માતૃથી તાન (વારી છળીના) દર્શન
કરી શકતાં નથી જેમ સવાર થવાથી સુધાંશુ (ચંદ્ર) મહાય છે, (સૂર્યની કાંતિમાં
આસ્ત થાય છે) અથવા મહાય થવાથી જેમ ચંદ્ર મહાય છે—હમાય છે અને તેથી કુ-
મુદ મુકાય છે, તેમ વારી છળીને સંતાડવા રૂપ ચંદ્રમહાય લાગવાથી મુજરૂપી કુમુદ
મુકાય છે, હે હરિવંકિત ! (ચંદ્રમુખિ !) હવે તમે એ વિયોગને કદાપ (ક્યારે)
દહોછો ?—અર્થાત્ મરણોછો ? રૂપક. સત્યભામાના મેળાપની કૃષ્ણે ઉલ્લાસાવતાવે
મટે આશા સા નામે નાટ્યાલંકાર.

૪ શ્લોક—ગીતિ. નોતમ હૃ—હે જુવતી ! આ નોતમ નીલોત્પલા (કાણુ
કમળ) પુંડરીક (પોણુ કમળ ચયું) ! હુ ગ્યામનહુની કૃષ્ણ તારા વિયોગાન્નિધી
પિાગો (રંગિ) જની એવો ! મટે તારૂપે (તે રૂપે—પુંડરીક જેવા રંગે રહેતી) દે
તાગી !—હે ગીરવર્ણની સત્સભામા ! મારી મીલનમાળા (તમને મળવાને હુ જે
જપમાળા જુણું તે માળા જે તમે હવે ક્યારે દ્રવતી (હારમાથી પડી જતી) કરેછો ?
—મારી જપમાળા ક્યારે પૂરી કરાવો—ક્યારે મરણો ? એ તાદ્રુપ્ય. પ્રિયાને પુડરીક-
સમાન વર્ણને તેને વિશે મૂળની આકાશ વર્ણ છે માટે રૂપરૂપ નામે નાટ્યાલંકાર.

(ધ) અતિ શ્રમ હૃ—તમે જાણ થવારૂપ અનિશ્ચય શ્રમ લેધને અમને આદર

સાત્યકિ—સત્ય ॥ સત્ય. યદુમણિ ! આપ બેસો બેસો.

કૃષ્ણદેવ—વાર હું બેસું છું અને તમે પણ બેસો.

સાત્યકિ—દેવ ! દેહકષ્ટ વેડી દારકાગમેતસવની આઘા આપી તેથી આખા પુરમાં આપની પ્રથંસા અમે શ્રવણ કરીએ છીએ. (ક)

શ્લોક.

રઘુકુલકેતુ રામે, કીર્તિ કારણ સતી વને મે'લી;

યદુકુલકેતુ કૃષ્ણે, ઉત્સવ કારણ વપુર્પોડા ઢેલી. ૫

અકુર—સાત્યકિ ! તમારું કહેવું સત્ય છે. રઘુકુલ કરતાં યદુકુલની કીર્તિ જુમકલમાં યાદવેંદુએ અતિ પ્રસારી છે. (ચ)

શ્લોક.

રામે રાવણ રાણિયો રણ વિષે, સુગ્રીવ સાથે સહી,

કૃષ્ણે કંસ વિહારો હારો પુરમાં, માર્યો ન સાથે અહીં;

શત્રુઓ શિખિયા વસિષ્ઠમુનિથી, મારીય તોયે જન્મે,

માતૃધાન ગયા દણ મળ વિષે, મૈત્રે પ્રભુ આ પચ્યો. ૬

આગો એવું તમારું શરીર નથી—તમે શરીરે અરાકત છો માટે જીભ નહિ થાઓ તો પણ ચાવો, અવ અલ—ખહુ થયું, ખહુ થયું ! સુખાળા થાઓ—બેસો.

(ક) દેહકષ્ટ વેડી—શરીરે અરાકત છતાં પણ ઉત્સવમાં ભાગ લેવાનું કબૂલ કરી.

૫ શ્લોક—ગીતિ. કેતુ—ધન, રઘુકુળમાં ધન રૂપ રામે કેવળ કીર્તિને માટે સતી—સીતાને વનમાં મેલી (ગર્ભવતી છતાં વનમાં મોકલી), તેમજ યદુકુળમાં કેતુરૂપ કૃષ્ણે ઉત્સવને માટે પોતાના શરીરની પીડાને પણ ઢેલી—તેની દરકાર ન કરી. અહીં રામે કીર્તિરૂપ પોતાના હિત માટે સતીનો ત્યાગ કરી તેને (એટલે અન્યને) પીડા લેવજા કરી, ત્યારે કૃષ્ણે પ્રજાહિત માટે પોતાના શરીરની પીડાની દરકાર ન કરી, એમ રામ કરતાં કૃષ્ણની અધિકતા વર્ણવી છે માટે અધિકાલંકાર (ચ) યાદવેંદુએ—રાદા-નોમાં અંદરૂપ કૃષ્ણે.

૬ શ્લોક—શારૂલવિકીડિત અહીં પણ રામ કરતાં કૃષ્ણની અધિકતા વર્ણવે છે: રામે રાવણને રણસંઘાતમાં રોક્યો અને તે પણ સુગ્રીવની સહાયથી; ત્યારે કૃષ્ણે કંસને નગ રમાંજ માર્યો અને તે પણ જીભની સહાય વગર રામ વસિષ્ઠમુનિ પાસેથી શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર શીખ્યા તોય મારીય (સોનાનો મૃગ મધને આવ્યો હતો તે) ને ન મારી શકત.

કૃષ્ણદેવ—અહો શિનિપુગન ! આજના મહોત્સવ સભાધીની સર
રચના પદ્મરાગોદાનમાં થઈ મધ્યે અઘાપિ કરવાની કંઈ બાકી છે (છ)

સાત્યકિ—અરિપ્રતાપનમ ! અમે ઉભય પદ્મરાગોદાનમાંથીજ
અહીં આવ્યા છીએ દેવશ્રીની આજ્ઞાનુસાર પ્રતિનર્થ પ્રમાણે જ્યા ત્યા
વ સમદ્ધ જોતજોતામાં જાણાઈ ગયા છે, રાજશુવનો પણ તૈયાર થયા છે
તથા સામાન્ય પુરજન કાળે પ્રભાકરના પ્રખર કિશોર અટકે એવી
પણ મેળના કરાઈ ચૂકી છે. આપના હકાર શબ્દથી ધણાજ યોગ
સંગમમાં ઉદ્ધાનની શોભા ઇદ્રોદ્ધાનથી પણ અધિક દેખાય છે. (જ)

શ્લોક.

શા આકાશે અડકી અડકી વસ હમ્મે રહ્યા છે,
શા ભેદોએ મુદમન થઈ વ્યાધિ આધિ દહ્યા છે ?
શા લક્ષ્મીનો ભય વધુ બને કે ગણે આજ રાગે ?
જાણે દેવો કલપતરથી વાંઝિજતા વસ્તુ માગે ૭

આકૃર—પાદવેદુ ! સર્વ પ્રકારની મહોત્સવસમર્થ પૂર્ણપણે સમઘ
ગઈ છે. હવે માત્ર એ મધ્યે ન્યુનતા છે તે એટલીજ કે—

મહો મોટા નાના, નિજ નિજ થયે આર્નો વસિયા,
મકાશે હાસે તે, મદ લનમદે ર મગસિયા,

શે, અને કૃષ્ણ કમ્પ શીખ્યા નહોતા તથાપિ મલ્લમ્ભ ગયેના માનુધાન (રાક્ષસો) ને દયા
નાશ કર્યા એવો આ પ્રશ્ન—કૃષ્ણ પ્રેમગા પથેગો છે અર્ધકાલ કાર (છ) શિ
નિપુગન—શિનિ વસમાં એક—સાત્યકિ

(જ) અરિપ્રતાપનમ !—સત્તુએને જાળનાર પ્રતાપરૂપ અગ્નિવાણા (મધ્યમ
પદ્મોપી તથા બુદ્ધીર્ધ) વરણદ—વાસના મદનના પ્રભાકરના—સૂર્યના પ્રખર—
તીવ્ર ઉદ્ધાનની—જાગ્રતી ઇદ્રોદ્ધાન—નદનવન.

૭ શ્લોક—મદાક્ષતા વરણદર્શો—વાસની બનાવેલી હવેલીએ આકારાને અ
ડવાનો અસંભવ છતાં સંભવ વર્ણો છે મોટા અતિશયોક્તિ મુદમન થઈ—મુદ
(હર્ષ) મુદા મનવાના થઈને વ્યય—ખરચ વધુ-વધારે ગમે—પ્રીતિમાં આનંદમાં
નહો દો—જાણે દ્વલકાનગર વણીરથી દેવો દલસવરથી કલપતરથી વાંઝિજા (છડેની)
વસ્તુ માગના હોયની ! અર્થાત્ જોને જે જોઈએ તે ત્યાં મગેજો બજારની રચના પર
ત્યાં સારી થઈ ગઈ છે, એ વ્યંજના.

દોષાવો આવો ત્યા, નબળાણિ વિદ્યુરૂપ લઇને,

કુમુદો તારે તો, વિકસિત ચગે દુઃખ દહોને

૮

કૃષ્ણદેવ—તો શુ મારે આવવાનુ જ ત્યા બાકી છે ? બલે ! હુ આવ્યો ! (એમ કહી ઉઠે છે અને જ ને સચિવો અનુક્રમે આશિર્વાદ આપી તથા નમન કરી ચાલ્યા જાય છે)

(રૂઢામા કૃવ ખોશી કરમર બાધી હાથમા લાખડી બાની મેળામા જવાને વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે)

શ્રીદામો—ચતિયે ચતિયે, ચના ચના, ચાવહો ચાવહો ચાવરો કે કદાનજ ! ચાલવુ છે કે ? જાત જાત, પાત પાત, અને જાત જાત, કપગ દેન ! દયિતા જોઈએ છે કે ? (જ)

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) અરે જોખજી ! આમ ગાડા શુ કાઢે છે ? મારે કાપે મરના ? જુજ કે ? ખરેખર મોટા ચનામાજ મરા છે બાપી શુ મારે કાર્યનિયતા આ અને અને હુ શુ આમ દુખમા દિન ગાળુ ? દર દર ! “ જેની વેળા એની રક્ષા ” (જ)

શ્રીદામો—દેવ ! આટલા દુઃખી રીએ ચાવ છે ? ગાડા કે ઘેસા, પણ પ્રજુને પ્રતિમા તો અમેજ આણી આપીકની ! જે પ્રતિમા લાવે તે અણિમાદિક કેમ ન લાવે (ટ)

૮ મોક—સિખરિણી હાસે—હાસ્યથી અર્થાત્ હર્ષથી મ. વનમહે-જુવાની વગેરેના મદ્યથી હન્યત ધરને એ બધા મહો (વાસ) મા તમે નજ (આકાર) ના મણિ વિધુ (ચદ્ર) રૂપ લેઝને ત્યા આવો અર્થાત્ તમે તે સૌમા ચદ્ર જેવા શોભાય માન છે. કુમુદો—(છજન રૂપી) વિકસિત—પ્રદુષ

(જ) દયિતા—ખ્યારી શ્રીદામાની વિચિત્ર વાણીથી તેનુ વિરૂપકપણ વ્યન્નિત કર્યું છે કૃષ્ણને અર્થે હાસ્યજનક તથા લેખકારક વામ્ય શ્રીદામે હન્યાર્થો છે મોટો વચા હાર નામે વીધીતુ અત્ર વર્ણાય છે

(ય) માર ઈન્—(વકેન્તિ) અર્થાત્ તારાથી માર કઈ કાર્ય ન થયુ ! ખરેખર ઈન્—પર્યાત્ જે હુ મારી પ્રજાની અવસ્થાવાળો હોત તો સત્યબ્રામાને લાવવી એ કાંઈ મારે કહણ નહોતુ પણ અહીં હુ મોટા જાણીયા જી તેથી મારે બીજાની સહાય લેવા પડે છે !

(ટ) અણિમાદિક—અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓ (સત્યબ્રામાને હરેશને અણિ-માદિક રાખે ચાલ્યો જ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રતિમા સખ્દ સાંભળતાં) અરે ગોપવધુ ! હવે આપણે પદ્મપરગોઘાનમાં જવું પડશે, માટે હું દ્વારપાલક થા અને હું પ્રિયાને પ્રેમાલિંગન દઇ લઉં. (ઠ)

શ્રીદામો—મા'વશ ! મૌકિકમાલા પ્રલક્ષ પેહેરવી તે ઠીક કે મરિચિકા જળનાં મૌકિક વીણી માગા કરવી તે ઠીક ? (ઢ)

કૃષ્ણદેવ—વચરપ ! પ્રલક્ષને અભાવે કંઈ અપ્રલક્ષરૂપ ઉતરે નહિ. જા જા તને કહ્યું તેમ તું કંઈ. પણ હવે પ્રશ્ન કર્યો વગર જઈ સાવધપણે કરય, અને પછે મને પ્રલક્ષ પ્રિયા મેળવ્ય એટલે હું હજાય આર્થનો ભોક્તા તારી કૃપાવડે યષ્ટ (ઢ)

શ્રીદામો—“ ધણીને સૂઝયું દાણીયા અને પાડેશીને સૂઝયું આરશીમાં. ” આ અમે તો અમારે દ્વારપાલક જન્યા પણ જે જે મદારાજ હો ! વાર લાગશે તો તો વેળા વટી જશે અને અમે બાધ રહેવો મહોત્તમવ ઠગવો તે અમારો ભારવઢર થટી જશે. (એમ બડબડ કરતો દ્વાર કને બેસે છે). (બ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રતિમાને આલિંગન દઇ) અહો અનન્યજ ! જે આજ તું મારી પ્રિયાનો મેળાપ કરાવીશ અને તેને મારી પ્રતિ-દિવગની પ્રાણપ્રિયા કરીશ તો હું તારું રતિસદ્ધ આ પ્રમાણે પૂજન કરીશ (ત)

(ઠ) પ્રતિમા સખ્દવડે સત્યભામાની ચિત્રેશી છત્રી સાંભરી આવેછે મારે રમૃતિ. આ રમૃતિ બીજનો અહીં નિરૂપ કર્યો છે તે રૂઝિમાણીના હાથમાં છત્રી જવાથી ફળવાન થશે (ઢ) મૌકિકમાલા-એટીનો હાર. મરિચિકા જળ—ઝાંઝવાલુ પાણી.

(ઢ) અભાવે—ન હોવાથી ઉતરે નહિ—આહું ગણાય નહિ. અહીં કૃષ્ણ તથા શ્રીદામાના ઉત્તરપ્રત્યુત્તર વર્ણવ્યા છે માટે વાકેડેલી નામે વીરોના અંગની ચોળના યદ છે.

(બ) વેળા વટીજશે—સત્યભામાને પ્રાપ્ત કરવાની તક જતી રહેશે, એ દેવનિ છે. ભારવઢર થટી જશે—સત્યભામા અને નામરિકા આગમ હું બહોં કરીશ, એ દેવનિ

(ત) અનન્યજ !—બીજથી ઉત્પન્ન નહિ થયેલો—કામદેવ.

શ્લોક

રતિપતિ ! ગજગતિ મહિલા, મેળવ્ય સુખન કરાવ્ય વેસરતુ,
કમળકુસુમ ચઢાવું, અપામ મૃગમદ કરાવુ કેસરતુ ૯
આપિચ—

શ્લોક.

અખર નખર પાતે, પૃષ્ઠ આ જો ફવાવુ,
સદન સદન પૂજ, ગમ ! તારી કરાવુ,
મદન ! કદન તાર, ચંબુથી જો ચપુ છે,
વદન નવ વદે કો, કષ્ટ જાણે મયુ છે ! ૧૦

શ્રીદામો—(વિચારમા ગરકાવ ચર્ચ ગમેવે વેશે ડાલતો ડાલતો જગજો છે) નાગરિકા ! જોને હો; આ ધડી આખગની છે ! (ગોપ જાણુને દ્વાર વચ્ચે બેઠેનો અને વિચાર કરતો જોઈ રૂકિમણી તથા કનકમાલિકા તે ન જાણે તેમ તેની પાછળ જિવા રહેછે) જોને દો; તુ એમ કરતા ચૂકીશ તેમા તાર જગડશે અહીં તો ઉદ્ધવને લેવુ શુ અને માધવને દેવુ શુ ? એમાના જોય છે માટે જોને હો, નાગરિકા નાગરિકા ! (જો ન સહન થવાથી એકદમ કેાપાવેશમા આવી જઈ રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે) (ચ)

૬ શ્લોક—ગીતિ. મેળવ્ય—(ગજગતિ મહિલા) વેસરતુ—નાકનીવાળીતુ અર્થાત્ તેના મુખતુ અપામ—તિ ૧૬ તને મૃગમદ (કરતુરી) અને કેસરતુ તિલક કરાવીશ

૧૦ શ્લોક—માનિની અખર ધૃ—જો તુ સત્યમામાના અખર (કામજ) નખરપાતે (નખ વાગવાથી) આ (આરા) પૃષ્ઠ (પીઠ) ને ધવાવુ (ધાવવ કરાવુ) તે મને આવિગ્ન કરે એમ થાય, તો હે કામ ! હુ તાર સદન સદન (ઘેર ઘેર) પૂજન કરાવુ, અને વળી હે મદન ! તાર જો કદન (નારા) ચંબુથી ચપુ છે તે કોઈ મુખથી જોલો નહિ અને જાણે તાર કેઈ મયુ છે એમ જરે સામગાનના કથનથી પેતાતુ પ્રિય કરનાર કામને અનુકૂળ કરી લેતાતુ વર્ણવ્યુ છે માટે સ્વચ્છ નામે ગર્ભસંધિના અગના નિશ્લેષ સમજવો

(ચ) એમાના જોય છે—ઉદ્ધવને લેવાતુ છે અને માધવને દેવાતુ છે અહીં સીયુક્તા કેામગ મૃગારનો વ્યાપાર વર્ણવે છે માટે કેશિકીવૃત્તિ વર્ણવે છે, અને દંડ

રૂક્મિણી—કેમ ગોપબધુ ! આજે શી તાલમેલ કરી છે ? નરકાસુરને મરાવે છે કે મિતાશી વસુદેવજીને અહીં મોકલી અમને મદાનવા છે બાળ્યા નચ્ચે ગરતો રાકી કેમ મેઠો છું ? (એમ કહી ૫ પ્રહાર કરે છે અને શ્રીકૃષ્ણ દેવને જણાવવા એા બાપ રે કહી મોગી ખૂમ પાડી નાશી જાય છે) (૬)

કૃષ્ણદેવ—(એકદમ દોડી આવી) હા હા ! શું છે ? શું છે ? (એવે રૂક્મિણીને જોઈ સાવધ થઈ) દેવિ ! આમ દુઃખ દેવું અમારા વયગ્ગને ઘટે નહિ એ બિચારો મોપ કોપામિત્રી હૃદય કરવા યોગ્ય નથી

રૂક્મિણી—(સકોપ) ડિવા જળદે આપ્યો છે કે બિચારો કહ્યો છે ? આ તો મોગ કેસરીની કુમકવાળો છે (એવે રૂક્મિણીની પ્રતિમા જણી નજર જાય છે અને કૃષ્ણદેવ તેની નજર ચૂકાનવાને આમ તેમ ફરે છે) (૭)

કૃષ્ણદેવ—કેમ ત્રિયા ! આજ તો નવલનિકરકુળમાં વિહાર કરનાનો છે હવે કેટલી વાર છે ?

રૂક્મિણી—(પ્રતિમા લેતા માટે) આર્યપુત્રની વારેવાર અને યોગમાં ધાતુ જે કહેવાતું છે તે જોજ છે કે, જો આજ પદ્મપદ્મ-ગોદાનમાં દેવના દશન નહિ થાય તો આ રૂક્મિણી દેહધારી રહેનાર નથી અને શ્રીકૃષ્ણના નાગરિયનું બજન કર અને દેવ મનમાનતી દયિતાઓ વરે પણ આવા હિંમત સમયે જો અમને નિરાશ કરવામાં આવે તો મારા જેવી કદી પણ જીવતી રહે નહિ. (૮)

જન પ્રસન્ન થાય એમ ડોનવાની અતુલ બરેની કીડા કરી છે માટે કિયાનર્મ નામે કૌશીકનો ભેદ પણ વર્ણવે છે

(૬) નરકાસુરને મરાવવા સબધી તથા વસુદેવજીને મોકલવા સબધી તાપ મેન શ્રીકૃષ્ણાએ કરી હતી તે કરી બતાવી છે માટે ઉત્કૃષ્ટિર્ન નામે નાટ્યાનકાર.

(૭) બપોરે—(ગોપને જળદેવજી સબધ હોય અને તમે તેના સબધવાળા છે માટે તેના હરોળો એ ધ્વનિ) આતી કહેવતનો ઉપયોગ કરી બતાવ્યો છે માટે લોકોક્તિ કેસરીની—તમેવપ સિદ્ધી

(૮) દેહધારી ઇન્—અર્થાત્ જીવતી રહેનાર નથી રૂક્મિણીના રોપનું બાપનું છે માટે અદ્વેદ નામે અવમર્શસંધિનું નામ

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એમ જોણુ લાવવાનું કંઈ કારણ નથી હું
અધુનાજ તમારી સાથે આનવા તૈવાર છું

રૂકિમણી—બાળમુકુદને બોલે બોને અમૃતે દાગતા આનડેજ
છે, પણ મારે કહેવાનું છે તે એજ છે કે જો તમે આજના ઉત્સવમાં
મને દર્શન નહિ દો તો હું મારા જીવિતનું દાન તમને દ્વિધા (એટલું
બોલી બરડે કંઈ કંથ્યા જેવું કરી ખૂમ પાડે છે અને પોતેજ પોતાના
વસ્ત્ર ખેંચે છે) (૫)

કૃષ્ણદેવ—(કને જઈ) હા હા પ્રિયા ! કેાઈ જતુએ દશ
કર્ષો કે શુ ? બીજી રહે બીજી રહે, જોના દે જોના દે (એમ કહી
વસ્ત્ર આધુ પાડુ કરી જુએ છે)

રૂકિમણી—(ઉજ આગળ કરી) આર્યપુત્ર ! ઝાડો છોડો, આ
અહીં આગળ કંઈક છે (કૃષ્ણ જાનેતું વસ્ત્ર છોડી દે છે એટલે
રૂકિમણી હડી કાઢી પ્રતિમા ઉપાડી લઈ મનકમાલિકાને મોટેથી હાક
મારે છે) (૬)

કૃષ્ણદેવ—(સંકોપ) પ્રિયા ! એ પ્રતિમાને તમારે અડકતું
નહિ (મનકમાલિકા આવી જોઈ) જા તું અહીં કેમ આવી ?
(કૃષ્ણને કોપ જોઈ કામમાલિકા જતી રહે છે) (૭)

રૂકિમણી—(પ્રતિમાને સજડ પકડી) આર્યપુત્ર ! મારી વય
રથા ઉપર આવા હુનક કાર્ય માટે કેાપ કંગે તેની તો કંઈ ચિંતા
નહિ હોય સોધા અને સરસ તો અમેજ છીએને વાર એ હિ તો
હું આજનો દહાડો નવનનિકરકુ જમા જોવા આ પ્રતિમા લઈ જઈશ
અને જો દેન તહીં નહિ પધરે તો આ ગાણુ આપ પુત્રને અર્પણુ કરીશ
(એમ કહી જવા ગાડે છે અને કૃષ્ણદેવ તેો જમા દેતા નથી)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું જ આ પ્રતિમા વિદારસ્થાનમાં બેતો

(૫) બાળમુકુદને—દૂધને અહીં કપડવડે છમી લેઈ લેવાનો ચલ રૂકિમણીએ
કર્ષો માટે અર્ધધણલ નામે ગર્ભમધિનું અગ વર્ણાયું છે

(૬) ઉજ—સ્તન પ્રદેશ

(૭) કૃષ્ણનું કોપપુત્ર વામન માટે તોટક નામે ગર્ભમધિનું ત્રણ
વર્ણાયું છે

આવીશ. (એવે દ્વારપાલક પ્રવેશ કરી દેવકીજી આગવાનું વિદિત કરે છે). (મ)

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! ઊડો ઊડો; જુઓ માતૃશ્રી પદાર્થો. સ્ત્રી આ તમારી પ્રતિમા (એમ કહી પ્રતિમા આપવા જાય) અને કૃષ્ણદેવ આવેલો કર ઊડી જેના લેવા જાય છે કે રૂકિમણી પ્રતિમા લઈ સત્વર દોડી જાય છે અને દેવકીજી પ્રવેશ કરે).

દેવકીજી—અહો વત્સ ! હવે તને હવણુ તો હેતે. હું તો તને ઓરછપમા જતો જોવા આવી છું. (માથે હાથ ફેરવી) બાપુ ! કેવમ હજી લૂગડાંલતાં પહેચો નથી ? (એવે શ્રીદામાને આવતો જોય) આ તમારા પ્રજના ગોડિમા આવ્યા; હવે ઇંદુ અને ગિંદુ સાથે જાય. (મ)

શ્રીદામા—(અસ્પષ્ટ) અહો માણ, તમે અહીં ક્યાંથી ?

દેવકીજી—ક્યાં અધ્યા ! ત્યારે અમારે અહીં આવવુંજ નહિ કે ?

શ્રીદામા—“ લોચોચોચો માડીનો અને છેજછીની લાડીનો ” એવું લોકનું કહેવું છે. (ચ)

દેવકીજી—ભાઈ પણ તેથી યદુકુળની લાડી લાક્ષને ક્યાં મળી હ કે અમારે અહીં આવવાનું અટકે ? પીટયા લોક તો કહેછે કે કલાનજી આહીરને ત્યાં હિછ્યાં માટે તેમને કાષ્ટએ વાદવ કન્યા આપનાર નથી ! (એમ કહી નિઃધાસ નાખેછે.) (ર)

(મ) કનકમણિકાએ જઈને દેવકીજીને મોક્ષ્યાં; એના હેતુથી કે કૃષ્ણ રાત્રમા જને છાત્ર દે અને રૂકિમણીને પ્રતિમા લેઈને જતાં સ્વેવાનો લાગ મળે. યુક્તિ નામે નાટ્યાયકર ગુરુજી (દેવકીજી)નું આગમન વર્ણવું માટે પ્રસંગ નામે અવમર્શ-સાધિતું અંત.

(મ) હવાનું—શરીર અને મનની સ્વરચના ઇંદુ અને ગિંદુ—અર્થાત્ સમાન વચના મિત્રો ‘હંદ્ર (હરેંદ્ર)’ અને મહેંદ્ર ‘હવરથી ‘ ઇંદુ અને ગિંદુ ’ રાજ્દ થવા દ્યો.

(ચ) લોચોચોચો છં—અર્થાત્ ધાવણું જાળક દોષ ત્યાં સુધી તેનું સુખ મા લોગને અને મોટા મનો એટલે તેનું સુખ સ્ત્રી લોગને.

(ર) યદુવળી કન્યા લાવવી એ મહત્વની વાત છે એ દેવનિ છે. સત્વમામાને

શ્રીદામો—માણ ! ચાલવકુળની કન્યા આવે અને તે તમને અહીં આવતાં અટકાવે તેથી તમારે શું રાજ થવા જેવું છે ?

દેવકીજી—ભાઈ ! “ માડી જુએ આવતો અને લાડી જુએ લાવતો ” એ તો યતનું તે યાવજ; પણ જ્યાં આપણો ઉતાર હોય અને લાની કન્યા ઉતરી હોય તે વાત તો ન્વારીરનો.

કૃષ્ણદેવ—અહ્યા શ્રીદામો ! તારે કંઈ કામ છે કે નહિ ?

દેવકીજી—વત્સ ! એમ એનાપર આકળો શું થાય છે વાઝ, ભાઈ હવે એ આવ્યો છે અને તમારે ઓચ્છવગા જવાની વેળા થઈ છે માટે તમે જાવ અને હું પણ જઈ છું. (એટલું કહી કૃષ્ણને માથે હાથ ફેરવી દેવકીજી આદ્યા જાય છે).

શ્રીદામો—કેમ કહાનજી ! પ્રતિમા ગુમાવી કે ? હવે ઉતાવળા ચાલો, નીકર યોગસાધ્ય જે ગજવાની અણીમા છે તેય પણ કોઈ કામિનીદર્શનથી ચલિત થશે. (સ)

કૃષ્ણદેવ—અહો વયમ્ ! તુજ કહે કે હવે દેવીને મારે શું કરવું ? અરે હું શું પ્રિયાની પ્રતિમા જોવાનેય હનભાગ્ય થયો કે ? (એટલું જોતી માથે હાથ મૂકી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (વ)

શ્રીદામો—ગદારાજ એમ નિરાસ સા કાજે થાય છે ? જો દેવી આજ પ્રતિમા લઈ ગયા તો હું તમને સાક્ષાત્ અણિમાનાં દર્શન કરાવીશ. પણ હવે ઉતાવળે અહીંથી આદ્યા જવાય તો. (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—(સત્વર શૂગાર અજી લઈ) સત્સ; પળી વિવંજ થતાં કંઈ વાકું આવશે. (એટલું જોતી આમ તેમ જોઈ જાને શુભ માર્ગે ચાલ આદ્યા જાય છે)

મેળવી આવવામા રૂકિમણીની મનોવૃત્તિ ઉવટે અનુકૂળ થવાનું કારણ દેવકીની તેવી ઇચ્છા છે, એ પણ અહીં સૂચ્યું છે આશંસા નામે નાટ્યાવકાર

(લ) યોગસાધ્ય ઈ—એમ અણિમાસિદ્ધિ યોગ (યોગ સમાધિ)થી સાધ્ય થાય એવી છે તથાપિ તે કામિનીદર્શનથી (પ્રત્યયર્થેનો ભગ ચવાણી) ચલિત થાય છે, તેમ યોગસાધ્ય (અટપટ રૂપી યોગથી સાધ્ય) અણિમા (સત્યભાગ્યાની પ્રીતિ રૂપ) પણ કોઈ કામિની (રૂકિમણી) મા દર્શનથી ચલિત થશે—રૂકિમણી કહાત્ય તેને સંતાડશે કે વિપ્ર કરશે (વ) હનભાગ્ય—આગવીન (ર) સાક્ષાત્ અણિમાનાં—પ્રત્યક્ષ સત્યભાગ્યાના

(કનકમાલિકા તથા કલિમણી જામ જીવં મુક્તિ પ્રાપ્તિ પુરુષ જોના પ્રવેશ કરે છે)

કલિમણી—હવે કનકમાલિકાને જો જો આ પદપદગ લેના ખટપટ કેવો ઉજ્જમાઈ રહ્યો છે અને નાશ નાશ, જો જો તો માન જાણી દોડી આવ્યો અને ભૂમ ! તુ કૃષ્ણ યદ્ધ કેમ ભૂલ્યો પડી બગે છે ? હું તો ભીષ્મકનકિની કલિમણી છું સનાતનમુખા સત્યમાતા મોગા ! અને શુ દંતુય જતો નથી કે ? મારી કને નક્કર થકુ તા ! હા ગમે છે કે ગમતુ હોય નેવુ કરી મતાવે છે ? જા જા (એમ કહી લૂગડાની અપટ મારે છે અને તેથી ભમરો ભૂમિ પર પડે છે) (ધ)

કનકમાલિકા—વપસ્યા ! એમ જોનાપર કેવો દાહી નાખીશ મા. જો તે આગ જતો ગઈશે તો ચોગરથળ અમથુ રહેશે મગ સખિ ! પેલી પ્રિયમા આપજે ઉનાળા અહીં આપ્યા માટે જોનાઈ નથી તે લાભ જોષ લઇએ (સ)

કલિમણી—આ રહી જો મે તો ત્યાજ નિદાળી જો ! હીરી હતી અને અને ! અહીં આનતા તે એને પ્રલસ જોષ કે ના ? મને જોષ એણે કેવુ નીચુ જાયુ તે મગ તે દીકુ કે ના ? (હ)

(ધ) ગર્ભસધિમા પ્રકાશ થયેલો સત્યમાતા ઉપરનો જે પ્રેમ તેનો સળધ અહીં કલિમણીના કથનથી જણાય છે વળી આગળ કહેનામા આદરે તેમ વાંચનો બન ઉપજતી કાર્યસિદ્ધિનો નિશ્ચય વર્ણુએ માટે અહીંની અનમરસધિ વર્ગીય છે પદપદ સોધાનનો મેગો એ પ્રકરીરૂપ અર્થપ્રકૃતિ છે અને સત્યમાતાની પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય એ અવસ્થા છે એવી રીતે અર્થપ્રકૃતિ તથા અવસ્થા મળીને અવઅર્થમધિ ઉત્પન્ન થાય છે ગર્ભસધિમા ઉત્પન્ન થયેલા અનુરાગમીજ સાથે સળધ ધગવનાર ધનિજન અહીં વર્ણુયુ છે તેથી પણ અનમરસધિ સમજવડ છે પદપદસમ—કમળની નુગધી રજ સત્યમામા પ્રતિ કૃષ્ણનો પ્રેમ કલિમણીના મુખથી સ્પષ્ટપદ પ્રકટ કર્યો છે સત્ય ભામાને પદપદસમ રૂપ આપી કૃષ્ણને ભમરાનુ રૂપ આપ્યુ છે અને ‘ કૃષ્ણ ’ શબ્દ જોવાર્થનાગો છે માટે પતાકારસ્થાન વર્ણુયુ છે ભૂમ—ભમરા ! કૃષ્ણ—કાગો અથવા કૃષ્ણરૂપી લોખંડકનકિની—લોખંડક રાજની પુત્રી

(સ) તે—કેવો ચોગરથળ—કૃષ્ણરૂપી (હ) અને અને દંડ—ખાદી આનતા—આ પદપદસોધાનમા આનતા પ્રત્યક્—સાક્ષાત—ખર મગી (ચિનમા નહિ) સત્યમાતાની પ્રેમ ઉપરની જોના મનનો ભાવ ઉધાનો કર્યો છે માત્ર દિવ્યાર નામે નોખવડાણ

કનકભાસિકા—હા મ અ મારે જોયું છે અને આ પ્રતિમામાં પણ એ કનકના કટાક્ષ જોઈ માત્ર ચિત્ત તો ચેડકે જળવા માડ્યું છે ! પણ અખી આપણે જે પાસ નાખ્યો છે તેમાં એ કેવી ગુફાઈ ગઈ છે ! જે માળુથી જોતું હૃદય અને જેના માણસો રક્ષણ કરે છે. એક જાણુથી સંવર્ધનવા અને જોઈ નહોતો છે અને આપણા ભણીથી આપણી સંચયીઓ સત્તાએ સજી એ કહ્યું ન જઈ શકે એમ ગાને કમળમાં નખી રહીઓ છે એટલું છતાં આપણે પાર કોઈ પામી ગયું નથી. સ્વાર્થત્ર તે સ્વાર્થત્રજ ! વિચાર પુરૂષ જોનો તા રી રીતે પામે ? (કા)

રૂઢિમણી—(વિચાર કરી) હના કનકમાનિકે ! માગ મનથી હું વિચાર : છુ તો આર્યપુત્રને આમ દુભાવ્યો એ મને ઠીક લાગતું નથી, તેમ એ સલભામાં મારી મપત્તી થતા જોઈ છે. વળી મારા સારુજની મેળમાં મોટી ઈચ્છા એ છે કે તેમના સુતે કોઈ યાદવની કન્યા વરની એના તવા જન હુ સવ વિચાર કરૂ તો “ એક કાકરે અનેક પક્ષી પડે ”* તેમ છે અને આર્યપુત્રની પણ મારા પગ જે અશ્વિ થઈ છે તે શ્વિયાય તેનું છે વિચાર કરતા જણાવ છે કે આમાં કંઈ અથ નથી મારે તું કંઈ આવી પેઢી કરવ કે આર્યપુત્ર અહીં પધારે તે સમયે પ્રાણપતિ સત્યભામાને પણ અહીંજ જુઓ પછે આપણે ધટિત લાગશે તે કરીશું. (લા)

કનકભાસિકા—વયસ્યા ! આપણે તો તમે જોઈ કહો તેમ કરવાને તૈયાર છીએ પણ એમ કરતા લાભ શો છે અને અતાજ શો

(કા) હૃદયિક્ય—દૃતવર્મા જોઈ રહ્યો છે—પોતાને મનવાની આશાથી રક્ષણ કરી રહ્યો છે મૂંઝા પક્ષનાગને નિરાશ કરવા જેવા અર્થનું કથન કર્યું છે, મારે નિદ ર્શન નામે નાટ્યનકાણુ

+ આની સાથે ઇંગ્લેન્ડ કહેતા સરખાવવી ઘટે છે “ To kill two birds at one stone ”

(લા) સપત્ની—સો ય અહીં રૂઢિમણીના વિચાર સત્યભામાના લાભમાં અનુ-દા શા છે મારે શક્તિ નામે અવમર્સાસધિનું અત્ર વર્ણવું છે

છે તેનો પૂર્ણપણે વિચાર કરી પછે જે કહેવું હોય તે કહો કે તેની
વેળાસર યોજના કરી રખાવ.

(એવે ત્યાં ઉતાવળે દોડતી પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે)

પદ્મપ્રભા—(મોઢે શ્વાસ ન માય એવે વેશે) અહો સખિ-
જન ! હું તો દેવને જોતી આ મગ આવનાના માર્ગમા બેસી રહી'તી.
બેઠા બેઠા ધણી વાર થઇ અને જ્યારે દેવ એ વાટે આવ્યા નહિ ભારે
હું ઉઠી તજવીજ કરવા તર્ક તો મને જણાયું કે ગોપબલ્લભ દેવ
ગુપ્ત પથે થઇ આણીપા આવ્યા છે. તે જોવા હું એકે હાલે અહીં
દોડતી આવી છું. (ગા)

રુકિમણી—(સકોપ) શું ત્યારે આર્યપુત્રે મારી પ્રતિજ્ઞાને પણ
ફોટકજ માની કે ! વાર ઠીક; જ કનકમાલિકા ! તું મને તેમ કરી
સત્રાજિત્વસુતાને અહીં બોલાવી લાવ્ય. એટલે આ પ્રાણુ, હું એને
આર્યથુ કરી આર્યપુત્રને કાળે એ ઈચ્છેલીને પનોતી કરી જમરા. જ જ;
કેમ વાર લગાડેછે ! જો તું નહિ જાય તો હું જાતે જમ એને અહીં
તેડી લાવીશ. (ઘા)

કનકમાલિકા—આ અમે જ ને જણીઓ જમએ છીએ અને
એને અહીં સોવશા લઈ આવીએ છીએ. તમે પણ જમ નવવનિકર-
કુંજમાં બેસો (એમ કહી સર્વે માત્ર્યાં જાય છે.)

(સત્રાજિત્વ સમૃદ્ધનિકટ ચરખારીઓને જોનાં કનકમાલિકા તથા
પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે). (ઢા)

કનકમાલિકા—સખિ પદ્મપ્રભે ! જોદે તેજ પડે. સત્રાજિત્વ-
સુતા મડપ બહાર ન નીકળી શકે એ માટે મેં જે યોજનાઓ કરીઓ
છે તેજ મને આ પ્રસંગે આજરૂપ થઇ પડે છે. પૂર્વોત્તર દાર્દિકવના
રક્ષણમાં એ આવી રહી છે. દક્ષિણ દિશાથી સતતનવા અને પશ્ચિમ

(ગા) હાલે-શ્વાસે

(ઘા) અહીં રુકિમણીનું કોષભાષણ વર્ણુ છે માટે અવગમ્યસંધિનું સંકેટ
નામે અગ વર્ણાયુ છે. (ઢા) સત્રાજિત્વ સમૃદ્ધનિકટ—સત્રાજિત્વના માડવાની પાસે

દિશાથી આપણી સદચરીઓ એનું રક્ષણ કરેછે. દવે એને કિંચે ઉપાયે દેવી કને લઇ જવી ! (એટલું બોલી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (ચા)

પદ્મપ્રભા—દલા કનકમાલિકે ! એમ શુંચાલ છે શા કાને ? જે દિશાએ આપણી સદચરીઓ રાખેલી છે તે દિશાએ જાલ થાય તે પાતન કરિયે.

કનકમાલિકા—(સદયે) હા સખિ ! ભારે, ચાલ્ય તેણીપા. (એમ કહી પશ્ચિમ દિશા ભણી જાય છે).

(અનેક રાત્રિગાથ સદચરીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

હેમધુષ્પિકા—અહો દગ્ગિકા, હયપુચ્છી. ઇત્યાદિ સદચરીઓ ! મથાર્થે અવલોકન કરજો. જો સત્રાજિતમુતા આ દિશાથી જશે તો રાત્રાત્રે ખાંધ્યાં તે ન ખાંધ્યાં જેવાં મજારો. (ગા)

દગ્ગિકા—અરે સદચરિ ! તુ નિશ્ચિત રહે; આ યોગિયમાં શવ છે ત્યાં લગી આ માર્ગેથી કીડીનો પણ સંચાર થવાનો નથી.

(એવે કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે)

કનકમાલિકા—એમ હેમધુષ્પિકા ! રક્ષણુ તો જગનર કરોછોને ?

હેમધુષ્પિકા—હા સખિ ! પ્રત્યક્ષ વાસવની પણ દેન ધોષ નથી કે આ માર્ગે થઇ કોઇ પણ કન્યાને લઇ જઇ શકે.

(એવે જવનિકાંતર્ગત પશ્ચિમ દિશા ભણીથી મહાભયંકર શાદ્ધનો ધૂધૂધૂ એમ પાંચ વાર વિપતને વિહારી નાખે એવો શબ્દ થાયછે અને તેનો પ્રતિધ્વનિ અનેક રવમાં મેઘવત્ ગરગડી ઉઠે છે, ને વળી નામે, નાસો ! નવ દશ્યો, નવ દશ્યો ! વાધ આવે છે, વાધ આવે છે ! એવો અનેક માણુમે પોકાર કરે છે. તે શબ્દ સાંભળી કનકમાલિકાદિ સદચરીઓ અને પ્રાણીમાત્ર રંગના ભંગ કરી નાસાનામ કરી ખૂંકે અને ચરરીરે

(ચા) હાર્દિકથ—કૃતવર્મા આ વાક્યની સત્યભાગા મુરશિત હતી તથા કૃતવર્મા એને કમેદવાર હોવાથી રક્ષણ કરના હતા એમ મૂલ્યયુ પૂર્વે કનકમાલિકા તથા રૂકિમણીએ સત્યભાગા કૃષ્ણને ન મને એવી જે યુક્તિ રચી હતી તે અહીં સફળ કરી બતાવી છે

(છા) દગ્ગિકા, હયપુચ્છી—ઇત્યાદિ કનકમાલિકાની સખીઓ જેમને તેણે સત્યભામાતુ રક્ષણ કરનારે ખૂબી હતી તેમનાં નામ છે.

આ શુ શીરસામાંથી ! આ શુ વીરદ્વિતા ! શીરમુખ ! અને વીરભાગિ !
ઓ ! નાસો, નાસો ! નાસો ! અરે નાસતાનેજ વ્યાધિ પડાવ છે તેનું
કોઈ રક્ષાનું કેમ ક-તું નથી ? આ મારા પિત્રના પ્રાણ છે ત્યાં મુખી કુ
કોઈને કંઈ થરા દેરાનો નથી (દત્તાદિ વચનો કહી શોધને આશ્વાસન
કરજે, પડતા અખડતા બચાવે છે, અને નામતા મારે છે, પણ તે તેનું
કહેવું કોઈને માત્ર નથી) (ટા)

(એવે જવનિગતર્ગન ધૂધૂનું એમ ત્રણ નાનકડું થાય છે અને
નાસો નાસો, એવી બૂમો મળવા લાગે છે)

કૃતવર્મા—(વંશમંદર પરથી) અરે અરે ! આ મારા કાર્મુકમા
શિશીમુખ મારી કુ સાદ્દનનો અરસ નાશ કરીશ, કિન્તુ અહીં પગિજનો !
તમે સનાર્જિતસુતાન સાચરને જોજો આ બાકર ઉચ્ચપાથનમા એ
કોઈને પહેલે ચઢી જાવ નહિ કે બાધા પી વામમા આવી પડે નહિ સાદ્દનને
તો મેં સુગાવવત્ મોંઘાજ જાણો (એમ કહી તીર તાવે છે) (ટા)

ગતધન્વા—(માગીના માગાર ધૂજતો) અર મેરમે સાચરને
સાચરને, નાથ છે વાધ છે, પેલી મારી મારી કન્યા કન્યા, સનાર્જિત
સનાર્જિત સુતા સુતા, તેને છુટો જો જો જો ! (એમજ બાણ બોળા
બોલી માગાનું લાકડું આવી બેસી જાય છે) (ટા)

(એવે જવનિગતર્ગન ધૂધૂનું એવો રમકડું થાય છે અને નાસો
નાસો એવા પોકાર પડે છે)

(ટા) ધરમીતવપર—પૃથ્વીના પૃથ્વ કપર અસિન્નવાર ભૂક—મોડા સાદ્દન-
વાધ વીરમ નાસો નાસો છે, એમ કહીને સત્યભામા બચથી નાસવી જોઈએ એમ સૂચન
કર્યું છે સાત્વિકિનુ વીરત્વ જનિત કર્યું છે

(ટા) કાર્મુકમા—ધનુષ્યમા શિશીમુખ—બાણ સાદ્દનનો-વાધનો કિન્તુ-પગ
પગિજન—એવકર્ષણ અહીં કૃતવર્માએ પોતાની રક્ષિત કહી બતાવી છે મારે અરમર્મ
સંધિનુ વ્યવસાય નામે અમ વર્ણાય છે. કૃતવર્મા વગમટપની કપર ચઢીને જોયે
છે તેથી તે દ્વંદ્વમા વાધથી બીદે છે એમ સૂચન કર્યું છે

(ટા) રાનધન્વા વાધના બારી જોઈ બારી મારે અવપાત નામે આખરી
પ્રતિનો પ્રકાર વર્ણવે છે વળી રાનધન્વાનુ કથન સબધ વિનાનું છે મારે અમલ-
મસાપ નામ વીથીનુ અમ વર્ણાય છે

હેમપુષ્પિકા—(એક હિપર એક એગ પડી ગયેલી સહચરીઓ મળેથી) અરેરે આ વાન આવી મારે ત્યાર પહેલાં તો ગાગ બાધેના સસ્ત્રે મારા પદમાં પ્રવેશ કર્યો છે તે કાષ કાઢો કાઢો (કનકમાવિકાદિ ધીજી અનેક સહચરીઓ એમ પોકાગ કરે છે અને કનકમાવિકા તથા પદ્મપ્રણા સહુની તળે ન્યાય મૂળ્યા કરે છે, ત્યાં સાત્યકિ આવી તેમને અબધ આપે છે અને પીડાથી પરા કરે છે પણ કાષને સાતિ વળતી નથી).

(એવે મદિરોન્મત, નીલાગન્ધારી હવમુસલ હાયમા વધરકન નેત્રથી જાણે વિચિત્ર દદા કરતા હોય એવે વેશે રોદિણી । દન રૂવેશ કરે છે) (કા)

રોદિણીનંદન—અરે બાધ કયા છે ? લોક કેમ નાસે છે ? શુ વાદવોએ નપુ સકાન રીકાર્યું છે ? દોડો મા દોડો મા; બાધ શું કરનાગ છે ? આ મારે હવમુસલ (નાસના લોકોને ગનારી) જુઓ જુઓ । બાધ અને તેથી જન બળરામ છતાં ? સ્થિર સ્થિર ! (બળરામને જોઈ સાત્યકિ કને દોડી આવે છે,)

સાત્યકિ—(નમન કરી) જય જય દેનાધિદેવ ! બાધ દષ્ટિગોચર થતો નથી છતાં જનસમૂહ વ્યર્થ નાસનાસ કરી રહ્યો છે ! સેનાની આદિ સર્વ વૃક્ષો પર, ગડપ પર અને અન્ય એવા ઉચ્ચસ્થળો પર વાનમસ્ત્ર ચઢ ચઢી મેઠા છે ! દેનશ્રી કિ ચિત્ત અનયોક્ત કરશે તો જજારો કે, હવધર અને સાત્યકિ વિના અન્ય કાષ પણ સાતિ કારણ અત્ર છે નહિ લોક વાર્યા છતાં જાનતા નથી. એજ પ્રકાર છે તો દેનાધિદેવ ॥ શી આજ્ઞા છે ? (જા)

રોદિણીનંદન—(લોકને દોડતા ને પડતા જોઈ) દોડો નહિ દોડો નહિ ! અમે લયનાસ હેતુથી અહીં હિંના છીએ, તથાપિ કેમ લાગ પામોછો ? (લોક મારતા નથી તેથી આવેગમા આવી ફેટવાકને હળમા આની ખેંચે છે તેગે કરી જનસમૂહ જન તથા ચિથર યઈ જાય છે) જો

(કા) મદિરોન્મત—મદિરા પીવાથી હિન્મત નીલાગન્ધારી—લીલા રંગના વસ્ત્ર ધારણ કરનાર રોદિણીનંદન—બળરામ

(જા) સેનાની—સેનાધિપતિ વચ્ચ—જેવા અયમસ્ત્ર-બલમા રૂપી ગયેલા, સાત્યકિ—સાતિ વત્સ કરનાર

અમે ઉભાં છતાં કોઇ ગભરાશે, નાસશે તો તેને આ મુસલનું પ્રથમ ખસિદાન કરવામાં આવશે. સાત્યકિ ! વ્યાધ ક્યાં છે ક્યાં છે ? (તા)

સાત્યકિ—રાગપિરાગના પધારતથીજ તે પમાણ કરી ગયેા જણાય છે. હવે કોઇ પણ દિશામાં તેનો સખ્દ સંબગાતો નથી (એવી રીતે તીડરપણે ઉભેલા ઉભાવને જોઇ અનેક યાદો તેમને આવી ગયે છે અને સર્વે જગેએ શાંતિ પ્રસરવા માડે છે). (યા)

રોહિણીનેદન—અહો શિનિપુંગવ ! સર્વજન આ સ્થાનકે સ્થિર થાય તેમ સત્વર કરો. (એમ શાંતિ પ્રસરવાથી ખોવાયલા સંતાનો, પુત્રો, તરૂણીઓ અને એવાં બીજા અનેકની શોધાશોધ થઇ રહે છે). (તા)

સાત્યકિ—જડશે જડશે; ધૈર્ય ધરી શોધો શોધો. કોઇ કંઇ મળું નથી કે વ્યાધે અહીં આવી કોઇને વિડાણું નથી. સહુ કોઇ અહોતું અહોજ દશે (એમ શાંતિ ક્યાં છતાં સર્ગાવદાલાં જડતાં નથી તેથી લોક રડ કકળ તથા બૂમબૂમ કરી ખૂંડે છે). (યા)

(એવે ત્યાં ગભરાયેલે વેશે સત્રાજિત તથા આરમતી પ્રવેશ કરે છે).

સત્રાજિત—અહો દેવ બલદેવ ! મારી સુતા ? મારી સુતા કંઇ જડતી નથી.

આરમતી—હા સુતા ! તું કંઇ મળ ? (એટલું બોલી મોટેમી રૂદન કરે છે). અરે મારી વહાલી સુતા ! તું કેમ બોલતી નથી ? (એ સખ્દ સાંભળી કૃતવર્મા, રતધન્યા, અકૂર આદિ આગતેમ ખોળવા માડે છે). (ના)

(તા) અહીં બજારમે કોળીને લોકોને હળવડે ખેંચ્યા છે તથા પોતાની બચનારા કરવાથી શક્તિ કહી બતાવી છે મટિ અવગર્હ સંધિનું વિરોધન નામે અંજ વર્ણપું છે, સ્વપિ અહીં વિરોધ વર્ણવવાનો હેતુ નથી. તથાપિ બજારમ્નું કાર્ય વિરોધ વત્પન્ન કરે એવું છે મટિ વિરોધન અંજ બની રાકે છે

(યા) ઉત્તમને—બજારમ તથા સાત્યકિને. (તા) શિનિપુંગવ—શિનિપુંગમાં શ્રેષ્ઠ—સાત્યકિ

(ધા) લોકની રડકકળ અને ગભરાણુ કથન કરી આરમતીવત્તિ વર્ણવી છે.

(ના) કૃતવર્મા, રતધન્યા, અકૂર, એ ત્રણે જણ સ્વયંભાવે પસ્તુવાના ઉગેદ પાર દતા, એમ સૂચન કર્યું છે. આરમતીનો શોકનો પ્રકાશ વર્ણવે છે મટિ આકંદ નામે ખાટયાવંકાર.

રેહિણીનદન—ધૈ ધરેન યલો આપલો સવળા નેહો
છીએ (ગેવે ડા માલિકાને એક) અરે ડામાવિકે ! જાજા બી
મગડા દિની આ મગમગાગોમા જાજાને આ સનાજિતસુતા તા હો
તે અદી તેડી લાલ (ડામાવિકાને એમ જણાવી પોતે સવળાને
માથે ગોધ કગા જાહે) (પા)

(પાનાની વટ જોતા કૃષ્ણદેવ તથા તેમને આશા આપતો શ્રીકામો)
પ્રવેશ કરે છે)

કૃષ્ણદેવ—(સમે) વરસા દેડીને તો આજ આરંભ મગડા
જોડો તુ મને યુક્ત મારે પ્રિયા મેગવરની આશા દઈ અદી
સ મોજને અગ્રાપિ તેમાનું કઈ પડુ નેવામા આવ્યું નહિ અધુના
દેડી તાગ ડાપદિણી નિનાળે છે એમ મગજ તેના વિગડા ડા
ધાટ ક્યાં હોય તો તે મોજગારને અદીના ત્યાં મગલી નિના
કે નથી દેડીના મગજ સદન મી પ્રિયા મી પ્રિયા જોરાતી
આ પચસગરિપદિણીના તપ્પર વિગડામી દવે દુ અથ યવો
જાકી છુ માટ જો હો તે ખરખર કહી દે (પા)

શ્રીકામો—દેવશીને આની અગી મલ્લ કગવાનું મગજુ દુ
જાજાને નથી મહાગજ જગ સાત થાવ હમણા હવિવ મી અની
જાજો, રિશ્વસમાજ સર્વ સાગનાના સમાઈ ગઈવા છે (વા)

કૃષ્ણદેવ—(પા) નારી વાતમા મને પૂર્ણ રિશ્વામ છે, કિન્તુ
પરત પરત આ મુખકર સાહિત મને કેનુ દુ ખરે થઈ પડ્યું
છે (મા)

(પા) બાળકાની—કામગી સજ્જામાઓ—સજ્જાની સ્ત્રીઓ અદી
સત્યમામા જોવ ડાજ છે એ રિષે વમગીને ખર મગડાની યુક્ત કરિએ કરી છે

(પા) પચસર (કામ) વિદારપદિણી—એ નામ કામવિવાસ જરાની એકાત
જો કામ ના મુખે એ નામ જોરાનીને કરિએ રથ સૂચના કરી છે અદી કૃષ્ણે કા
કિત વચનોડી ઈશ્વરસુનો શોધ કરા છે મો પુત્રા નામે નારાયણ કૃષ્ણની
આજ વાવવી છે મો આશ આ નામે નારાયણ (વા) હરિહરની ચંદ્રમુખી-
સયલામા

(મા) કિન્તુ પચ પચ પાને, એ

શ્લોક.

આ પુષ્પોત્તી સુગંધી મધુર મધુર જો, આત્મી અમ ભેદે,
આ હસો શબ્દ સાધી મનનશર સમા, ધાનથી છાતા હેદે,
આ કૌકિલા અને જો શુકસહનરતી, સાગિજ દુખ દેતા,
આ તાપે કે અતાપે સદા ન ગમે, પ્રાણનિરા ? મહતા ૧૧
શ્રીહામો—તમારી પીડા હવે ઉતારજો ટાળી દેજો, આ આવી જાહેર
કૃષ્ણદેવ—(સઆશ્ચર્ય) શુ આત્મી ? પ્રિયા આત્મી !

શ્લોક.

અયિ પ્રિયે ! અયિ પ્રિયે ! સુપીમ સુષુપ્ત ગાત્ર રે,
અનમ અમ અમ પીડ અમિ કાણુ માન રે ?
હયા કગી કૃપા કરી કટાક્ષઅધુ સૌંચ રે,
કુચમ માત્ર માત્રીક ટાળી અક્ષિ ગૌંચ રે ૧૨

શ્રીહામો—અમ ? હમણા આત્રજો, એમ " ઉતારજો આત્રા
શી ગીતે પાકે ? "

કૃષ્ણદેવ—(ઉત્તમતની પેટે) ત્યારે આવી જાજો કેમ કથુ ?

૧૧ શ્લોક—અર્થત આ હમો છું—આ હમો શબ્દ સાધીને (શબ્દરૂપી કા
મના બાહ્ય સાધીને) કામના બાહ્યથી થયેલા ધાવ જેવા ધાવ કરીને માત્રી છાતી
એકે જ શબ્દો બાહ્યરૂપે પતિષ્ઠામ પામેજો અર્થ પરિણામભાવ કાર આ કૌકિલા
છું—આ કૌકિલા (કેતલ) અને શુકમહાત્મી (પોપટની સાથે રહેવાની) સારિકા
એ સંધયા મળીને મને દુખ દેત. આ તાપે છું—આ સમજા મને તાપે (તાપ
ઉપનતરે) છે કે અતાપે (આતાપ કરેછે) ? અદિલાલ કાર અર્થાત્ એમનો આનાપ
મને તાપ ઉપનતરે છે અથવા તેઓ અતાપે છે કે મને તાપે (તપાવે) છે, એ જો
ક્રિયા જાણે એકજ છે છાંત્યલ કાર અર્થાત્ તેમના આનાપ માત્ર તાપના હંતુ છે
હે પ્રાણપ્રિયા ! એતુ દુખ સેહેજા છતા પણ તેઓમ થ (ક્યાહુ) જનના નથી !

૧૨ શ્લોક—નામત્યહદ અયિ—(કેતમજ સમોધન) સુપીમ—કટા અને સુષુ-
પ્તુ કુ—કટમ શીતળ અને સુ ? ઉત્તમ નાનવાળી અનમ છું—અનમ (કામોત્તી પીળા
ઓળાઓ છે, તેના આગળ અમિ શી વિશાલતા છે ? ક્યામ ભુ—કટામ રૂપી જગ
કુચામ છું—રેતજા અમમામ અને માત્રીન (નાગીન) માત્રી મગ્ધી. (કામ મ નધી

શું આવી અને તેં સંતાડી ? અહો પ્રિયા ! આ તારો પ્રિયતમ અહીં છે; અહીં આવ્ય, અહીં આવ્ય. (મા)

શ્રીદામો—(સરિમત) હવે તો બન્યા ! (એવે પશ્ચિમ બણી નજર જતાં બે તમ્બુ તરણીઓ દોડી આવતી દેખાય છે. તે હતાવળે કૃષ્ણદેવને બતાવી બંને જણ સામા જાય છે).

નાગરિકા—વચરયા ! હવે શોચ કરીશ મા; આવી પહેાંચ્યાં છીએ હો ! (વળી સઆશ્રય) જો જો પેલા તારા પ્રિયતમ તારી સામા આવેછે. જ જ એકદમ જઇ દહાલિંજન દે, અને તારાં સર્વ દુઃખ દૂર કરી ભે. (ચા)

સત્યભામા—(સલજ્જ) સજિ ! એવું બોલીશ નહિ. હું તો મારે એમને જોવા આવી છું તે જોવાજ કરીશ. (એવે કૃષ્ણદેવ તથા ધીદામો ફરે આવી ઉભા રહેછે). (રા)

કૃષ્ણદેવ—(સદય) અવિ પ્રિયે ! આ પંચશરથી પીડામલા પર કૃપાદર્શિ કરવા આપંત શ્રમ વેદ્યો છે ! (એમ કહી રવેદગિંદુ લેવા જાય છે). (છા)

સત્યભામા—(કંઇક પાછી ખસી) દસા નાગરિકે ! જો જો, આટલામાં કંઇ દેની છે કે ? (એટલું બોલી શરમાઇ જઇ નીચું જુએ છે). (મા)

ધીદા) યાગને તું અસિ (આંખો) મીચ—આનંદ અનુભવ. આંખો મીચવી, એ સાત્વિકાનુભાવ છે. (મા) કૃષ્ણની ઉન્માદ નામે કામરૂપા વર્ણાંક છે.

(ચા) પ્રિયતમને મળતાં પહેલાં આલિંજન કરવાનું બતાવી અસિદ્ધ અર્થને સિદ્ધ થયા જેવો વર્ણો છે માટે અવમર્શસંધિનું પ્રવેશવના નામે અંત વર્ણાયું છે.

(રા) સત્યભામાએ છત્રસ્ત્રનો પણ અનાદર બતાવ્યો છે માટે વિષ્ણુના નામે નાવિદ્યકાર વર્ણાયો છે.

(છા) પંચશરથી—કામધી. કૃષ્ણ તથા સત્યભામાનું પરસ્પર ભાવજ્ઞ વર્ણુ છે માટે નિર્વંદરજ્ઞસંધિનું પરિભાષણ નામે અંત વર્ણાયું છે.

(વા) આજ પ્રકારના પ્રથમ યોગાપ સમયે જ્યારે સંવનિત્ સત્યભામાને ઉપાદી ગયો ત્યારે દેવીના બચતી કૃષ્ણ છાંટતી ગડયા નહિ; માટે કૃષ્ણ બીખ્તુ છે, એવું પશ્ચિમ મેકેલું માર્યું છે.

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રિયનમા ! (એમ કહી સત્યભામાનેા કર સાદાય છે અને તે ખીજે હાથે ઊઝાવતી નીચું જુએ છે) મનેજ પૂછે કે હું એનો ઉત્તર આપુ !

સત્યભામા—(સલજ્જ) મારો કર ઊડી ઘા તો હું તમને પૂછું (એમ કહી પોતાનો હાથ ખેંચે છે).

કૃષ્ણદેવ—દરત મુકન યાવ તોજ અમને પૂછાય એમ કંઈ નથી. (એટલું કહી ખીજે કરે મુખ ઉંચું કરે છે).

સત્યભામા—(અતિ સવજ્જ) મને અડકશો મા; હું હજી કુંવારિકા છું. તમે આવા ધર્મિષ્ઠ યજ્ઞ અધર્મ કરવા કેમ તત્પર થયા છે ? (એમ કહી હાથ મચરડે છે).

શ્રીદામો—અહો એમા તે મી મોટી વાત છે ! હ્યોને બોલાવીએ એમણુ અને વર્તાવીએ મંગળ. એ હાથ ઝાલ્યો છે તે ઊડી દેવા ઝાલ્યો નથી. જેમ તમે કુવારા છો તેમ અમારા દેવ પણ લગ્નને સગને કુંવારાજ છે ! (શ્વા)

સત્યભામા—(સલજ્જ અને સરિમન) કુવારા હોય તો કોના ભાગથી નિરપરાધીને મહાભયમાં નાખે ?

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! નિરપરાધીને જે કદ દીધું તેનુ ફળ મને મળી ચૂક્યું છે ! (એમ કહી સત્યભામાને કને ખેંચેછે અને તે આવતી નથી).

શ્રીદામો—અતિ નાગરિકા ! જોડું કે ? ધનવીજડું જોડું કેડું ગાજી રહ્યું છે ! એ ખાલી ગર્જના ટળવાને તેજપુંજતોયપ્રતિગિંબ જાસે તોજ સુધાવૃદ્ધ થાય. (શ્વા)

નાગરિકા—તે શી રીતે જામે ?

શ્રીદામો—ગાડું નારદ એકવાર “ મન ” થવાના ■ તે જો

(શ્વા) બેમજ—આદ્ય (પા) ધનવીજડું જોડું—કાજા કૃષ્ણ અને ઝાર સત્ય ભામાજડું જોડું. ગાજી રહ્યું છે—સંભાવણું કરેછે તેજપુંજતોયપ્રતિગિંબ—તેજના સમૂદ્ર-વાણું જડાણું પ્રતિગિંબ. સુધાવૃદ્ધિ—અમૃતની શ્રદ્ધિ આકાશમાં ચડેલા મેઘમાં પવન્યારે પાડીતું તેજ દેખાય છે ત્યારે લોકો કહે છે કે હવે શ્રદ્ધિ નવર થશે. તેમ અહીં પણ કેહ તેજસ્વી પુરે આવીને આ વરસ્યાનો દરમિયાન કરેલા કચિન છે.

સત્યનાદી હોય તો તે રીતે જાએ (એટલું જોણતામા તેજપુજ, કર વીણા સદ્વિત, નૃત્ય કરતા નાચેજી પ્રવેશ કરેછે અને કૃષ્ણાદિ સર્વે નારદને જોઈ સાષ્ટાંગ નમન કરેછે)

નારદ—(વીણા વગાડતા) શ્રીદામો ! વરબ્રહ્મિ વરબ્રહ્મિ કયા કાર્યાર્થે તં માર રમરણ્ય કર્યું ! (સા)

શ્રીદામો—(આગળીવડે બતાવી) ભગવત ! આ કુવારી કન્યા અને આ કુંવારા કદાનજ એમના કંગવો લગ્ન અને અમને બેને કરો જનનપ્રયા, એટલે અમને અમારે માગેલુ વરદાન મળી ચૂકયુ ! (હા)

નારદ—(સદર્પ) બદ્ર ભવતુ ભદ્ર. (એમ બોલી પોતાના કહમાધી કુસુમમાળા કાઢી સત્યજ્ઞામાને પહેરાવે છે અને અશુભિવડે દેખાડે છે કે એ આગા તમે જાને પહેરો) (કિ)

શ્રીદામો—(સંસ્મિત) લઘુર્દોન ! એમ સ્તબ્ધ કેમ થઈ ગયાં છે ! પહેરાવી છો વરમાળા અને થઈ જવ વરવધૂ ! અહિ નાગરિકા ! કેમ કંઈ બોલતી નથી ?

નાગરિકા—વયસ્યા ! વરમાળા વેહેલી વેહેલી પહેરાવી દે. (તોય પશ્ય સત્યજ્ઞામા નીચું જોઈ રહેછે અને વરમાળા પહેરાવતી નથી)

શ્રીદામો—(નારદને) ભગવત ! તમે તો ત્રિકાળદર્શી છો ત્યારે કહો જોઈએ કે વરમાળા પહેરાવતા આટલી વાર કેમ લાગતી દશે ?

નારદ—નાસ ! શ્રવણ કરચ આ પચ્ચરગી વરમાળા હોવાથી અતત્તુ અને રસતાજ એને અર્પવા દેતા નથી (સિ)

(મા) વરબ્રહ્મિ—વરદાન માગ (હા) અહીં કૃષ્ણ અને સત્યજ્ઞામાના અનુ રાગગીત્તી સિદ્ધિનુ કથન કર્યું છે માટે અવમર્શસધિનુ આદાન નામે અમ વર્ણવ્યુ છે

(કિ) બદ્ર ભવતુ ભદ્ર—કવ્યાનુ યાત્રો, કલ્પજનુ. કુસુમમાળા—પુરપનો દાર. (સિ) અનનુ—કાવ્યદેવ રસતાજ—રૂઝાગસ કામના આવેશને લીધે તથા રૂઝાતના સમ્બ ૨૫ અનુમાવને લીધે વરમાળા પહેરાવી મોકલી નથી.

શ્લોક.

કુસુમશર ધ્રુવે, રગી માના રચી છે,
લલિત સુમન સગે, પચરગી પચી છે
અતનુ તનુ લમચે, અર્ધના દે ન બીધે,
તન મન અતિ રમે, ના છતે લાજ લીધે

અપિચ—

શ્લોક.

પાયે રગ અમગ છે સુમનના, માળા ત્રિમે ગજતા,
જણે કે રસરાજ આપી વશિષા, આલબને સાજતા,

૧૩ શ્લોક—માલિની કામદેવે રગમા આવીને આ રમવાળી માળા રચી છે, તથા તેમા લલિત (સુદર) સુમન (પુષ્પ) ના સગથી તેને પાચ રગવાળી કરીને પચી છે (અર્થાત્ ગૂંથી છે) કામદેવના બાણ કૂળના હોય છે માટે તેને કુસુમશર કહે છે તથા તે બાણ પાચ હોય છે માટે તેને પચરગ કહે છે આ આગામા કામદેવના પાચ બાણ રૂપ પુષ્પ જે બૂદા બૂદા રગના હોય છે તે ગૂંથેલા છે માટે માળા પચરગી તથા કામદેવના પાચ બાણ રૂપ બની છે કામના પાચ બાણ વિષે અમરકોશમા લખે છે કે—

“ અરવિંદમશોક ચ નૂત ચ નવમલ્લિકા ।

નાલોત્પલ ચ પલ્લવે પલ્લવાણસ્ય સાયકા ॥

શત કમળ, આરોપાલવ, આમ્રો, મેઘરો, અને કાણુ કમળ એ પાચના પુષ્પ એ કામદેવના બાણ છે અતનુ ધન—એવી માળા કૂંચીને આરોપણ કરતા અતનુ (રા રીર પગરને—કામ) તનુ (શરીર)મા લમચડે—વાળે છે અને એવી લાજથી બીલી વાવડે તે આપવા દેતો નથી એવા વિચારથી કે કૂંચીદેવ મારા કરતા પણ અતિ સુદર તથા મોઢક છે તેને મારા બાણ શું કરવાના છે ? અથવા કૂંચી સરખા ઊર્ધ્વરેતા પુરખ પાસે એ પચ બાણ જમને શું કાર્ય સાધવાના છે ? અથવા એ મારા પચ બાણ કૂંચી પાસે નથી તો પછી હું જમને શાવડે છતી રાખીશ ? છતાંદિ વિચારથી કામદેવ લાજે છે અને બીહે છે. કામદેવને પ્રથમ અતનુ (શરીર સંલિત) વર્ણને પછી તેનુ તનુ (શરીર) વર્ણ્યું છે, માટે વિરોધાભાસ અવકાર “ આમાસલ્લે વિરોધસ્ય વિરો ધામાસ દ્રવ્યત ”—(ક કા) અથવા તનુ—હજાર એનાગિને હોવાથી સ્વયંભામાને તનમા અને મનમા તો અતિશય રમે છે તથાપિ કામદેવે હત્પત્ર કરેલી લાજને લીધે તે છતી રાખતી નથી—કૂંચીને વરમાળા આરોપવા રૂપી લાજ મેગતી રાખતી નથી.

. ઉત્ક ઠોડિપનાલિસાર ગિ ને, સભોગ પાંચે મળી,
સભ્યમણી કરતા લલિતવદની, ફૂલે ન ફૂલે કળી. ૧૪

શ્રીદામો—ભગવંત ! તમે પણ મહાચારી છો છીક ભગવાનની
ભક્તિ કરી અનુભવીઓની વાતો જાણવાનું માન સંપાદન કર્યું છે !
વાર મદારાજ ! હો જો ભોમએ કે અમારું વધુદેવી તમારી શરમથી
સ કોચાયલા, મન મધ્યે હિત્સાહવાળા, તજિજત અને તમારા અમારા
ન જાણવામાં આવે એવા પ્રેમવાળા છે કે નહિ !

નાગરિકા—(સખીની દશા જોઈ) વયસ્સા િઆ રથળ રથર-
પાસકન થવાનું નથી પણ ઉતાવળે વરમાળ આગેપવાનું છે. (ગિ)

સત્યભામા—(સખી ચબ્દ શ્રવણે સુણી શુદ્ધિમાં આવી) હલા નાગરિકે ! જો ત્યારે હું વરમાળ પકેરાવું છું. (એટલું બોલી પહેરાવવા નામ છે અને વળી ઉભી રહેછે, તેની રિયતિ જોઇ શ્રીદામો નાગરિકને પૂછે છે).

શ્રીદામો—અત્રિ નાગરિકા ! જાણે નાળ સાથે બે કમળ ચંદ્રપ્રકાશથી અતિ સકોત્યાયાં છતાં શશિને કંઈ અર્પે છે, પણ રસરા-જનો સંગોગ અને પ્રેમ એ બે તેને અટકાવે છે, એવું કંઈ તારા જોવામાં આવે છે કે ? (વિ)

સત્યભામા—(શ્રીગમાપર કાપને ગિયે) જા જા, આવડે એટલું શું બોલે છે ? (એમ કહી વરમાળ આરોપી દે છે).

શ્રીદામો—(નારદ બણી જોઈ) ભગવત ! વેદમંત્ર બોલો નીકર હું બોલી દઉં છું (એમ કહી બોલેછે) કાળી કંઠી સાવધાન.

નારદ—(તેને બોલતો અટકાવી) અરે ગોપ ! અમારી દક્ષિણ તારે લેવી છે કે શું ? (પછે વીણા વગાડી મંત્ર બોલે છે),

શ્લોક.

તડિત જડિત મેધે, જોડીં તેવી સુદાવે,
શર્ચોપતિ રનિસ્વામી, હૈમાએ ન આવેઃ
સર્તો પતિ મતિ એ'તાં, ગૌર ગૌરીશ બાળું,
સધન લગન લીલા, લાગની જોઇ ટાળું.

૧૫

(વિ) નાળ—કમળનો નાડો. આહી હાથને—કમળના હાંડા રૂપે, આગળાં સ-હિત બે હથેલિયોને કમળરૂપે, તથા કૃષ્ણને ચંદ્રરૂપે વર્ણ્યા છે. માટે રૂપક, તથા એવા રૂપકવડે અટકાવવા કપી અર્થની સંભાવના કરી છે માટે ઉત્તરેક્ષા.

૧૫ શ્લોક—માલિની. શ્રીકૃષ્ણ અને સત્યભામાની જોડી જેવી મેધમાં જડિત (જડેલી—રહેલી) તડિત (વીજળી) હોય, તેવી સુદાવે—રોએ છે શયી સાથે ર હેલો તેનો પતિ તથા રતિ અને પતિ કામદેવ એમની ઉપમા આપવાને યોગ્ય નથી (ઈંદ્ર સહસ્ર નેત્રવાળો હોવાથી, તથા કામદેવ શરીર વગરનો હોવાથી). કદાપિ ને સતી અને તેના પતિ (શંકર) ને ઉપમા માટે યોગ્ય માતું તો ગૌરીશ (મહાદેવ) ગૌર છે અને કૃષ્ણ તો મ્યામ છે, માટે તે ઉપમા પણ શોભતી નથી એની રીતે લા

(એવે ત્યાં સત્રાજિત, ચાક્રમતી, દક્ષધનુ, સાત્યકિ, આકૂર, કૃતવર્મા, ચતુષ્પન્થા, ધ્રુવાદિ સત્યભામાની સોધ કરતાં પ્રવેશ કરે છે) (દિ)

સત્રાજિત—(વધુ વેગે સુતાને નિરખી નિઃશ્વાસ નાખી)
સત્યભામા ! તુ અમને મૂકી એકલી અહીં આવતી રહી ? (કોપથી વક્તવ્ય)
અરે નાગરિકા ! (એટલું બોલી શ્વાસોચ્છવાસ લે છે). (ચિ)

ચાક્રમતી—(ઘભરાઈ જતા હર્ષને દર્શાવી) પ્રાણનાથ !
કષ્ટકર્મા પાણી પાડ્યું તે કંઈ નિશ્ચય થવાનું છે ? પ્રભુએ એનાં બેમાં એમની સાથેજ બાંધ્યાં હશે ! એમા શું કરે નાગરિકા અને શું કરે સત્યભામા ?

સત્રાજિત—(જળાત્કારે દર્પ દેખાડી) દા પ્રિયા ! જે થયું તે કંઈ ના થયું થવાનું છે ? વારૂં આપણે સંબંધ તો સારોજ થયો !
અરે નાગરિકા ! પાણેલા નાગ આમજ કહે છે. (છિ)

આકૂર—(કંઈક ખેદ પામ્યા જેવે વેગે) શું આ પ્રકાર આવા પુરુષને ધટિત ગણાય ? (જિ)

શ્રીકામો—“ આય તેની વાય ”, “ જગિવાના બે ભાગ ”.
ડોસા ! હવે તમારે કેટલા કાળ કાઢવા છે ?

ભત્રી (કૃષ્ણની) સધન (આનંદવટે પારી) સમની લીલા જોઈને હું તે ઉપમાઓને
હાથ (તાલું) છું. અર્થાત્ કૃષ્ણ સત્યભામાની સેવા નિરૂપમ છે

(દિ) સત્રાજિતનો વિચાર સત્યભામાને કૃતવર્મા સાથે પરમુપચારો દત્તો,
ચતુષ્પન્થો વિચાર કૃષ્ણ સાથે પરમુપચારો દત્તો, દક્ષધનુ તથા સાત્યકિ વાધના બે
થયો નરિસાંની સોધ કરનારા દત્તા, આકૂર, કૃતવર્મા, અને ચતુષ્પન્થા, એ ત્રણે સત્યભા-
માના ઉમેદવાર દત્તા, આ સુધર્માં બીજા પાડળ ચેત્ય લગામે વેરેલાં છે તે સર્વ અહીં
કાર્ય રૂપે કૃષ્ણનાથ થશે માટે આ નિર્વલ્લભસંધિ વર્ણાય છે (ચિ) વક્ત—વાંકું
—કતારાં.

(છિ) પાણેલા દંડ—અર્થાત્ હું મારા ધરની થઈને મારા અપ્રિય કરનારી
થઈ ! દેવ આરોધમ્ કરીને નિંદા કરી છે માટે પરીવાહ નામે નાટ્યાભિનય

(જિ) શું આ પ્રકાર હું—આ આકૂરના વચન ઉપરથી તેને (પોતાનો સખ
મયો તેથી) આ વાત અમની નથી, એમ સુચવ્યું છે એ-ચાક્રમતી કૃતવર્માના કોપથી
અને ચતુષ્પન્થાની કેળવણી અહીંથી

કૃતવર્મા—(સકોપ) અરે ગોપબંધુ ! અવિચારીપણે ખોલવું એ દાનિકર્તા છે ! શુ કોઇ જળવાન પુરૂષ પૃથ્વીમાં નથી કે ?

શતધન્વા—(તરવાર તાણી) અરે મૂઢ ગોવળિયા ! જે દેવેથી કેમ આવું જોઈયો તો તારો ધાતજ કરવામાં આવશે.

હજીધર—(શતધન્વાનો ખડ્ગ-તાળો દાય ઝાલી ખેંચી) અરે શૈભ્ય ! આ કેનો સનુ સંયમિનીનો માર્ગસ્થ થવા આવ્યો છે ? (સિ)

સાત્યકિ—(શર સધાન કરી પાંચે નિકટ ઉભો રહી) અહો દેવાધિદેવ ! એ પશુ અધુના બલિદાન યોગ્ય પૂજ્યલો નથી. (મિ)

અક્કર—(શતધન્વાને મઠા યત્ને મુક્ત કગતી) જા બાપ જા. (એટલું બોલી કાઢી મૂકે છે.)

(એવે ત્યાં રૂકિમણી, કનકમાલિકા, પદ્મપ્રભા ઇત્યાદિ પ્રવેશ કરે છે).

રૂકિમણી—સખિ કનકમાલિકે ! આ આવે (આગળીવડે ખતાવી) ટોળું વળી ઉભેલા આણસોમાં જન્મ જો. આર્યપુત્ર ગોપબંધુ અને સત્રાજિતસુતા એ ત્રણેમાંથી એકનો પતો લાગતો નથી માટે મને વિષ વિષ કલ્પનાઓ યાચ છે ગોપબંધુ અવનિતું આકાશ અને આકાશની અવનિ કરી નાખે એમાંનો છે. (ટિ)

કનકમાલિકા—(લાંબી નજરે જોઈ) વયસ્થા ! પણે ઉંચે આર્યપુત્ર અને તેમની સાથે કોઇ સ્ત્રી બેઠી હોય તેવું જણાય છે.

પદ્મપ્રભા—(સઆશ્ચર્ય) સખિ ! જળરામ મહારાજ, શ્રીદામો, નાગરિકા, સત્રાજિત, આરુમતી, હાર્દિક અને સચિવો પણ તરીંગ દેખાય છે.

રૂકિમણી—(નિઃશ્વાસ નાખી) હલા ! જો જો નારદ પણ છે. મને લાગે છે કે આર્યપુત્રના લગ્ન કરાવવાજ નારદજી આવ્યા દશે !

(સિ) શૈભ્ય !—શિખિનો પુત્ર—સાત્યકિ. સનુ—છાકરો. સંયમિની—જનમપુરી. માર્ગસ્થ—મુસાફર અર્થાત્ કોણ આ મસ્તાનો થયો છે ! શતધન્વાએ કરેલો ઘોડો પણ પરાભવ સહન થઈ રાધ્યો નથી માટે અક્કરમાં નામે નારથાલકાર.

(મિ) અર્થાત્ હજી એને માસ્તાનો વખત આવ્યો નથી. (ટિ) અહીં ટોળું ખતાવી દેરા (જગા) ઉપરથી અનુમાન કર્યું છે માટે દિદિ નામે નારથાલકાર.

(પુનઃ સ્થાસોચ્છવાસ લાભ) હશે જે યવાનું તે યષ્ઠ ચૂક્યું ! હવે તમે કાષ્ઠએ "તહી" કાષ્ઠને ખોદું લાગે તેવું બોલશે મા (ઠિ)

કનકમાસિકા—(નિઃસ્વાસ તાપી) ત્યારે સખિ, આપણે તહીં મયા વગર શું અણુદોષું રહ્યું છે ? એમનું મુખ એજ બોમવે. (ઠિ)

રૂકિમણી—એમ કહ્યું એ મને ઠીક લાગતું નથી, માટે ત્યાં જવું તો ખરું. (એમ કહી ચાલવા માડે છે અને તેમને આવતાં એકલી ચાકમતી દેખે છે.)

ચાકમતી—(સત્યભામા કને જઈ બીજું કાષ્ઠ ન સાંભળે તેમ) બેન ! જે પેલાં રૂકિમણીદેવી આવેછે, તેમને તું જઈ વેહેલીવેહેલી પગે પડજો હો. (ઠિ)

સત્યભામા—(રૂકિમણી સામું જોઈ મુખ મરડી બીજું કાષ્ઠ ન સાંભળે તેમ) ઘણીજે આવશે. (ડમવાં દેખાડી) હવે તો એ છે ને હું છું. યા દલધું. હશે તો ડાળાં પાંખડાં ઝખ મારેછે ! માડી તું જે તો ખરી હવે તો એજ મને પગે લાગતી આવશે ! (બિ)

ચાકમતી—ના બા ! ના, એમ કરીજે નહિ. જૂના ઝાડનાં મૂળ ઉઠાં હોય ! (એવે રૂઝ્કાદેવની નજર આવતી રૂકિમણી બાણી જામછે). (તિ)

રૂઝ્કાદેવ—(કાષ્ઠ ન માંભળે તેમ ધીમેથી) અરિ પ્રિયે ! જે પેલાં મદાદેરી આવેછે, એ અહીં આવે એટલે તું જઈ તેમને પગે લાગતો હો.

(ઠિ) અહીં કાર્ય સિદ્ધ થવા વિષે કથન કર્યું છે માટે નિર્વદ્યસધિનું અથન નામે અમ વર્ણવ્યું છે.

(ઠિ) અણુદોષું—દોષ વગરનું. અર્થાત્ શુ કામ બગડી બય એમ છે ?

(ઠિ) શાઓઝન ઉપદેશ કર્યો છે માટે ઉપદિષ્ટ નામે નાટ્યાલંકાર.

(બિ) દરિયાં—મૂડી વાળી અંગૂઠો દેખાડે. દબધુ—સળધું—સુખદ (સારી પેડે બપેરુ) ઉપરથી અવગ્રંથ—મનન.

(તિ) ચાકમતીએ પેલાનો અર્થ પ્રાપ્તવાને વડાદરસ આપ્યું છે માટે દર્યાંત નામે નાટ્યલંકાર.

સત્યભામા—(કોઈ ન સાંભળે તેમ મોટથી) આર્યપુત્ર !
(ભમર ગદાની) એ મદાદેવી છે તો એને પગે લાગવા કોઈ મદાદેવ
જોઈએ. હજી એના વેરેલા કાઠા મારા હેડામાં બચોભય વાગ્યા કરે છે.
અંતરના ઉમંગકા વગર મારાથી તો એમાનું કશુંએ નહિ થાય. (વિ)

કૃષ્ણદેવ—(કોઈ ન દેખે તેમ હાથ દગાવી) અયિ પ્રિયે !
નં જા, હું કહુંછું તેમ જઈ સત્વર કરય. (આમળીવડે બતાવી)
જો પેલાં કને આવી પહોંચ્યાં.

સત્યભામા—(સંકોપ) પણ માનથી ત્યાં શી રીતે જનાય ?
શું મારી કાઠની વરમાળા એને કાળે કાઠી નાખ્યું ? મદારાજ આશા
તો સંયોતે સરખી હોય. (એવે ત્યાં રૂકિમણી અને તેની સખીઓ કને
આવી પહોંચે છે અને સત્યભામા મેં મરડી આડું લુગે છે). (દિ)

નારદ—(રૂકિમણીને જોઈ સરિમત) અહો દેવિ કે ? આવો
અને દેવન દર્શનાં કરો ! અહા વાસુદેવ ભક્તિ લલનાસદ્દેવા અનુપમ
દેખાયા છે ! (વિ)

શ્લોક.

સજ્જ આ સધને તડિના રહી;
રિધર સહી ઉપમા ન ધટે સહી;
વિસ વચા ત્રિદશા ન બરાબરી,
નવલ દપતીને નમ્ય સુદરી !

૧૧

(વિ) ' એના વેરેલા કાઠા ' ક્ષયદિ શબ્દોથી પૂરે થઈ ગયેલા અર્ધનું કથન
કર્યું છે માટે નિરૂકિત નામે નાટ્યલક્ષણ. ' એને પગે લાગવા કોઈ મદાદેવ જોઈએ'—
અર્થાત્ તમેજ પગે લાગો, એમ કટીને અભિમાનપુત્ર વચન કહ્યું છે માટે મર્દ નામે
નાટ્યાલંકાર. ' અંતરના ઉમંગકા વગર ' ઈત્યાદિ શબ્દોથી પગે ન લાગવાનો હેતુ
બતાવ્યો છે માટે ઉપપત્તિ નામે નાટ્યાલંકાર.

(દિ) કાઠની વરમાળા ઇ—ન નમવાનો હેતુ બતાવ્યો છે માટે ઉપ-
પત્તિ. અર્થાત્ એ તો ત્યારે પ્રસન્ન થાય કે જ્યારે હું મારી વરમાળા કાઠી
નાખું—તમને તજ દેઉં ! એવી રીતે અર્ધાંતરની ઉક્તિથી મર્મોર્થનું બોધન
કર્યું છે માટે અર્થાપત્તિ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(વિ) લલિત—સુદર. અનુપમ—એને બીજાની ઉપમા ન અપાય એવા.
નારદે રૂકિમણીને કાર્ય પથેનું બતાવ્યું છે માટે પૂર્વભાવ નામે નિર્વહણનું અંગ.

૧૬. શ્લોક—દ્રુતવિલંબિત અનુપમપદ્યું સિદ્ધ કરે છે. સજ્જ ઇ—

રૂઝિમણી—(આસોન્ધાસ લખ) અહો દેવજીવે, તમે તો આયંપુત્રના મનકપ છે. માટે હું તમને દૂબી ક્યાં રહું ? વળી મારા જોડીએ મુનિનું વચન ન માનવું એ પણ ઘટિત નથી. વારૂ ગદારાજ ! કહો જોડેજો, કે મારે શ્રીહામાનેય પગે લાગવું પડશે કે ? (એટલું બોલી જુદોને જોઇ બોલતી અટકી જાય છે અને રૂઝિમણીના અતરનો ભાવ સમજી અફૂર, બળદેવ સત્રાગિત્ આદિક વયોજીવ પુરશે બાળુએ આશ્વા જાય છે) (નિ)

નારદ—બીજમકનદિની ! અમે કઇ મર્મસ નથી; સર્વેનું શુભ થાય એવું કહવાનો અમારો ધર્મ છે. (વિ)

શ્લોક.

નથી વા'વું અમારે દા, નથી વૈરી ત્રિયોકમાં;

અખંડનદમાં ગયું, પાતું પ્રેમ અજોકમાં.

૧૭

આ જળવાળા સપને (સારા મેઘમા) તરિત્ત (વીજળી) રહી છે. કૃષ્ણ તથા સત્યભામાને વિષે મેઘ તથા વીજળીનો આરોપ કયાં છે માટે રૂપક-પણ તે સ્થિર છે અને વિજળી તો અચળ હોય છે માટે એને વિજળીની ઉપમા ઘટતી નથી ત્રિદશા—દેવામના દેવાગના પણ એની જરૂર બરાબરી કરી શકે એવી નથી મુદરી !—હે રૂઝિમાળી. મુનિએ દ પગિને નમવા રૂઝિમણીને ઉપ-દેશ કયાં છે માટે ઉપદેશન નામે નારદ્યાલંકાર સત્યભામાને કોઇની ઉપમા આપી શકાતી નથી એમ વર્ણુ છે માટે અનન્વયાલંકાર. સત્યભામા રૂપ પ્રાપ્ત થયેલા અર્થને સ્થિર લીધે એ સંબોધે નારદે સ્થિર કરી બતાવ્યો છે માટે કૃતિ નામે નિર્વદલ્પસધિનું અમ વર્ણુ છે.

(નિ) ' તમને દૂબી ક્યાં રહું ' ઇત્યાદિ વચનથી મુનિની, અને ' મુનિ, હું તું મન છે ' એમ વર્ણુ કૃષ્ણની, રૂઝિમણીએ આરાધના કરી. એમ વર્ણુ છે, માટે પ્રસાદ નામે નિર્વદલ્પસધિનું અમ વર્ણુ છે. બાળુએ આશ્વા જાય છે—એ સર્વનું દવે હામ ન દોવાથી કવિએ આ મુક્તિથી તેમને રંગભૂમિ ઉપરથી દૂર કર્યા છે.

(વિ) બીજમકનદિની—હે રૂઝિમાળી. મર્મસ—તમારા યોગવાના મર્મને બાળનાર શ્રીહામાને પગે લાગવું પડશે કે ?—અર્થાત્ માર્ગ ખર અદિત કરનાર તો શ્રીહામા છે. એ મર્મનો અર્થ છે.

૧૭ શ્લોક—અતુટપ પાતુ, ૯૦—અમે તો ગોકરુદિત પ્રેમમાં પચી ગયા બીજા.

૩કિમણી—(મખેદ) જો મહાનોજ એમજ છે તો તમારા
હલેવાથી આયેપુત્રને નમન કરુંછું (એમ કહી નમન કરેછે અને
કૃષ્ણદેવ તેમ કરતાં અટકાવી ત્વરાવડે કર સાદી પોતાની કને બેસાડે
છે) (કિ)

મારદ—અંદાહા ! રથોમસુરની આ મુંદરતા તો કાંઈ અસા-
ધિકર હશે છે !

શ્લોક.

પાર્વતી પશિષ્ય કાળે, મમા સમે પ્રશ્નન અવિધારેઃ

ન્યૂનપણું છે કિચિત્, થીયે અદરે મગપ લલી સારે. ૧૮

આરૂમણી—(કંઈ સમજ્યા જેવે વેશે) ભગવંત ! મારી મુના
એવી ગોટી ઉપમાને યોગ્ય નથી; એ તો નાનું જાળક છે. (સત્યભામા-
ને હોથે ઝાલી) જા બેન ! જા, મુનિમહારાજને પમે સાચ્ય. (એટલે
કૃષ્ણદેવ સત્યભામાને વરગાળ કાઢી આપે છે અને તે જઈ માના
હલેવા પ્રમાણે મુનિને નમે છે).

(કિ) ૩કિમણીનું નમન વણીને હવિએ તેની મોટાઈ તથા કુળવાનપણું
વણું છે, કેમકે નીનિશાસ્ત્રમાં પણ હલેછે કે,

“ નમન્તિ વલિનો દુષ્ટા નમન્તિ કુલિનો જતા. ।

શુષ્કકાષ્ઠચ મૂર્ચ્ચ ન નમન્તિ વદાચન ॥ ”

“ કુળવાન વૃક્ષ અને કુળવાન મનુષ્ય નમે છે, પણ સૂકું લાકડું અને
મૂર્ખ હજાપિ નમતાં નથી ” “ સત્યભામા નમતી નથી ” એ ઉપરથી હવે પાણના
અકામાં જે રોષ બીજનું કથન કરવામાં આવશે, તેને હવિએ અતિ મૃદ
નિરોપ કર્યોછે.

૧૮. શ્લોક—ગીતિ પાર્વતીના લક્ષ સમયે મંમા સદિત ઇશાન
(શિવજી) જેવા ચોખતા હતા તેના શ્રીકૃષ્ણ પણ સત્યભામાના પરિણય દાયે
૩કિમણી સદિત ચોખે છે. કાંઈ કહેશે કે મમા તો તે વખતે શિવને માથે બેઠી
હતી, તેમ અહીં કથી શ્રી કૃષ્ણને માથે બેઠી છે ? હવિ કહેછે કે. એટલું જ
કિચિન્ (લગાર) ન્યૂનપણું છે, અને તે પ (સત્યભામા) સારો સમય મગવાથી
(વખત આગ્યે) થીયે (માથે) ચડશે ! કાંઈ કહેશે કે પાર્વતી પરિણયકાળે
પ્રથમ વિવાહિત મંમા માથે ચઢી હતી અને અહીં તો દ્વિતીયવિવાહિત સત્યભામા
માથે ચડશે, એમ કેમ ? તેને ઉત્તર પણ, એટલું જ કિચિત્ ન્યૂનપણું

નારદ—(માથે હાથ મૂકી સસ્મિત) ભદ્રં ભવતુ ભામિની !
અનેક સપત્નીયતી ભવ. (વિ)

શ્લોક.

પનિશુષ્કાન્તે સ્થામા, સ્વપનું અદિન ન કદા તું ચિંત્યારે. .

શુરિનર મુખ્યો કરના યા, મનિનિ ! માધવ મને ઘણું પારે. ૧૬

સત્યભામા—(ભાવર ચઢાવી) જા જા જોગટા ! તારા કહેવાયો
(એટલેથીજ અટકાવવા કૃષ્ણદેવ તેને મુખે હાથ દેહે અને ગાફીમાં
સુતાનો અપરાધ દામા કવ્વા નાગને પગે લાગેછે. એવે ઉતાવળે દોડને
કમુકી પ્રવેશ કરેછે).

કંચુકી—(નારદમુનિને નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારામ્ભિરાજ ! દેવશ્રીના પત્નિભુવની કયા છત્રધારી દેશધિદેવે સાંભળી મને આજ્ઞા કરી છે કે યાદવેંદુ પંચશરવિદારપદ્મિનીના તટપર જોડી રિથ-તિમાં ગિગળ્યા હોય તેવેજ સ્વરૂપે તેમને જોવાની અમને જિજ્ઞાસા છે. (હાય જોડી) તો મહારાજ ! પરિજનને શી આજ્ઞા છે ? (મિ)

કૃષ્ણદેવ—(ઉભય પ્રિયા સદ્ ઉભા થઇ) ક મુરી ! જા હું આવું છું. એમ સત્વર વિદિન કરય (એમ સામગી કંચુકી ઉતાવળે ગાફેા ભષણે).

નારદ—પાસ વાસુદેવ ! ભદ્રં ભવતુ. દવે અમે પશુ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ સિધારીશું. (એમ કહી સત્યભામાને જોતા જોતા નારદ આત્મા જાયછે અને સર્વે તેમને નમન કરેછે.) (મિ)

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રાસુવલ્લભાઓ ! દવે આપણે પશુ સત્વર જવું જોઈએ (એમ કહી જાને પ્રિયાઓના હાય જાવી સચિવ સખિએ સહ-વર્તમાન સર્વ આત્મા જાય છે).

અતુર્યાંક સમાપ્ત.

કૃષ્ણ સાથે લગ્ન થવાથી એ જીજ્ઞાસો અંકુર રૂપે એમ સમભય છે. આટલી વાત ક્યાનમાં લીધાથી નારદે સત્યભામાને સસ્મિત આપેલો દેવકાર્ય સાધક મર્ષિત આશિર્વાદ સગભરી દેવનું કાર્ય સાધવાથી મગેલો કૃષ્ણને સંતોષ એજ સત્યભામાનું પતિસુખ છે; ભામામુરને વય, એ સત્યભામાનું અહિન છે, પશુ તે અભાગી હોનાથી પોતાના અહિનને વિચાર નહિ કરે, એમ નારદ યુક્તિથી કહે છે દેવકાર્ય કરનારો દેવને મુખી કરનારી અને રાજકન્યાઓને છાડાવવાથી નરને સુખ કરનારી થા, એમ કહેછે છે. એ સોજ હજાર કન્યાઓ કૃષ્ણને વરશે, માટે તેને અનેક રૂપનીરતી કહેલી છે પારિભતકના રૂપ માટે રીસારો માટે માનિની કહી છે. તેને મગવવા ખાતર કૃષ્ણ પારિભતક લેવા જરી, માટે માધવ તેને મનમાં ઘણુંક ચાલે છે, એન કહું છે નારદનાં યુક્તિ ભરેલાં વાચ્યથી અપ્રત્યક્ષ અર્થનુ મકનુ યાવ છે માટે વિચાર નામે નાઠય-લક્ષણુ. નારદનાં વચન ઉપર ઉપરની પ્રિય જાણતાં છતા અંદરથી અપ્રિય ભા-વાય નીકળે છે માટે છડ નામે વીથીનુ અંગ વર્ણાયુ છે.

(મિ) છત્રધારી દેશધિદેવે—કચમેન મહારામ્ભે. યાદવેંદુ—શ્રીકૃષ્ણ-ચ દ્ર. પંચશરવિદારપદ્મિની—એ નામની તલાવડી જિજ્ઞાસા—૭૨૭૧ પરિ-જનને—સે ૧૬૪૪ ને

(મિ) સત્યભામાને જોતા જોતા—(આ જી દેવનુ કાર્ય સાધનારી છે, એવા વિચારથી)

‘અ’ક પ સૌ.

(શ્રીદામો પ્રવેશ કરીતે)

શ્રીદામો—આહાહા ! હું કે એક વ્રજનો ગોવર્ધિયો, તારી પશુ નદિ નદ કે ઉપનંદ, તથાપિ મિત્રકૃપાએ આજ કેવા મહત્ત્વને પ્રાપ્ત થયો છું ? એટલો સાક્ષાત્ જાણતો જોવા નાટકાર્યાએ તે મારી પાશી કરી કરી પૂરો યજ્ઞ જવા આવ્યો, તારે બદાએ મેં પોને આજ નેનું નાટક દેવ જીએ એવો ધાટ કર્યો ! આહાહા ! હવે આપણા વગર તો તથેવ અધાર ધગજ દેખાય છે ! (એવે મગિયાવ સ્વભાગ અચડાવાથી પડી જાય છે. પછે ઉઠી સાવધ યજ્ઞ) અરેરે હું તો જૂની ગયો અને કૃષ્ણદેવે જીએ કે જાતું જઈ નાટકાર્યાએ અમે આવીએ છીએ તે નિહિત કંથ (આમ તેમ જોઈ) અરે મહારાજ તો મારા કહેવા પ્રમાણે ઉભવ પ્રિયાસહ પધાર્યા ! (એને નેપથ્યમા મૃદંગ વામની સાભળી) આપણને જેમા ને વેમા જશ મળવા નોજ. (આમ તેમ જોઈ) સર્વે પ્રકારની તૈયારી ચર્ચજ ચૂની છે. (એવે ‘કિમભૂમિ’ સત્યમામાસહ કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરી એ સુખાસતે ત્રણે જણે બેસે છે). (અ)

કૃષ્ણદેવ—વવસ્થ શ્રીદામો ! કેમ, એ મંડળને ચોગ્ય રથવાદિકની અવસ્થા તો થઈ છે ને ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! આવી નાટકશળા તે એવાને કેવા મળવાની હતી ? આહા જીએને કેવી અપૂર્વ ગ્યના આપે રચાવી છે (આ)

કિમભૂમિ—(સસ્મિત) ગોપગધુ ! તારું નાટક તો નિત્યે જોઈએ છીએ પણ આજ જેને કાળે જોણાવ્યા છે તેને માટે દવં કેટલી વાર છે ?

સત્યમામા—અહો આવેપુત્ર ! આ રતન તમે કેટલે વરને મેળવ્યું છે ? એને એવું કાંઈ વાર મૂલ પશુ કરાવ્યું તું કે ?

શ્રીદામો—મૂલ તો લપુટેની ક્યાં ત્યાજેજ કમચું તું. (પડેતો કિમભૂમિ ભળી અને પછે સત્યમામા ભળી દ્વાય કરી) જન ને રતન. (દં.)

(અ) તંદો—તેમં જરવ—નાટકશાસના આદિ કરતાં (આ) ‘નાટકશાળા’ સબ્દ પ્રિય (જે અર્થવાચક) દોવાથી શોભા નાને નાટ્ય ‘લક્ષણ’ વર્ણવે છે.

(૬) અર્પાત્ લપુટેવી (સત્યમામા)ને પ્રાપ્ત કરાવ્યાં ત્યારેજ મારી

સત્યભામા—(સકોપ) આર્યપુત્ર ! આને અહોડી કાઢી મૂકી, તો તો નીરૂંતે નાટક જોવાય. (એવે સૂત્રધાર પ્રવેશ કરેછે). (૬૬)

સૂત્રધાર—સુરસુર જુદરૂપનિએ કરણાદ્યુત રસની રચના કરી એવું અને રચનની નયા સુરની જેમા પીડા પ્રકટ થઇછે એવું આ અદિ-તિકુ ડહાદરણુ રસિકપ્રેક્ષકજન મનોવૃત્તિ સ્થિર કરી નિદાળો એવી હું પ્રાર્થના કરજી. (એવે કડતાળ વાગેછે અને સૂત્રધાર ચતુષ્પદિકા ગાય છે). (૭)

ચતુષ્પદિકા.

વનિતાધર્મજ એવો, એવો, નાથ નિરંજન ગણવો;

આદા ! નાથ નિરંજન ગણવો, મિદને શોકજ દણવો. આદા.

હીમંત થઈ ગયેલી છે—મારા પ્રયાસથીજ તને લક્ષ્મીની પદવી પ્રાપ્ત થઈ છે, એ મર્મર્થ. રત્ન તે રત્નજ—(અભિનય ઉપરથી એનો એવો અર્થ થાય કે) રૂઢિમળી રત્નરૂપ છે કેમકે સત્યભામાના લગ્ન વખતે એમની મદાસયતા જણાઈ છે

(૬૬) સકોપ—(મીઠામાનો મર્મર્થ સમજીને) (૭) સૂત્રધાર—હજીના આગળ જે નાટક ભજવી જતાવાય છે તેનો સૂત્રધાર નાટકની અંદર, જે નાટક, ભજવી જતાવાય છે તેને ગર્ભાંક કહેછે, માટે અહીં મી અદિતિકુ ડહાદરણુ નામે ગર્ભાંક રાશ થાય. ગર્ભાંકનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણમાં લખેછે કે—

“ અકોદર પ્રવિષ્ઠો યો રગદ્વારા મુક્તાદિમાન્ ।

અકોપરઃ સ ગર્ભાંકઃ સર્વજ્ઞઃ ફલવાનપિ ॥ ”

■ એક અંકની વચ્ચેમા બીજો અંક દાખલ કર્યો હોય ત્યારે તે અંકમાં, પણ રંગપ્રસરિત (નાંદી વગેરે) કરવામા આવે, પ્રસ્તાવના પણ કરવામાં આવે, બીજાનિષેપ કરવામા આવે અને તે બીજાનું કાર્યરૂપ રૂપ પણ વર્ણવવામાં આવે, હું કામાં, એક અંકવાળું આખું નાટકજ દાખલ કરી દેવામાં આવે, તેનું ગર્ભાંક કહેછે. “ આ ગર્ભાંક પણ પાંચમા અંકની વચ્ચેમાં, રંગપ્રસરિત, પ્રસ્તાવના, વગેરેવાળો છે એમ આગળ જોવામાં આવશે.

નાટ્યસાત્રમા કહ્યું છે કે “ સૂત્રધારે રંગભૂમિ ઉપર આવીને, કવિનું નામ, નાટ-નું નામ તથા નાટકનું વસ્તુ સૂચન કરવું. તે પ્રમાણે, અહીં જુદરૂપનિ, અદિતિકુ ડહાદરણુ, અને રચનની (પોતાની) તથા સુરની પીડા, ડહાદિ નચેનો સૂત્રધારે કહ્યો છે.

સ્વયના સંગાર ન જો હોયે, તો ખીખના લાવી;

અનિદાં ! તો ખીખના લાવી, લેવો નાથ મનાવી.

અનિદાં ૧

(ધન્ય છે, ધન્ય છે, આકાશવાણી ! એમ મોક્ષતી દિવિ પ્રવેશ કરે છે).

દિવિ—હા હા, હુ એમજ કઠીરા આજે કેટલે વર્ષે અને કેટલે દહાડે મહામદાન્ત કરી જવારે કાળા કટ્ટી નખી ત્યારે પ્રાગુનાથે પધારવાનું કહ્યું છે મેં મારા માયારીમુને કમૈની સર્વ શૃંગાર મગાવ્યા છે પણ અદિતિ જોવા કુડગની મારે ખમી છે (વિચાર કરી) તે એની કને જમ લાવ્ય માગી લાવુ. (એમ કવી જન્ય છે) (જ)

(શૃંગાર સજ્જ રહી દર્પણમાં મુખ જોતી અદિતિ પ્રવેશ કરે છે)

અદિતિ—આજ મેં સાધાર્યું છે કે દિવિન મનાધિકૃતી પ્રસન્ન થઈ એને ત્યાં પ્રભુ પધારવાના છે. એ પ્રસન્ન કેઈ ન જાણે તેમ શૃંગારાદિ સજ્જ હું તેમના આવતાખેવજ જો માર્ગમાં દર્શન કરવા હોયી રહું તો સર્વે સારાં વાનાં થાવ. (એટલું બોલી દર્પણમાં કુડગ જોઈ વિચાર કરે છે.) આવી કુડગ કેઈનેય અર્થાપ પ્રાપ્ત થયાં નથી અને થવાનાં નથી. એ શોભાવરેજ હું જીજ્ઞાસારી સપતનીઓ કરનાં મ્વા-

મીને વધારે વહાલી ચઇ પણ છુ અને આજ પણ પ્રભુનું સહુ પહેલાં મન દરણુ કરી રહીશ. (એવે ત્યાં દિતિ પ્રવેશ કરેછે.) (ઋ)

દિતિ—(અદિતિને માનપૂર્વક નિહાળી) કેમ મોટી બેન ! શરીરે સુખી તો છેને ? પાશુપતેશ્વરના દર્શને જવાની તૈયારી કરાડો કે પુણ્યક્ષેત્રમાં જવું છે ? બેન ! આજ તો મારે ત્યાં પ્રભુ પધારવાના છે. (એટલું બોલી કુંડળ પહેરેલાં જોષ્ઠ બોયતી અટકી જાય છે.) (ઋ)

અદિતિ—(કંઈક કોપસહ) અહો એમા તે શું ? મેં પણ મતાદિ કરી પ્રભુ પ્રસન્ન કર્યાંતા (હ)

દિતિ—(સંકોચાયેલે મને) બેન ! તમારે પગલે પગલે આવી મેં પણ તેમ કર્યું છે અને તમારી કને પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા કંઈ સેવા આવીછું. તમે મારાં સગા મોટાં બેન અને અહીં પણ મોટાં સપત્ની થાવ છો એટલે તમે મારી આશા પૂરશોજ.

અદિતિ—નારે જે માગવું હોય તે માગી લે અને ઉતાવળ કર્ય કે મારા નિત્યનિયમમાં અટકાવ આવે નહિ.

દિતિ—(મહામહામત્ને ઉચ્ચાર કરી) ત્યારે બેન ! આ તમારાં કુંડળ મને આજનો દહાડો પહેરવા ન આપો ? (એટલું કહી નીચું જુએછે). (હ)

અદિતિ—ના એ તો હું કોઈનેય આપતી નથી અને આપનારેય નથી; તારે બીજું જે કંઈ જોષ્ઠએ તે માગી લે

દિતિ—(સંકોપ) બીજને શું મારે ચૂંટામાં ધાવવું છે ? વારં હું માગવા આવી છનાં જે તમે નથી આપતા તો હવે એ સુખે વાપરજો. (એટલું બોલી પોતાના આત્મપક્ષીય ભૌમાસુરનું સ્મરણ કરે છે અને તે એકાએક સત્ત્વા સજી પ્રવેશ કરેછે). (ઇ)

(ઋ) સપત્નીઓ—રોક્યો (ઋ) પ્રભુ—સ્વામી. અહીં કવિએ દિતિનાં વાક્યથી ખુશામત પ્રદર્શિત કરી છે. (હ) અહીં મોટી રોક્યનો ગર્વ દર્શાવ્યો છે.

(હ) અહીં માગનારની દીનદયા વર્ણવે છે. (ઇ) આત્મપક્ષીય—

ભૌમાસુર—(દીર્ઘ સ્વરે) અહો માને ! શી આજ્ઞા છે ? મારું સ્મરણ કેમ કર્યું ? શી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે ? શું હું ઇદ્રલોકમાં જઈ ઇદ્રને છતું એમ તમારે કહેવું છે ? બોલો બોલો; આજ્ઞાનુવર્તન દરવા હું સર્વ પ્રકારે સજ થયેલો છું એમ જાણો. (ઈ)

દ્વિતિ—(આશ્વાસનસહ) વતસ ભૌમાસુર ! તારું કલ્પણ થાવ. મારી ઇચ્છા એટલીજ છે કે આ અદિતિએ કાને ધાલેલાં કુંડળ તુ મને હગણા અપાળ્ય. એટલાજ માટે મેં તારું સ્મરણ કર્યું છે.

ભૌમાસુર—અહો, એમાં તે શું માગ્યું ? (દીર્ઘ સ્વરે) અરે અદિતિ ! કુંડળ કાઢી આપ્ય. કાઢે છે કે નહિ ? કાઢ્યાં કે નહિ ? કેટલી વાર, કેટલી વાર ! કાઢ્ય, કાઢ્ય. (એટલું કહ્યા છતાં નથી કાઢતી તેથી કને જાય છે.)

અદિતિ—(સકંપ) જા જા, દુષ્ટ ! હમણા તારું આવી બન્યું સમજ. હું પણ કેવા વીરની માતા છું તે તારા જાણવામાં છે કે નહિ ? નહિ હોય તો હગણા જણાશે.

ભૌમાસુર—(સકંપ) કાઢ્ય કાઢ્ય, તારા વીરનાં વધુ દીન થયાં સમજ. કાઢે છે કે હું કાઢું ? (એમ કહી છેક કને જાય છે.) (ઓ)

અદિતિ—(દીન સ્વરે આમથી તેમ નાસતી) નહિ આપું, નહિ આપું. એ મારાં છે, એ મારાં છે. (મકંપ) અરે દુષ્ટ મને સ્પર્શ કેમ કરે છે ? અરે દિનિ ! આમ કરાવતું તને ધોતે નહિ. હા સ્વામીનાથ ! મારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. હા મારા દ્વાદશ સુત્રો. (એટલેથીજ થતો ઉચ્ચાર અટકાવી ભૌમાસુર કાન મચરડી નાખી કુંડળ કાઢી લે છે અને દિતિસહ ચાલ્યો જાય છે. તેમને જતાં જોઇ) હા પુત્રો ! આ મારાં કુંડળ લઇ જતા અમુરનો વધ કરો, વધ કરો. (એવે સાં સ્વર્ગથી ઇન્દ્રાદિક દ્વાદશ અદિતિસુત્ર સઆજ સજ પ્રવેશ કરે છે.) (ઓ)

પોતાના પક્ષનો. દિતિ દિવ્યોન્તી માતા દેવાથી બધા દેવ તેના પક્ષનાજ સમજવા

(ઈ) માતે—હે માતા આજ્ઞાનુવર્તન—આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું.

(ઓ) વધુ—સરીશ. (ઓ) સુત્ર—પૂવ. ભૌમાસુરના પ્રવેશથી જય કંપાદિક વર્ણવાં છે મટિ આરભટ્ટીવૃત્તિ.

ઈન્દ્ર—અહો જનની ! કુંડળ દરણ કરનાર કયો અસુર આ વળને (ઉગામી) ધારણ કરવા ઇચ્છે છે ?

અદિતિ—(ગભરાયવે વેશે) ભૌમાસુર, ભૌમાસુર. ઓ લઇ જાય, ઓ લઇ જાય.

ઈન્દ્ર—(દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી) અહો જનની ! મારો ઉગામ નથી. વસુ ધરાએ વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરી એને વૈષ્ણવાચ અપાવ્યું છે તથાપિ હે સુરજનની ! હું તેની સાથે યુદ્ધ કરી કુંડળ પાછાં આણી આપું છું. (એમ કહી બાકીના એકાદશસહ ઈન્દ્ર યુદ્ધ કરવા જાય છે અને અદિતિ પણ એકાંત સ્થળમાં જઇ પતિરમરણ કરતી બેસે છે.) (ક)

(ઈતિ અને ભૌમાસુર પ્રવેશ કરે છે.)

દિતિ—(નિઃશ્વાસ નાખી) શિવ ! શિવ ! જે માટે આટલી બધી મહેનત કરી તે સહુ ફોગટ ગઇ. હું પ્રભુને રીઝાવવા કુંડળ સેવા ગઇ તે ગઇ અને પ્રાણનાથના આપવાનું મુહૂર્ત વટી ગયું ! અરે પ્રભુ કહી આપીને પાછા મળા દરો ! હા સુત ! હા ભૌમાસુર ! મેં જે અર્થે આટલું બધું કર્યું તે અમથું થયું, અને હવે અદિતિના પુત્રોથી મારે પીડા સહન કરવાની કમ્મે લખાઈ છે વત્સ ! લે આ કુંડળ, તારે શાવે તે કર્ય. (એમ કહી કુંડળ આપી દે છે અને આંખોથી મીંચી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખે છે.) (ય)

ભૌમાસુર—અહો માતા ! તું શા કાળે ચિંતા કરે છે ? આ મારું વૈષ્ણવાચ હું તારું રક્ષણ કરવાને ચેલું છું. (એવે ત્યાં વજ્રધારી ઈન્દ્રને આવતો જોઇ) માતા ! જો જો પેલા ઇન્દ્રાદિ આભા, આ મારું અન્ન તારું રક્ષણ કરશે; તું નિર્ભય રહે, (એટલું કહી પોતે ત્યાંના ત્યાં અલોપ* થઇ જાય છે અને દિતિ ઇન્દ્રાદિને જોઇ સંતાપ જાય છે).

(ક) વસુ ધરા—પૃથ્વી. (ય) અમથુ થયું—મિથ્યા થયું. * ત્યાં ત્યાં અલોપ થવાની રંગભૂમિમાં ગોકવણ પહેલા થતી દરો એમ આ પરમી સમજાય છે.

ઈંદ્ર—અહો વત્સ ! જહુઓ ! જુઓ જુઓ. માયાવી અદશ્ય થયો. અરે આ મને અહીં વાગ્યું, કાઢો કાઢો ! એ કાંથી આવ્યું અને મને કેમ વાગ્યું ? હાં હા, હું સમજ્યો; આ તો એ દુષ્ટે દિતિ રક્ષણાર્થે વૈષ્ણવાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો છે. (એવે જીજ્ઞાસુને ભયોભય અંજોના પ્રહાર થાય ■ તે જોઇ) અરે જહુ ! હા બ્રાત ! તમે તમારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર તજી પો અને મનથી પણ એ દુષ્ટ સાથે મુદ્દ કરવાનું ધારશો મા, ધારશો મા. (એમ બોલી પોતે વજ્ર તજી દે છે તે જોઇ જીજ્ઞાસુ સર્વે પણ તેમ કરે છે એટલે વૈષ્ણવાસ્ત્રનું જળ શાંત થાય છે અને બારે જહુ ત્યાંથી નાશી જાય છે.) (૪)

(મહાપીડિત વેશે બૃહસ્પતિ, તારા અને રાત્રી પ્રવેશ કરે છે)

રાત્રી—(નિઃશ્વાસ નાખી) અહો ભગવંત ! અહો ગુરુવર્ય ! આહા દેવાચાર્ય ! આ શું કષ્ટ ? રે પ્રભુ ! દુષ્ટે મારી શી દુર્દેશા કરી ? જો ભગવંત તમે મને મુક્ત ન કરાવી હોત તો હું અવશ્ય મારા પ્રાણ તજત. અરેરે શું એનું કષ્ટ ! (એટલું બોલી પૃથ્વી પર પડી જાય છે.)

તારા—અહો ભગવતિ ! તારે આગ કરવું પડે નહિ, એ દુષ્ટને ત્યાં નહિ દેખે એટલે તરતજ અમુરારિ ઈંદ્રલોકમાં આવશે અને સર્વે દાનવોનો નાશ કરશે (એમ કહી માથે હાથ ફેરવી આશ્વાસન કરે છે). (૫)

બૃહસ્પતિ—ભગવતિ શાંત થા, શાંત થા; આ પ્રસંગ મહાવિકટ છે. (એવે કોઈ આવતાના પગધા સંભળાય છે અને સર્વે જહુ ભયથી નાસાનાસ કરે છે). (૬)

(ઈંદ્ર પ્રવેશ કરી)

ઈંદ્ર—અરે ભૌમાસુર ! તેં મારી ત્રિપત્ની, ગુરુ, જહુ, અમાત્યાદિકનો વિયોગ કરાવ્યો અને વિધ વિધ માયા વેશે મને મદ્ય કરવા મારી પાછળ અગુરોને હોડાવ્યા ! વાર હીકજ છે (એમ કહી શ્વાસો-

(૪) માયાવી—ભૌમાસુર. અદશ્ય—અંતર્ધાન પ્રયોગ—યોજના. (૫) અમુરારિ—દેવોનો શત્રુ—ઈંદ્ર.

(૬) નાસાનાસ કરે છે ઇન્—આ નાકથી બૃહસ્પતિ મગેરનાં મન ભૌમાસુરના ભયથી ચકિત થઈ ગયાં હતાં, એમ સૂચ્યું છે.

અહીંસ લે છે). આદા શું એનું કપટ ? હું માતાનું રક્ષણ કરવા
ગયો, ત્યાં મેં એને જોયો અને હું અહીં આવ્યો એટલામાં તો એણે
મારું સર્વસ્વ દરણ કરી લીધું ! (વિચાર કરતે વેશે) હવે મારે
કેમ કરવું ? (મોટેથી) હાં હાં કહ્યું છે કે—

શ્લોક.

ભાવને સમયે અનિ નિર્ભયતા,
ધરતા કરતા કૃપ નિકૃપતા;
કૃપતા કરતી ગતિ કાગતણિ,
દૃઢ થા દૃઢ થા મન ! પીડ ગણી.

૨

તારા—(સઆશ્ચર્ય) અહો પ્રભુ ! પતિ ! જુઓ જુઓ; આ
સ્વર તો મુરંદ્રનો હોય એમ લાગે છે.

શચી—(નિઃશ્વાસ નાખી-) હા તારા માતા ! એ તો કોઈ
વેશ ધારી દુષ્ટ દાનવ હશે. (એમ કહી નાસવા માંડે છે)

બ્રહ્મરૂપિ—(સ્થિર દૃષ્ટિએ જોઈ) હા હા એ તો એજ.
(શચીને દોડતી અટકાવે છે.)

શચી—(સભય) નાં પિતા ! ના મુરંદ્ર ! એ નો'ય નો'ય, એ
તો કોઈ વેશધારી દાનવ હશે. (એમ કહી નાસવા માંડે છે)

બ્રહ્મરૂપિ—સ્થિર થા, સ્થિર થા; શાંતિ પામ્ય, શાંતિ પામ્ય. હું
તને અભય આપુ છું કે જો કોઈ વેશધારી દાનવ મારી નિરીક્ષામાં આવશે
તો હું તેને જાણી ભગ્ન કરી દઇશ (એવે ઇશ્ર અને કને આવી
પહોંચે છે). (ષ)

■ ૨—(દુર્દશાવાગાં આપ્તોને ન ઓળખવાથી નમન કરી). અહો
ભગવંત આપ કોઈ મહર્ષિ હો એમ દેખાય છે. શું તમે પણ દાનવોના

૨ શ્લોક—નોંધ અને દો—ધીર મુરંદ્ર બધા સમયમાં અતિ નિર્ભયપણું
ધામ્ન કરે છે અને કૃપ નિકૃપતા (ખરીદી અને વેચણપણું) રૂપ વ્યવહાર અત્યંત
નયણે (કથનિકૃપતા એ જીને વખાનું વ્યવહારું ઉપવર્ણ છે) કાગળની અતિ ફે
તાફરની (કે જાર મુખામુસ અને મણવાર કુખામક) છે, ચાંદ લે મન ! આ પીડા
(પણ કાગળી કુખામુસની ગતિ જોવી) જતીને તું દૃઢ થા, દૃઢ થા (ષ) નિરી-
ક્ષામાં—જેવામ્ અથવા મગ દૃષ્ટિગતર પ્રદેશમાં

બાપથીજ નાસાનાસ કરી રહ્યા છે ને ? (નિઃશ્વાસ નાખી) શિવ શિવ ! શું હું તમારું રક્ષણ નથી કરી શકવો ? (એટલું કહી ખોલતો અટકી જાય છે). (છ)

બહુરૂપિતિ—વત્સ ! મુખી ચા, મુખી ચા, તુંજ અમારું ત્રાણ કરનાર છે. તને ત્રસ્ત જોવો એ અમારા આશાપાશને શિથિલ કરનાર છે. અરે મુરદ્ર ! શુ તે અમને ન જોળખ્યા ? (એ શબ્દ સાંભળી આમ તેમ જોઈ.) (જ)

ઈદ્ર—(પાદમા નમન કરી) હા ગુરૂવર્ધ ! આ દરમ્મ ! પ્રભુ ! બાબો, બાબો. મારી પ્રિયપત્ની અધુના ક્યા છે. શિવ ! શિવ ! શું તે પણ સંપત્તિની સાથે સુરારિના સપાટામા આવી ? (એ શબ્દ સાંભળી પતિને જોળખી) (ક)

શચ્વી—હા પતિ ! (કહી પતિની કાંટે બાળી પડે છે.) હું મહાભાગ્યણી આ (જતાવી) ગુરૂપાએ સુદૈવણી થઈ છું, અને તમને નિરખી હું મારા સર્વ કંઈનો પાગ પામી છું.

ઈદ્ર—(પત્નીને જોઈ સદર્પ) ગુરૂજી ! આપની કૃપાનો પાર કાંઈ થકી પમાય તેવો નથી. અધિ પ્રિયે ! શું આપણી આ દુર્દશા ? આપણા સદાયકારી શકર, ચતુરાનન, અને દુરિ છતાં મારે આ કંઈ ? (એટલું બોલી અંતરમાં આતિ દુઃખ ધરે છે અને શચ્વીને આશ્વાસન કરે છે એવે જનનિકાતર્ગત શબ્દ થાય છે કે ઈદ્રને પકડો પકડો તે સાંભળી પડતાં અખડતાં સર્વે જણ નાસવા માડે છે) (ઘ).

કુકિમણી—(સજળ નેત્રે) આર્યપુત્ર ! ઉઠો ઉઠો; અને ચક્ર લાઈ એ કુદ્ધ દાનવનો ધાત કરો. (ટ)

(છ) આખોત્રોને—સ્વજનોને (જ) ત્રાણ—રક્ષણ. ત્રસ્ત—ત્રાસ પામેલો આશાપાશને—આશાપી બંધનને શિથિલ—ઢીલુ.

(ક) સપત્તિની ઇ—જેમ મારી સપત્તિ સુરારિ (દેવરાત્રુ—ભૌમાસુર) ના સપાટામા આવી ગઈ છે તેમ મારી પત્નીને પણ તે લેઈ ગયો છે કે શુ ?

(ઘ) ચતુરાનન—મહા જનનિકાતર્ગત—પડદાની અંદરથી. (ટ) ગર્ભો કપડે જે અસર કરી હતી તે ચક્ર છે જેમ જન્મવાને કવિ પ્રેક્ષકજનના વિચાર જણાવે છે કુકિમણી ઇ

સત્યભામા—પ્રિયતમ ! તમારું ચરપણું તે શા કામનું ? જુઓ જુઓ, આ ગિયારાં સુખિયાં ન દોડાવાથી કેવું કષ્ટ વેઠે છે ! (એટલું બોલી અશ્રુ ટપકાવે છે.)

શ્રીદામો—(ધ્રુજતો કૃષ્ણની પાછળ બારાઈ જઈ) મદારાજ ! રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો.

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રિયતમાઓ ! અરે વપરય ! આપણે પ્રેક્ષક છીએ અને આ નાટક છે. જી'શો મા, જી'શો મા. નાટકાર્ય ! ધન્ય છે ધન્ય છે ! (એવે થોડેક આગળ જઈ ઉદાસિ સદુ બોમ્બ રહે છે). (ઠ)

ઈન્દ્ર—(આશ્વાસનપૂર્વક) આ માગ વજ્રથી હું બૌભાશુર વગર ગમે તે દાનવનો નાશ કરવા સક્તિમાન છું (રાગીને આનિંગન દઈ) પ્રિયા ! શું મારે માટેજ તારે આ કષ્ટ ભોગવવું પડે છે ?

શ્લોક.

કલ કલકલ સૂણી લાગિયો તે અધુના,
વલકલવર્તી બાણું રાકની ઘું વધુ ના;
અસક શિયિલ ત્તા દા ! ભામ્બલીલો હું બાણું,
ઝવક પલક પૂરી, પલિન શે ના નિહાણું ? ૩

અપિય

તદપિ તરણી તારી, કાંતી કાપે હરે આ,
અખર મખર કેવો, સાંતિ અપે મુદે દા !

(ઠ) કૃષ્ણ અને બયાનક રસમાં પ્રેક્ષક તદ્વિચન થયા છે એમ નજીવવાને કૃષ્ણ નાટકાર્યને ધન્યવાદ આપે છે.

૩ શ્લોક—ભાવિની કલ ઇન્દ્ર—હે પલિ ! આ રાક્ષસોનો કલ કલ (ધ્રુજતો ક્રોધીઆરીઓ) સાંભળીને તે તારો કવ (મધુર અવાજ) અધુના (હંમણું). તમને છે, અને હું તને વલકલવર્તી (કાંડની છાવનાં વજ્ર પહેરેલી) ભેડું છું. અરે ! એની ઘું ઇન્દ્રની પત્ની છું ના ? અર્થાત્ ઘું ઇન્દ્રની વધૂ છતાં તારી આ સમયે આવીજ દશા થઈ છે ! હા (અરે) ! હું હીલુભાગી આ તારા અવક (કેસ) ને રિશિય (દીસા પડી ગયેલા—(વિખેરાઈ ગયેલા) બાણું છું ! તારી ઝવક (કાંતિ) આજ દં પડી પલક (વાર સુધી) પશુ કેમ ભેતો નથી ?

નહિ નહિ નહિ નારી, યોગ આ કષ્ટ સેવા,
ગિલન મરણ જેવું, લાગિયું દુઃખ દેવા । ૪

(એવે જ્વનિકાંતર્ગત ભૌમાસુરના સખદ જેવો મોટથી સખદ થાય છે, કે સું શકે સચીમહ આ અરણ્યમાં છે કે ક્રમ કે એ મને જાણતો નથી ? પરિજનો ! પરિજનો ! મને એક વાર ખાતાવો, ખનાવો. એટલે એને હું મારા વૈષ્ણવાશ્રમથી દગ્ધ કરી સચીતે પટ-સાચી કરું).

શાચી—(ઇકને બાઝી પડી ધ્રુજતે અંગે) હા નાથ ! હા નાથ !
અસુર ! અસુર ! સુર સુર ! આ આચ્યો બ્યો બ્યો ! (૬)

ઈદ્ર—(સભય) અહો ગુરુચર્ય ! હા ભગવંત ! હવે હું સું કરું ? ક્યાં નાસું ? અને ક્યાં વાસો વસું ? હે દેવાચાર્ય ! હું મારા જીવિત રક્ષણાર્થે આગ વિલપતો નથી કિંતુ આ મારી પ્રિયા, આ મારાં ગુરુપત્ની, અરે હા ! એટલુંજ શાકાન્તે ? આ સર્વે ત્રિલોક, એ દુષ્ટના ત્રાસથી ત્રાહિ ત્રાહિ કરી રહ્યા છે. (૬)

શ્લોક.

નથી વૃષ્ટિ થાતી, રમકસ ગયો ભૂગિપરથી,
નથી યશો થાતા, દિવ નવ જન્મે યાતુડરથી;
ગયા હંસો બેડી, સુરગુર ! સહુ માનસરથી,
ગયા હારી સર્વે, સરણ હરિ ! દે સાહો કરથી । । ૫

૪ હુન્નથી તારી દશા એમ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે તથાપિ તારું નાજુક સંબંધ તને છાડીને ગયું નથી, એમ કહી દિલગીર થાય છે. તદપિ ઇ—હે તરણિ ! એમ છતાં પણ તારી કાંતિ મારા આ હૃદયને કાપી નાખે છે—દુખિત કરે છે ! હે મુદે ! (હર્ષ આપનારી સ્ત્રી ।) એ તારી કાંતિનો અખર (કેતમ્બ) પ્રસર (ફેલાવો) કેવી રાત્રિ અર્પે છે ! મિલન—આ સ્થિતિમાં તારો મેળાપ નિરપરાધી કેતમ્બ સીની આવી દશા વર્ણનિ પાછળ વર્ણાયવા કરણુ ઉદ્દીપન કર્યું છે.

(૬) સુર સુર—અલ્પરાટથી ‘અસુર’ નો ‘અ’ બોલાવતો નથી (૬)
ઈદ્રનો રોડ વળ્યો છે માટે આકે દ નામે નાટ્યાલંકાર.

૫ શિખરિણી ભૂગિપરથી—આખી પૃથ્વીમાથી યાતુ—રાક્ષસો.

(એવે જવનિકાંતગેત જોમાસુરજેવો શબ્દ થાય છે કે અસુગરિને પકડો, પકડો.)

તારા—(સભય) અહો નાથ ! મારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો ! હા વત્સ વાસવ ! જો જો, પેલો મારાપર રથેનપક્ષીની પેઠે ઝડપ મારી મને ઝાલવા આવ્યો આવ્યો. (એટલું બોલી આંખો મીચી પડી જાય છે) (જ)

શ્કિમણી—(સખેદ) આર્યપુત્ર ! જોને વિતીવેદના હોય તેજ આરી વાતોનો અનુભવ કરી જાણે હા ! ક્યા દેવની પાસે હું અને શિશુપાળાદિકનું આવવું ! પ્રભુ ! એવી ધડી માથુ કાપનારનેય દેખાડીશ મા. શિવ ! શિવ ! શું ગિચારી રાગીતુ કષ્ટ ! (એટલું બોલી નિઃશ્વાસ નાખે છે.) (ત)

બૃહસ્પતિ—(તાનને આશ્વાસન કરી) અહો અખલા ! તું ભયગ્રસ્ત થઈશ મા. (ગચ્છીને માથે હાથ ફેરવી) અહો વત્સા ! તું પણ શાત થા. મારા નપોખળથી હું આટલું સ્વળ (ચોક્કડી કરી બતાવી) એવું નિર્મુ છુ કે ત્યાં જોમાસુર કે તેનો પિતા પણ પ્રવેશ કરી શકે નહિ.

ઈદ્ર—ભગવંત દેનાઆર્ય ! આપની કૃપાથી સર્વે સારાં વાતાં થશે

(એવે ત્યાં જોમાસુર પ્રવેશ કરેછે)

જોમાસુર—(મોઝથી બૂમો પાડતો) ઈદ્ર ! ઈદ્ર ! વાસવ, વામય ! ક્યા ગયો, ક્યા ગયો ? (ઈદ્ર, રામી ને તારા ચર ચર કાંપતાં પૃથ્વી હિપર પડી જાય છે અને ઈદ્રાદિકને ત્યાં ન જોવાથી જોમાસુર આદળા જાય છે) (ચ)

બૃહસ્પતિ—અહો પુગંદર ! જેમ હિચ્ચ પ્રસ્તરદ્વર્ધપર બિરાજેલાને વ્યાઘ્રની ગર્જના બાધ કરતી નથી, તેમ મેં તમો સર્વને નિર્ભય કર્યો છે. જે તમે સર્વેજો અસુગ આવ્યો અને ક્રોધને પણ જોયા

(જ) રથેન પક્ષી—જાજ પક્ષી

(ત) નાટક જોનારી શ્કિમણીને થયેલી અસર વર્ણવે છે, શ્કિમણી ઈ.

(ચ) અદ્ભુત રીતે રક્ષણ વાળું આટલું નિર્વેદન સધિતું ઉપગૂતન

નામે અગ વર્ણાય છે

ધમર પાછો ગયો તે જાતેજ જોયું છે, તથાપિ હે સુરેન્દ્ર ! તુ કહે કે હવે હું તારે શુ પ્રિય કરું ? (૬)

૭૬—અહો તાંત ! આવે સમયે તે આથી વધારે જીજ્ઞાસુ પ્રિય કરવાનું છે ? તથાપિ આશ્ચર્ય અદિસમાન જૂદત્વ છે માટે—(૭)

શ્લોક

વિજયએ જનતાર જે આગિમા, દેવાદિ કાળે ધર્યો,
તે સર્વેશ્વર તો કૃપા મ્હો હવે, બાળે સુદૃષ્ટિ ભર્યો,
રાખે દુઃખ સુખી કરી સરનને, જીવે િજ રચાનમા,
દેવાચાર્ય ! અનાય આર્થ દુલતા, ના લે પ્રજા ધ્યાનમા ૬

સત્યસામા—આર્જપુત્ર ! જે તમે ચરમશ્ચિ કહેવાય છે તો પછે આ વિચારો સુરને પકડતું કહ્યું કથમ દાખતા નથી ? મહારાજ, એ જોશળાપણું અને મર્વ શા કામના કે જે જોર અને મર્વથી કોઈનેય સાબ કરી શકાયો નહિ ? હા હા દેવ ! હું તો તમારા બળ વિષે બે ભ્રમિયજન છું, પણ હું આર્જપુત્ર ! તમે વિચારી રાચીના કહ્યું સાચું જુઓ તો તો જાણુ સાચું, મહુ સાચું । (૮)

શ્રીદામો—મહારાજ ! તમે જેમ જોકુવ, મજ અને મથુરામા અનેક દાનવોને મારી ત્યાના લોકને સુખી કર્યો તેમ રત્નગના સુરોનું કહ્યું વિચારો તો ધાનુ સાચું । ધણુ સાચું । પ્રજા ! પુરદરાત્નિકનું કહ્યું

(૬) કવિ ભીષ્મનો ઉપસંહાર કરેછે પુરદર—૭૬ ઉચ્ચપ્રસ્તાર હર્ષ—પરધર્મી જીવે હવેથી નાટકમા ' હવે તારું શુ પ્રિય કરું એમ લખવામા આવે છે તે પ્રમાણે અહીં પણ લખ્યું છે માટે કાવ્યસહસ્ર નામે નિર્વહલસધિનું અગ વર્ણવ્યું છે

(૭) અદિસમાન જૂદત્વ—પરિત જેવી મોગી ૬ શ્લોક—શાદૃષ્ટવિકીકિત દેવાચાર્ય ૭—હે દેવાચાર્ય જનમર્થલોક આરોને દુલે છે, પણ પ્રજા તે ધ્યાનમા લેતા નથી દેરા આદિની શાંતિને અર્થે શુભ કથન કર્યું છે માટે પ્રશસ્તિ નામે નિર્વહલસધિનું અગ વર્ણવ્યું છે અહીં અર્થેક સંગ્રાપ્ત થાય છે અને પાણુ અસલ નાટકે રીત થાય છે

(૮) ભ્રમિયજન છું—અર્થાત્ મને સત્રાન્તિ ઉપાદી ગયા ત્યારે તમા રાથી કાઈ પણ નહોતું । વહેલકિત

જોઈ આ હૃદય તો જુએ શરી જે કડકા ન થઈ જતું હોય એમ થાય છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એમા તારોજ વાંક છે, તેં આવો કૃષ્ણમય પ્રયોગ શા માટે કરાવ્યો કે સર્વેનાં મન આનંદયુક્ત થવાને બદલે શોકવાળાં થયાં ? (પ)

(એવે ત્યાં ઉતાવળે દારપાવક પ્રવેશ કરે છે.)

દારપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. દેવાધિદેવ ! મેં સૌરાષ્ટ્ર, સૌતીર, ગાંધાર, મગધ, મજ્જપુર, શકપ્રસ્થ, મધુપુર, આદિક અનેક દેશના જન જોયા છે પણ દારે કોઈ પત્ર લખ આવ્યો છે તે ક્યાનો ? તેને હું ઝોળખી ચકતો નથી. તેને કાર્ય પૂછનાં તે દેવશ્રીને એકાંત મળવાનું વિદિત કરે છે. (એટલું કહી હસ્ત જોડી ઉભો રહે છે.) (ક)

કૃષ્ણદેવ—શું તે મને એકાંત મળવા છડે છે ? તો વાર તેને આવવા દો—(એકાંત મળવાની વાતચીત માંલણી રૂકિમણી, સલભામા, શ્રીદામો આદિક નાટકના સર્વે માણસો આજ્યા જાડ છે.)

(વશભો આહીર પ્રવેશ કરે છે.)

વશભો—(કૃષ્ણને ન ઝોળખાયાં) અધ્યો, મને ક્યાંક લખ જાહ સહ ? મુજનમ આ નયરીનો નાહ કરસાધ મમ કિમમ ન કરમ. (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રજના જનને ઝોળખી) વયસ્ય વશના ! અહીં આવ્ય, અહો આવ્ય, આ હું અહીં બેઠો છું.

વશભો—(નિહાળી જોયા પછે) આહા ન દકનામ ? તમિ તો

(પ) કૃષ્ણમય પ્રયોગ—કૃષ્ણસમય નાટકની યોજના. (ક) સૌરાષ્ટ્ર—સોરઠ. સૌતીર—સિંધ દેશ આધાર—કંદહાર. મગધ—બહાર. મજ્જપુર—હસ્તિ નાપુર. શકપ્રસ્થ—ઈંદ્રપ્રસ્થ મધુપુર—મથુરા નાટક (ગર્ભાક) જોવાથી દેવનું કષ્ટ નિવારણ કરવા જવાની થઈ આવેલી હતકાને મદ કરવાને તથા પદ્મિનિને પ્રસન્ન આણવાને કવિએ અહીં પ્રકીરણ વસ્તુ વર્ણને ઇતિહાસનો વિસ્તાર કર્યો છે

(ઘ) અધ્યા તું મને ક્યાં લેઈ જાય છે ? મુજને આ નયરીનો નાથ દેખાય એમ કેમ નથી કરતો ?

મોટરી નવરીના નાહ થ્યા, પછા અગમ કિમલ કરમ હવખમ ! નંદા
કનામ ! સધમ લ અપ્પમ (એમ કહી કરમાં પ્રેમપત્ર આપે છે). (મ)
કૃષ્ણદેવ—(પ્રેમપત્રિકાને હૃદયસરસી દામી) કેમ વસના !
મજમાં નંદ, ઉપનંદ, યશોદામાતા અને રાધિકા આદિક સર્વે કુશળ
તો છે ને.

વસદો— નંદકનમ ! હ હમ અવપમ અનમ રદમ રમ વધમ
તિ કિમલ સુખમ ! (મ)

કૃષ્ણદેવ—વાર બાપ હું ત્યાં આવી સર્વેને સુખી કરીશ. પણ
તું હમણા તો આ દારપાલક સાથે રનાન ભોજનાદિ કરી સ્વસ્થ થા.
અરે દારપાલક ! એ મારો આસ છે માટે એની સારી સંભાળના કરવામાં
આવે તેમ કરજે.

દારપાલક—વાર મહારાજ ! (કહી તેને લઈ જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—હા હૃદય ! તું તો નિહુર થઈ ગયું છે કિંતુ ને
તારી નિહુરતાનો કંઈપણ વિચાર ન કરતા મજવનિતા તો તારી કોમ-
ળતાને કમળથી પણ અધિક માન્યા કરે છે. (પ્રેમપત્રિકા હૃદયમાં ધણી
ભાગ મેરો ભેધ) હે હૃદય ! આથી પણ તારે સમજવાનું છે કે તારો
ધણો ભાગ આમ મેરોકડ થઈ પડ્યો છે. (બે લીટીઓ કાળા રંગે
લખેલી ભેધ) આઠા હે હંડા, તું સમજ કે જે તારામાં કિ ચિત્તરંગા-
મણું છે તે કૃષ્ણરંગવાળું છે ! (એમ પોતાના હૃદયને ઠપકો, હેઠ
પ્રેમપત્રિકા વાંચે છે.) (ચ)

ગીતક.

વિદરભ દેશી જામ, આદખર લઈ અલિપા;

રદમ અંતખર રાધ, કિમલ અસમ નવિતિ લિપા. ૭

(મ) આઠા ! નંદકનમ ! તમે તો મોટરી નવરીના નાચ થયા, પછે અમે
કેમ કરી ઓળખાએ ! નંદકનમ ! રાધાએ આ આપ્યું છે. (મ) નંદકનમ આઠી
આપ્યા, અને રૂડી વધાઈ તે કેમ સાંભળે ?

(ચ) નિહુર—કૂર કોરોકડ—રનેહ વ્યરનો. ૭ ગીતક—પ્રાકૃત ભાવાનો
સોરઠો. વિદરભ દેશમાં જઈને આદખર લેઈ આપ્યા હે રાધ ! હવે અંત્ય અક્ષર
રહો, તે હે લિપા ! તમે કેમ પ્રેમ નથી ? અર્થાત્ ' રાધી ' તમને પ્રથમ વાદાથી

આહા ! શાં એના મૃજાવતુવત મૃદુવચનો છે. અરે હૃદય ! આમ તારે કમળવર કુદાર રૂપ ધારણ કરવું ઘટિત નથી (વિચાર કરી) મને કાંઈપણ સમય નિશ્ચિતિનો મળનાર નથી અને મારાથી જન્મ પ્રિયાને પ્રેમાસિંગન દર્ષ આશ્વાસન કરાવાનું નથી ત્યારે મારે કેમ કરવું ? (દૃઢ વિચાર કરી) અધુનાજ એક જો વાસઃ વ્રજમા વાસ કરી આવના (એની ધારણા દૃઢકરી દ્વારપાતક ! દ્વારપાતક કહી તેને બોલાવે છે.) (૧)

દ્વારપાતક—(કને આવી નમન કરી) દેવશ્રીને જય જયકાર હો. મહાગજ પરિજનને શી આશા છે ?

કૃષ્ણદેવ—જા જન્મ દારકને સત્વર મોનાવી લાવ. (૨)

દ્વારપાતક—જેની દેવશ્રીની આશા (એટલું કહી ઉતાવળે આશ્વો જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—આહા ! રાધીનો અપૂર્વ પ્રેમ તો રાધીમાંજ મિશ્ર- ને છે:—

શ્લોક.

અનુદિન અજ્યા ધારી, માગ ઉપર અખંડ આરાધી;

પાંચનાં સવિતા પ્રત્યે, નિરનેહી છે પ્રયંડ આ રાધી ! ૭

(એવે શરૂક પ્રવેશ કરે છે)

હતી પણ તેના નામનો પ્રથમ અક્ષર (રા-સર્ગી) તો તમે વિદર્ભ દેશ જાણે લેઈ આવ્યા (રક્તિમગ્ની સર્ગીનો અવતાર છે, એ પુરાણોમા પ્રસિદ્ધ છે) હવે તેના અન્ય અક્ષર ધી (બુદ્ધિ) રહ્યો છે તેમે કેમ અડધું કરતા નથી ? અર્થાત્ 'વિચારણ્ય' થઈ અમને સંભારતા કેમ નથી ?

(૧) મૃજાવતુવત-કમળના દાડાને ભામના જે તાલણા જણાય છે તેના જેવા કામળ અને રનેહવાળા મૃદુ-કામળ. કુદાર-મહોનાડો. વાસઃ-દિવસ (૨) : દારકને-દારક નામના સારથીને

૭ ૨વાક-ગીતિ અજ્યા-માયા જેમ પશ્ચિની (કમળ) સવિતા પ્રત્યે પ્રીતિ રાખે છે તેમ, માત્ર અખંડ આરાધન કરીને મારા ઉપર રાધીએ અનુદિન માયા ધારી (રાખી) છે, પણ દે રાધી ! આ (હુ કૃષ્ણ) જા તો પ્રયંડ (પદ્મજા) નિરનેહી છે

દારક—(નમન કરી) દેવાધિદેવતા જય હો. આયુષ્મન ! મને શી આશા છે ? (વ)

કૃષ્ણદેવ—હે સુત ! આપણે કાલે વનજાણી જવું છે માટે તું પ્રાતઃકાલમાં સર્વ સાદિલસહ રથ તૈયાર કરી મને વિદિત કરજે.

દારક—આયુષ્મનની આશાનુરૂપ હું સર્વ સજ કરી દેવશ્રીને વિદિત કરીશ.

(એવે હિતાવળે દોડતો દારપાલક પ્રવેશ કરેછે)

દારપાલક—દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજ અંતઃપુર-પાલિકાએ કહ્યું છે કે આવેલા અતિથિનું દેવાધિદેવના કલા પ્રભાણે સર્વ આતિથ્ય કર્યું છે. (એ સ દેશો જવણુ કરી કૃષ્ણદેવ આવેલા આહીરને ઊડી જાતે મળવા જાય છે અને સુત પોતાના મંદિર જાણી આલ્યો જાય છે). (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—અહો દારપાલક ! તે આવેલા આહીર અતિથિનું વિશ્રામસ્થાન મને જતાવ્ય.

દારપાલક—દેવ આણીયા, આણીયા. (એમ માર્ગ જોતા દેવ દારપાલક સાથે ચાલ્યા જાય છે).

(વીણા વગાડતા નારદ મુનિ પ્રવેશ કરેછે).

નારદ—અરે શું આશ્ચર્ય કે વાસુદેવ નથી સત્યભામાને મંદિર કે નથી શકિમણીને ત્યાં ! મેં રાજસભા, વાસુદેવમૃદુ અને સંકર્ષણસદ્ગમાં શોધ કરી તમારિ ત્રીકમની ભાગ મળી નહિં. જે કાલે નદ રૂપ ધારી સાવિત્રી, પાર્વતી, બૃહસ્પતિ, તારા, સક, શ્યવી અને યમાદિ દેવો ન કરી શક્યા તે કાલે કરવા હું પ્રજ્ઞત થયો ! અરે આ તે દેવ અજન્યમાં હું અહીં આજ્ઞો કે દામોદરના દર્શનજ થતાં નથી કે (એવે આવતા દારપાલકને જોઈ) અહો દારપાલક ! અધુના તમારા દેવ ક્યા ગિરાળે છે ? (ઘ)

(વ) આયુષ્મન—સત્યથિએ રથને કરવાનું સંજોગન (ઝ) અંતઃપુર-પાલિકા—અત પુરનું રક્ષણ કરનારી મુખ્ય દાસી.

(ઘ) સંકર્ષણસદ્ગ—અજ્ઞાતમનુ ધર નાટકધારી—જર્વાકમાં—નાટક કરનારો પાત્ર જોળખાવનાર આ વાક્ય છે. સાવિત્રીએ દિતિને અને પાર્વતિએ અદિતિને વેશ

દ્વારપાલક—(નમન કરી) ભગવંત ઘડકુમાર ! દેવશ્રી વ્રજથી આવેના અતિથિ કરને અતિથિસત્કારસ્થાનમા પધાર્યા છે. દેવર્ષિને ત્યાં જવાની ઈચ્છા હોય તો હું સાથે આવું.

નારદ—હા, મારે લા જઈ ત્રીકમને મળવાની વાત્છના છે, માટે તું મને લા લઈ આવ (પછે આશ્ચર્ય પામી દ્વારપાલક ન સાંભળે તેમ) અહા ! શા ત્રિદશી ત્રિકાગ્નિ હોય છે ! મને શકે પ્રથમજ કહ્યું હતું કે અમે સર્વેએ મળી અતિથિકુડમાદ્યજનો કરણમય પ્રયોગ કરી બનાવ્યો તેમાં દવાળનું માનસ દ્યાર્દ બાવરાળુ ચયુ તથાપિ અંજમા કાષ્ઠ વ્રજઆદીર આવ્યો તેણે કરી અવિનાશી પૂર્વ અજવાના આવરણમા આવી પડ્યા, માટે તમે જઈ તેમને સુરકષ્ટનુ સૂચન કરી જેમ ભામાસુગતો વધ સત્તર થાય તેમ કરો (એવે અતિથિસત્કાર સ્થાન નિકટ આવી પહોંચે છે અને લા કૃષ્ણદેવ તથા વસલા આદીરને પાતો કરતા લુએ છે.) (સ)

કૃષ્ણદેવ—(નારદને જોઈ જિભા ચઢી નમન કરે છે) અહો ભગવંત પધારો ! પધારો ! (એમ કહી આસન પર મેઝાડે છે).

દ્વારપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રી ! આ ઘડાર્ષિનુ પૂજન કરવા અતઃપુરપાલિકાએ અર્ધપાઠાદિક આજ્ઞા છે.

કૃષ્ણદેવ—(તે સર્વ સાહિત્ય લઈ મુનિનુ પૂજન કરે છે) ભગવંત ! આજ મારે ધન્યભાગ્ય કે પ્રભુએ મને પાવન કર્યો ! કહો મહાગજ ! શી આજ્ઞા છે !

લીધો હતો. બૃહસ્પતિ, તારા, શક અને શયી તો તેઓ પોતેજ થયા હતા, યમાદિ દેવોએ ભામાસુરદિનો વેષ લીધો હતો એમ નારદવચનદ્વારા કવિ સૂચન કરી નય છે. ' કાર્ય કરવા હું મટત થયો'—અર્થાત્ તે કાર્ય સાધવાને દુ પુરુષ લેઈ સત્યમાનો રોપ ઉત્પન્ન કરવા હું આવ્યો છું, એવી રીતે પ્રથમ અત્યત મૃદ રાખેલા બીજનો ભગાર વિસ્તાર કરી બતાવ્યો છે, માટે મુખસંધિનુ ચરિકર નામે અગ વર્ણાયું છે અજ ન્યમા—અપશુકનમા

(સ) દયાળુ—કૃષ્ણનુ. માનસ—મન દ્યાર્દ બાવરાળું—દ્યાર્દ પીગમેડે અજસા—કૃતાવર્ગો, તસ્તજ. પૂર્વઅજવાના—પૂર્વેની માવાના આવરણમાં—આશ્ચ દનમાં. કાર્ય સિદ્ધિ થવા માટે નારદની વાળના કરી છે માટે મુખસંધિનુ ચુકિત નામે અગ વર્ણાયું છે.

નારદ—(પુષ્પ જતાવી) અહો વાસુદેવ ! આ પારિજાતક પુષ્પ
હું અકુઠધિષ્ઠ્યમાંથી લાવ્યો'તો તે તમને આપવાની ઇચ્છાથી મારું
અહીં આગમ થયું છે. (એટલું કહી પુષ્પ આપી ચાલ્યા જાય છે અને
કૃષ્ણાદિક તેમને જતા જોઇ નમન કરે છે) (હ)

કૃષ્ણદેવ—(પુષ્પ પરિભ્રમે કામાગુર થયાથી) અહો વયસ્ય ! હવે
તું સુખે શયન કર્ય. આપણે અવસ્ય પ્રાતઃકાલે વેહેલા ઊડી મજબણી
સિધારીશું (એટલું બોલી કૃષ્ણદેવ સત્યભામાના મંદિર બહાર જાય
છે અને આહીર પેલવ જોઇ વિરમય થતો શયનમૃદુમાં જઇ સુષ
જાય છે).

(સત્યભામાના મંદિરબહાર જવાનો માર્ગ દેખી ઉભેલી રક્તિમણી
પ્રવેશ કરે છે).

રક્તિમણી—અરે આવંપુત્રને આટલી જાણી વાર કેમ લાગી
હશે ? પ્રભુ કોઇ ખીજે મારે તો નહિ ગયા હોય ? કે મને નારદ મ-
હર્ષિ પારિજાતક પુષ્પ આપ્યાની ખોટી વાત તો નહિ કહી ગયા હોય ?
અથવા હું, દેવધિ જવાની ઉતાવળમાં જે બોલતા હતા તેથી કંઈનું
કંઈ તો નહિ સમજી હોજી ? હશે જેમ આટલું તેમ તેટલું : હવે
થોડી વાર વાટ જોઇ પછેજ જઇ શયન કરું. આજ પ્રભુ મારે સાં
ઠ્યાં પધારવાના છે કે મારાથી મંદિર મૂકી ખસાય નહિ ? (એવે
વેગળેથી કૃષ્ણદેવને આવતા જોઈ) હાં હાં ઠીક, આવ્યા તો ખરા. સાક્ષાત્
નારદ જેવા મહર્ષિ તે મને ખોટું સાકાળે કહે ? (એવે કૃષ્ણદેવ કને
આવી પહોંચે છે અને રક્તિમણીને જોઇ ચકિત થાય છે). (કા)

કૃષ્ણદેવ—(સઆશ્ચર્ય) અહો દેવિ ! તમે અત્યારે અહીં
કયાથી ?

રક્તિમણી—ન્યારે આવંપુત્ર “ નવું નવ દલાડા ” એ નંદિ બૂલે

(હ) અકુઠધિષ્ઠ્યમાંથી—સ્વર્ગમાંથી આવમ—આગમન.

(કા) રક્તિમણીનાં વાલ્યોપરથી કવિએ સૂરવ્યુ છે કે નારદમુનિ કૃષ્ણને પુષ્પ
આપી રક્તિમણીને કહેતા ગયા છે કે હું પારિજાતક પુષ્પ કૃષ્ણને આપી આવ્યો'તું, પણ
તે તમને ન આપતાં સત્યભામાને આપશે, છં. અને તેથીજ સત્યભામાના મંદિર બહાર
જવાનો માર્ગ દેખીને રક્તિમણી ઉભી રહી હતી.

ત્યારે અહીં તો શું પણ જઈ જઈ દેડ જશે તહીં તહીં ગયા વગર
ક્યા છુટકો ચલાવો છે ?

કૃષ્ણદેવ—(હાથ ઝાલી) પ્રિય ! હું તો હઝાર મધુએ સમાન
જેનાર જેવા હોય તેમાંનો એક છું. તમે અત્યારે અહીં આવી ન બીમાં
રહ્યાં હોત તોપણ હું તો તમારે મંદિર આનંદારજ દતો.

શકિમણી—આર્યપુત્રને એક આંખે જેનાર તે કેમ કહેવાય ?
મહારાજ એટલી સફાઈ કરાછો ત્યારે કદો જોઈએ કે જે મારે ત્યાં
પધારવાના હતા, તો આ અરજે માર્ગે આવવાનું શું પ્રયોજન
હતું ? (હા)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયનમા ! મારાં સંસ્કાર મૂકવાનું મંદિર અહીં
છે તેનોય જે તું વિચાર નથી કરતી તો પછે હવે મારે તને શું કહેવું ?

શકિમણી—આર્યપુત્ર ! “હોઈ ગાળ તો ઉત્તર ઝાઝા” એ વાળી
વાત છે (કૃષ્ણદેવનો હાથ ઝાલી) મહારાજ તમે જાણ અને મારે
મંદિર પધારતાં તો તે મેં જાણ્યું; જે એમજ હોય તો આશી મારી
સાથે જોઈએ ?

કૃષ્ણદેવ—હા હા, ત્યારે હું શું અમલ વધુ છું ? આ સંસ્કાર
મૂકી જવ તમારી પાછળજ આવવું; અથવા વિશ્વાસ ન આવતો હોય
તો તમે મારી સાથે આવો એટલે આપણે બેય જણ જાયે જઈએ.

શકિમણી—આર્યપુત્ર ! આપને વિશ્વાસે તો વિદવાંની અહીં ભગી
આવ્યા છીએ અને તે ન આવતો હોય એમ કેમ કહી શકાય ?
પણ મહારાજ, એ જોતેની વાત સાચી કરવાની બાંજગક પડી મૂકી
જેમ વારંવાર સંસ્કાર સજી મારે મંદિર પધારો છો તેમજ આ અવસરે
પણ પધારો, એટલે હું મારું ધન્ય વાગ્ય માનીશ.

કૃષ્ણદેવ—વાર ત્યારે એમ કરોઃ અમારે ક્યારે કાઢીએ વાત તો
ના છે ? (એટલું કહી શકિમણીનો હાથ ઝાલી કૃષ્ણદેવ ચલ્યા જાય છે).

(સત્યમામા અને નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે).

(સ્તા) અહીં સ્નેહભરેલા વાક્યથી શકિમણી પોતાનો અર્થ સાધી દે છે મારે
અનુનય નામે નાદચ્છમણ વર્ણાયું છે

સત્યભામા—હવે નાગરિકે ! આજ આર્યપુત્રને આવતા કેમ વાર લાગી દુઝે ? કંઈ બીજે તો નહિ ચઢી ગયા હાથ ? પાપુ મળિ ! માગી તો ખાતરી છે કે પ્રિયતમની મારા પર જે પ્રીતિ છે તે બીજા કોઈ પર કેસારે ! થયાની ન'થી. જા જા મળિ ! તું થોડેક લાગી જઈ જો, હવે તો આવવાની વેળા થઈ છે (ગા)

નાગરિકા—એમ “ ઉનાવળે આગા તે શી રીતે પાકે ” ? જે તાગ મળી તને દેવ અદોજ પધારશે એવી ખાતરી છે, તો પટે આમ અધીરી શા કાજે થાય છે ?

(એવે વિધિ દર વિષ્ણુ, વિધિ દર વિષ્ણુ, એમ બોલતા અને વીણા વગાડતા નાગ મુનિ પ્રવેશ કરે છે).

સત્યભામા—(નારદને જોઈ સઆશ્ચર્ય) અહો ભગવંત ! આજ મારા પર આટલી મોડી રાતે કૃપા કરી ! પ્રભુ ! પધારે પધારે ; (એવે નાગરિકા પૂજારિકનું સાહિત્ય લાવે છે અને સત્યભામા મુનિનું પૂજન કરે છે)

નારદ—રાત્રા સત્યભામા ! કું પાગિજતકનુ ધુપ્ય કૃષ્ણદેવને આપી જતો હતો, તેવામાં મે તારા અંતરના વિચાર જાણ્યા જેથી કરી મને અતિમે અનુકંપા ઉત્પન્ન થઈ આવી, કે કું સત્વર અહીં આવ્યો. (ઘા)

સત્યભામા—ભગવત ! મારે વિષે શી દયા આવી તે કહો જોઈએ ?

નારદ—ન કહેવું એજ ઠીક. વાડ વત્તા ! જેણે હવે કું સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિ મેળવે છે ?

સત્યભામા—ના ના ભગવંત ! કહો કહો ; મને મારી સખી નાગરિકાએ કહ્યું છે અને જહાકુમારની ઓળખાણ પાડી છે કે એ તો ત્રિજે માગના તાનસામા છે. (ઘા)

(ગા) સત્યભામાના વચનપરથી તેનું સ્વાધીનપતિકાપત્ય વર્ણુ
(ઘા) અત્તના વિચાર—કૃષ્ણ આવવાની ઉલ્લાસાળી તારી વૃત્તિ અનુ-
કંપા—દયા

(ઘા) ઓળખાણ પાડી છે—અર્થાત્ મે પૂરે આપની અવતાર કરી હતી તે માત્ર માર અત્તના દય મળે તે વિષે કંઈ વિચાર કરીશ નહિ.

નારદ—જો તને તારી સખીએ એમ સમજતું છે તો હું
હહું છું તે સત્ય માન્ય કે તારા પર વામુદેવની પ્રીતિ રૂઝિગણી જેટલી
નથી.

સત્યસામા—અગવત ! મારી સખીએ મને એમ પણ દહું
છે, કે બલકુમાર તો “ સોનાં બંગાવે અને સોનાં મંડાવે ” તેવા છે, પણ
મુજી ! મારે વિષે તમને ક્યા કેમ આવી તે તો કંટા. એવું તો જેમ
થવાતું. હજે તેમ થશે.

નારદ—તો પછે અમારે કહેવાતું શું છે ! વાઝ મમે તેમ દાન,
અમારે શું લેવું કે દેવું છે ! પણ મવળ કર્યું; જો તું વામુદેવ તારા
પર પ્રેમ રાખનારા છે એમ માને છે તો મર્ગનું જે રહસ્યખંડર પારિ-
જાતક પુખ્ત તે તને કેમ ન આપ્યું ! (ચા)

સત્યસામા—અગવત ! હમણા આર્ષપુત્ર પધારી તે મનેજ
આપશે.

નારદ—(દારૂપૂર્વક) અળસાની જાતિ આવીજ ભોળી હેમ
છે વામુદેવ તો રૂઝિગણીને લા પધારી તેને પરિજાતકનું પુખ્ત આપી
વિદ્યા કરેછે, અને તું તેની આસા રાખી આમ અજ્ઞાય છે ! વાર
વત્સા ! તારું કહ્યાજી થાવ. (એટલું કહી બેઠો બેસો દલા સને નાર-
દમુનિ આગા જાય છે.)

સત્યસામા—(નિઃશ્વાસ નાખી) ક્યા નામરિકે ! મને નાર-
દશું સર્વ કહેવું સાચેસાચું લાગે છે. જો એમ હો તો આર્ષપુત્ર
જેવા કોઈ રથાર્થો ન કહેવાય, એટલુંજ નહિ પણ જોનવું કંઈ અને
કંઈ કંઈ એમાના પણ ગણાય. પણ સખિ ! નારદમુનિની વાત નાચી
દશે કે જૂહી ? આર્ષપુત્ર જે માગ પર પ્રાપ્ત રાખે છે તેથી એ વાત
મને સાચી હેય એમ લાગતું નથી. કમળીજી કામગર એ ચુચાઈ
પડ્યા હજે માટે આવતા વાર લાગી, અને નારદમુનિએ એમ ધાવું દશે
કે વર પેસાની વડાન બેચાનો આ હીઠ લાગ છે ! મને

(ચા) પાછળ વર્ણમિત્ર સેસીનું નિઃશ્વાસ કર્યું છે માટે
પરિન્યાસ નામે મુખસંધિનું અગ વર્ણવું છે.

એ પ્રહાસનના સ્વભાવ વિશે આવેપુત્રે રજેરજની સમજણ પાડી મૂકી છે. (છા)

નાગરિકા—વયસ્યા ! અક્ષકુમાર આની ખોટી વાત કરે નહિ. (જા)

સત્યભામા—(સંકોપ) શુ ત્યારે એમ હશે ! તને બધા પૂછીએ છીએ ત્યારે તુ તો ડેકજ ડાહી થઈ બેસે છે. (જા)

નાગરિકા—મેન, મારે શુ ? ત્યારે તું કે'ં છે તેમ હશે !

સત્યભામા—(વિચાર કરી) હવે નાગરિકે ! એ તું મારી સાથે આવે તો આપણે ત્યા જઈ જેમ કેાઈ ન જાણે તેમ જોઈ આવીએ. (જા)

કૃષ્ણદેવ—(ગમવાગા ૩ પુખાને સબળી જોઈ) ત્રિયા ! આ દેને ડી યા મગખેગી સવ સુનામિત સુમનોની સુગધ લેગી થઈ આવતી હશે (ટા)

ફકિમણી—આરિપુત્ર ! સરારે, સારો અને રાને એ જોયું છે, પણ આ (સુગધ છે) દરડોય આનની કેમ અને જ્યુષ્ટ નથી ?

કૃષ્ણદેવ—ત્રિયા ! તારી સહા સત્ત છે, ફિગ આવો સુગધ તો અપારેજ આવે —

શ્લોક.

પ્રાત મગ વિરે દિરેદ અતિગે, લેજી થઈ સાગતદ,
શાકાગ થરે સમજ દેના, પુખો કને માગના;
લેના તે મકરદ ચૂડી પપરી, મેના સુગધી સદા,
રાનીએ નન જાય યાય તાને, વેસા સૂચો સરંદા

ફકિમણી—(ઉચો થઈ લાઈ) પણ આરિપુત્ર જાણે તમારી કનેધીજ ગોદ. સુનાસ આનનો હો ! જોમ અને સાગે છે.

કૃષ્ણદેવ—અહા ત્રિયા ! હવે અને અનુત્તમ સુગધ આવવાનું કારણ સગવડ

અ.

કૃષ્ણદેવ—અહો આટલા બધા અમે માગી માગી ને માગ્યું તે એવું કે ?

શ્લોક.

જનકસુતા સીતાએ, માગી માગી અર્જુન તો માગ્યું;

ભીષ્મકનદિની તાક, માનસ તેનું યથા અનુરાગ્યું. ૧૦

રુકિમણી—(સરોષ) મહારાજ એવાં જા'નાં કાઢવાંતાં ત્યારે આપીશ એમ શા કાળે કહ્યું ? (નિઃશ્વાસ નાખી) અમે જાણીએ છીએ કે આમાં ધાર્યું દેવ કદીએ કંવાના નથી. (સજાગ નેત્રે) “ગરીબનો ખેડી રાગ” થયું કોણ જાણે ક્યાં જઈ સૂતો છે !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું આમ કંતેસ કરે કે મને તે કરે તેણે કરી મને ને ન આવડતું હોય તે કશુંપિ આવડે ? (એમ કહી અમુલ્ય છે).

રુકિમણી—(તિરસ્કારપૂર્વક તરછેડી નાખી) થયું થયું મહારાજ ! બહુ થયું (એટલું ખોલી સુખાસન પર સમ્પ્રત્યજ છે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! આવી દેહ તે શા કામની ? લે બેઠાં બેઠાં, મને જાણી આવડશે એવી વેણી શુધીશ. પણ હું એટલેય પ્રિયાર નથી કરતી કે એ મને ન આવડતી હોત તો હું કેમ કરી તને મનાવત ?

રુકિમણી—(ધીમેથી બેઠી કુમકાં ખાતી) અમે અમે એવું કહીને કેમ ? (એમ ખોલતી મોગદેવદિક વેણી શુધવાનું સર્વ સાદિત્ય, લાવી કને મૂકી બેઠી રહે છે). (ઘા)

કૃષ્ણદેવ—(કર સાડી ખેંચી જે પગ વચ્ચે સુખામન નીચે બેસાડી સિરમાં મોગદેવ મિચે છે) પ્રિયા ! આમાં તે શું અધિક હતું ?

૧૦ શ્લોક—શ્રીનિ. અર્જુન—મૃગયમ્ માનસ ઇન્—તાર મન પણ તેડું. (તેનાજ સુવચ પગર્થની સાથે કરવામાં) પ્રીતિવાણું થયું છે.

(ઘા) પારિભ્રમક પુષ્પ યંત્રેવાદ્ય કર્યો આરબ વર્ણવો છે માટે ઉદયમ નામે નાટ્યાલંકાર.

શકિમણી—(કિમિત ઉતરવે ગેલે) તારે આર્ષપુત્ર ! એમાં તમારે શું " બેસરથ બેસવાનું " હતું કે આટલા સૌંદર્ય મેળા આપા !

કૃષ્ણદેવ—લે પ્રિય ! હવે વેળી તું તારે હથે વાળી લે.

શકિમણી—હવે એમ માધુર્ય મળી મેળા બેઠાર છે !

કૃષ્ણદેવ—અરે વહ ! એ તે મને આપડે કે નાચા જેવી દહીંથી તો મેં એકે બી દહીં નહિ.

શકિમણી—(ગજવામાંથી પાશિભાક પુષ્પ કૃષ્ણ ન જાણે તેમ કોલી સહ) ગદારાજ તમને આવડતું 'તું', જાને તે કામ તમારી પાસે કરાવ્યું, તેમાં તે માફ સોનું દહીં તપવ્યું !

કૃષ્ણદેવ—(વેણી બાંધી ઉપર હાથ ફેરવી) લે પ્રિય ! હવે તે તારું હાથું થયુંકની ? (એમ કહી ચુકન કરતા વ્યવ છે અને શકિમણી બાંધી ખસી જાય છે).

શકિમણી—(સરિમન) આર્ષપુત્ર ! જેમ તમે આટલું બધું મારે કાળે કર્યું તેમ હવે તો આ વેણીની મુખ્યોમમ આ પરિચિતકપુષ્પ બાંધી રહ્યો અને પછે આપની મંજીરુરૂપ વર્તન કરે. હવે થોડા કાળે દેતાવળા થવામાં શો માસ છે ? (જા)

કૃષ્ણદેવ—(જિભ ધકળાવ) હા લાવો પ્રિય ! હું એ બાંધી રેહ. તમે ઠીક સંભારી મારી કનેથી એ લેહ લીધું, નહિ તો કંઈનું કંઈ સ્ત્રીમળાપ સુઝાઈ જત ! હું એ તમનેજ આપવાનો હતો, પર્યુ જુસી ગયો એટલે એમને એમ પડી રહ્યું !

શકિમણી—આર્ષપુત્ર ! હવે તો એટલાથી પતાવો તે ઠીક; પ્રભુ અનિ જૂઠું જોઈયે તો આવરણ ધરે !

કૃષ્ણદેવ—હું પ્રતિજ્ઞાપૂરકે કહું છું કે એ મેં તારે કાળેજ આપ્યું 'તું'.—(એ સંજ્ઞ સામગતાં કોઈ ન જાણે તેમ સત્યમાત્રા અને નાગરિકા પ્રવેશ કરે ■).

;(જા) પાશિભાક શકિમણીના હાથમાં આવવા રૂપ કાર્યે ક્યત્ ક્યત્ છે ગાઈ, હૃદયે નામે નાચવામાં છે.

સત્યભામા—(ખીચુ કોઈ ન સાંભળે તેમ સંકોપ) હલ્લા નાગરિકા ! આ શક સાથે સંબંધ કરાવનાર તુજ કે ? (તા)

ફકિમણી—(સરિમન) આર્થપુત્ર ! સમ ખાઈખાઈને તો તમારૂં પેટ ભરાઈ ગયું હશે ?

કૃષ્ણદેવ—જો તને એ મારૂં કહેતું સત્ત નથી લાગતું તો તું કહે તે પ્રકારે હું એ માટે તારી પ્રતીતિ કરી ગતાવું.

સત્યભામા—અધિ નાગરિકા ! કાન ચોખ્ખાળી જાંઘળને.

ફકિમણી—મારી પ્રતીતિ તો તું ક્યારે યાદ કે દેવ ક્યારે સત્યભા માના સોગમ ખાઈ કહે ત્યારે (યા)

કૃષ્ણદેવ—હું સત્યાજિતસુનાના અને મારી ભતના સપથ ખાઈ કહું છું કે એ પારિભતકપુષ્પ હું તારે કાળેજ અહીં બાળ્યો'તો, પણ તે બૂનથાપથી તને આપતું રહી ગયું

સત્યભામા—(સર્વે સાંભળે તેમ યોદેશી) “મારાને જાગે અને ફૂટનાને ભગવો ” છે કહી લેવા ને દેવા ? મોઢી ને સફળી ત્રણ જિતની સુતા લાવી જડી છે, પણ હું તો “ ગમે ગ રહ્યો પકુ ” તેરી છું ! (એ મોઢવું સાંભળી કૃષ્ણદેવ તથા ફકિમણી બાહેર ચારે છે અને તેમને જોઈ સત્યભામા તથા નાગરિકા નાથી જાય છે) (દા)

ફકિમણી—આટલી લાગી રીને માગ મદિર કને જોતું બોલનાર કાણ છે ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! અનશ્ય તેનો ગોધ કરવો જોઈએ (જોમ બોલનાં બન્ને જણ જોવા જાય છે)

પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

(તા) સત્યભામાના કૌશલ્યજીવનો હિરેતાર, નાવ્યો છે માટે પરિકર નામે મુખસંધિનું અંગ

(યા) સત્યભામાના કૌશલ્યજીવને હિરેતાર મોઢીએથી રીને વર્ણન છે માટે વિદોહાન નામે મુખસંધિનું અંગ

(દા) સત્યભામાનું કૌશલ્યજીવ અત્યાર સુધી ગદ્ય હતું તે ક્વાહુ મધુ માટે ઉત્પન્ન નામે મુખસંધિનું અંગ

અંક ૬ હો.

(શોચ કરતે વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—કાંટા વેરે વિઠ્ઠલ ને વીણવા મારે. વસનાના વેરી ધણે તેને વિદાય કર્યો. દારકને દુકમના તોરમાં દખાવી દઇ રથે જોન-રેલા ઘોડા છોડી મૂકાવ્યા. એવાં એક તો શું પણ્ય અનેક કામ કરવા હું તૈયાર છું પણ્ય દણ્ણ મારે વકરાએલી વાધણ કને જઇ મનાવાનું બાકી રહ્યું છે. દૈવ જાણે ત્યાં તેનો શીકાર હું ચર્ધ પડું છું કે તેને મારો શીકાર કરું છું (એમ વિચાર કરતો સત્યભામાના મંદિર કને આવી પહોંચે છે અને તેને ત્યાં રીસાવડે વેશે બેઠેલી નાગરિકા સાથે જુએ છે). (જ)

નાગરિકા—(શ્રીદામાને આવતો જોઇ) વયસ્યા ! જો, જો, પેલો આર્યપુત્રનો સંદેશો લઇ આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

સત્યભામા—(યુગ ફેરવી) તને લજા સંદેશા ને સાંધ સૂચી રહ્યા છે ! તું તારે જ કરતી હોય તે કર્ય.

શ્રીદામો—(કને આવી) કેમ લખુદેવિ ! તમારે તો કંઈ લખાવ થવાનું સંભગાય છે ને શું ! તમે તમારા ભોળપણથીજ ઉબળું એટલું દુધ દેખી રહ્યાંતાં.

સત્યભામા—(સંકોષ) એવાં અસાવડાં અને ખીડાં મને જરાકે ગમતાં નથી. તું તારે હજે રહેજે. મોટી દેવી દશે તેને મારે શું..... (એટલું બોલી અટકી જાય છે) જા જા, અહીં તું શા કાળે આવ્યો છે ? (ધા)

(જ) પાંચમા અંકમાં સત્યભામાના કેંદ્ર રૂપ બીજનો નિરૂપ કરી અકસમા-પિત્રે સત્યભામાના વચનદ્વારા તે પ્રકટ કર્યું છે, તથા તે બોલનાર કેણુ ? એવી રાંકા હાવી તે કાંઈક ગુપ્ત પણ રાખ્યું છે, માટે મુખ્ય અને પ્રતિમુખ્યસંધિએજ અંકમાં વર્ણવેલ ગયા છે હવે એ રોપને રાખાવવા રૂપ કાર્યની વચ્ચે વારંવાર વિષ્ણુ ઉપજવાં તથા લાભ મળવે. દિશાદિ લક્ષણવાળા ગર્ભસંધિથી આ અંકનો આરંભ થાય છે શ્રીદામો હૃં.

(આ) અહીં સત્યભામાનું કેંદ્રપુરુષ વાક્ય વર્ણવ્યું છે માટે ગર્ભસંધિનું તોટક નામે અંગ.

શ્રીદામો—આ તે શુ શોકને ખારે..... (તેને બોલતો અટકાવી)

સત્યજ્ઞામા—અહ્યા ગોવાગિયા, જો તેનું નામ મારા આગળ દીધું તો મારા જેવી કોઈ નથી હો !

શ્રીદામો—(ગાસમાં લપકાકો મારી) બૂલ્યો બઈ બૂલ્યો

સત્યજ્ઞામા—(રૂદન કરી) મને આ ધરમાં છેતરપંડી કરી નખાવનારનું સત્તાનાથ જાગે. હું મહાકુળ કે તું અહીંથી મારો છવ લીધા વગર જનારો નથી (એટલું બોલી ઉડી આવી જાય છે, અને તેની પછાડી પછાડી નાગરિકા પણ જાય છે).

શ્રીદામો—અરે રામ ! હવે આપણા અઢ વાંઠા થયા લાગે છે. હું કે જે જ્યાં નાખ્યો ત્યાં સોસરો નીકળી જનાર તે આમ અટકી પાછો જઉં છું (નિઃશ્વાસ નાખી) “ મરતા માંડીને જાપ કંઈ તે કંઈ જાવે ? ” આજ રામ આજ, જઈ કહાનજીને જુઝિનપથ જણાવીએ (એમ કંઈ આજ્યો જાય છે).

(કૃષ્ણદેવ વિચાર કરતે વેગે પ્રવેશ કરે છે)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામો ગયો છે એટલે કાંઈ તો નિઃશંકાયપણે થવું જ જોઈએ. વસલાને વિદાય કર્યો અને દારૂ કને રથ છોડાવી નાખ્યો એ સમાચાર તો મેં જાણ્યા, અને અધુના પ્રિયાની ખજર સાંભળી ખુશી થઈશું. (એવે ઉતરી ગયેલે મોઢે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—મહારાજ ફાંશીએ દેનાને વ્રજનો ગોવાગિયો ઠીક હાથ લાગ્યો છે !

કૃષ્ણદેવ—વાહ વાહ ! વયસ્ય ! એવું શું બોલે છે ? તું તો ગાગ અમાત્યાદિક કરતાં પણ અધિક છે. (ર)

શ્રીદામો—મુઝા અધિક તે અધિક; કહાનજી તમે જે કહાન્યું તું, કે “ દેવિ ! તમારે કાજે મેં વ્રજમાં જનાને વિચાર માડી પાડ્યો છે. તમે ગત દેહીને મદિર ગુપ્તપણે પધાર્યા અને રીસાઈ નાગી ગયાં તે કીડ ન કર્યું, તથાપિ અમે તમને ક્ષમા કરીએ છીએ”,

એમાંનું કશું એય દેવીએ સામગ્ર્યું નથી કે આપણાથી કહેવાયું નથી. (૬)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હાસ્ય કરવું જવા દઇ કહે તો ખરો, કે ત્યાં તારા ગયા પછે શું નિપન્યું ?

શ્રીદામો—મહારાજ મારા સમ ખાઇ કહું છું કે મેં જે કહ્યું તે સહુ સાચેસાચુંજ છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! કહો દે કહી દે, વાર કરીશ મા.

શ્રીદામો—(વિચાર કરી) કહાનજી ! તમને તહીં તેડપા છે અને મારી સાથે કહાચું છે કે આર્યપુત્રે અને આવડામોટા વાક માટે ક્ષમા કરી તેથી મારા પર તેમનો પૂર્ણ પ્રેમ છે એમ કહું માનું છું. (કૃષ્ણદેવ ન સાંભળે તેમ) એમને એજ જોઇએ ! નથી મારી વાત માનવામાં આવતી કે નથી મારી દસા જોઇ ચરીશ્વા કરતા, તો લલે ત્યાં જઈ “ ધી ડળાં ” જએ !

• કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એણે દેવીને ત્યાં ચાલતી કાઇ મુદ્દાની વાત સાંભળી હશે નહિ. (૭)

શ્રીદામો—હા હા એમજ હશે; નીકર એ તો મહા રીસતું જાણું છે.

કૃષ્ણદેવ—ના ના, એટલું બધું તો કંઈ નથી. એમની જે

શ્રીદામો—એ તમારું કહેવું ખરું, અને એજ ખત્તા ખવડાવનાર છે !

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા ! તારી સાથે કંઈ વાતચીત ન કરી મારે ખત્તા ખવડાવનાર કે ?

શ્રીદામો—હારતો, બાકી બીજું શું ? (એવે ત્યાં ઉતાવળા ઉતાવળા નાગરિકા આવે છે)

નાગરિકા—દેવાધિદેવ દેવીના મંદિર સુધી પધારવાની દમા કરે તો ધણું સારું.

કૃષ્ણદેવ—નાગરિકા ! જા તું જઈ દેવીને કહે કે મને હવે ધારી મહારાજે કોઈ વિદેશનો પત્ર આવ્યો છે તે કાજે બોલાવ્યો છે, ત્યાં જઈ હું સત્વર આવું છું.

નાગરિકા—મહારાજાધિરાજ જરૂર વહેલા પધારશો. (એટલું કહી ચાલી જાય છે)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! આજ આપણે રાજમહામાં જઈએ; પછે મારે પ્રિયા પાસે જવા સત્વર જઈવું પડશે.

શ્રીદામો—હા હા ! મહારાજ ! આતો ઉતાવળા જો ત્યાં જતાં વાર લાગી તો પ્રેમને સારે અપ્રેમ જેવું કંઈક જણાશે. (એમ વાતો કરતા બંને જણા ગાથા જાય છે).

(મન સાથે વિચાર કરતી સત્પત્તામાં પ્રવેશ કરે છે.)

સત્પત્તામાં—મે નાગરિકાને આર્પણ કર્યું છે મોકલી છે તેણે કરી ત્યાં શ્રીદામોએ જઈ શું કહ્યું અને એ અહીં આજ આવવાના છે કે નહિ એ સર્વે વાત જણાઈ જશે જો મે એટલો રૂમાડો ન કર્યો હોત તો સવારમાં જોડી એ ક્યારનાય મંત્રમાં આજ્યા ગયા હોત. જો મેં શ્રીદામો સાથે દુટ્ટી ખુશી વાત કરી હોત તો મને જોડું લાગ્યું છે કે નહિ તે દેવ શી રીતે જણી શકત ? (એવે ત્યાં નાગરિકા આવી ઉભી રહે છે) (ક)

નાગરિકા—અખિ ! તારી ધારખૂા રજેરજ ખરી : પડવા જેવી લાગે છે. હું તો જણાવીતી કે તે' મોખા'ધુનાં હોડાં પાડ્યાં તેણે

(ક) રૂમાડો—ધામધૂમ

કરી દેને માડું લાગશે, પણ દેવના બોલવા સાબવા પરથી મને એમ જણાયુ કે શ્રીદામાની કંઠએ વાત તેમણે સાચીજ માની નથી

સત્યજ્ઞાના—હલા નાગરિકે ! પણ મેં અર્ધપુત્રને અહીં બોલાવ્યા તો તેનું કેમ થયું ?

નાગરિકા—ઇવંધારી મહારાજ કને જન્મ ઉતાવળે આવુણુ, એટલું કહી માગ દેખતાજ શ્રીદામા સાથે તેધીપા મળાછે, તે દવડા આવ્યા જાણજે (જ)

સત્યજ્ઞાના—(માથું ધૂલારી) હા હા હીં છે, તદ્દીં ગયા પછે અહીં આવવાનું કહ્યું કે ? વાર તું જન્મ (જાનમા) આપ્યાટણુ કરી મુક્ય અને હું પણ એમને આવવાની વાટ જોતી અત પુરમા બેસુ છું (એમ મ્હી નેને જણ્યુ આવ્યાં જાય છે) (જ)

(રાજસભાના જમા સજ થયેલા ઉમસેન પ્રવેશ કરેછે)

ઉમસેન—અરે સજ્ય ! કેમ તું કૃષ્ણને જન્મ કહી આવ્યો તોને ? મારો સંદેશો સાબળી એ આવડો કાલ ગત કરે એમ મને લાગતું નથી

સજ્ય—(નમન કરી) દેવશ્રીની આજ્ઞાનુસાર મેં સર્વે કહ્યું તું અને જ તારી પાછળ આવુ છું એવો ઉત્તર પણ પાડેલુંએ ' આપ્યો'તો

ઉમસેન—હીં મારે એજ પૂછવાનું હતું (એવે કૃષ્ણદેવ અને શ્રીદામાને આવતા જોઈ) આવો આવો કુલદીપક ! હું તમારી વાટ જોઈ રહ્યો છું

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) માતામદ ! મને આવતા કિચિત્ વધુ કાલ યોગે તેજમા કરશે (હ)

ઉમસેન—હે કુલદીપક તોત ! ક્ષમા કરવાનું મને છે ? વાહ વત્સ ! વડીલો પ્રતેની આની નત્રનાને અનુત્તમ પ્રેમુ ન કહે ? ભાઈ મેં

(જ) ઇવંધારી મહારાજ—ઉમસેન (જ) હાહા ઇં—કૃષ્ણ પ્રથમ મારી પાસે ન આવે ઉમસેન પાસે ગયા તેથી મારા પરથી એમની એાછી પ્રીતિ સમજાય છે એ એ અર્થ આટલું—દીવા ગાખા કરવા વગેરે (હ) માતામદ—(કૃષ્ણની મત્તા દેવળના ઉમસેન કાઢા થાય માટે)

તમને જે માટે અહીં બોનાવ્યા'તા તે કારણ આ (પત્ર આપી) વાચ્યાથી લક્ષ્મી આનશે (છ)

કૃષ્ણદેવ—(દાઢ ન સાબળે તેમ પત્ર વાની જઈ અટોપ) માનામદ ! આ દુષ્ટ શુ કરવા બેઠો છે ? એ આવતી કાને સોગસદસ મુદરીઓનો સત્ર કરનાર છે ! આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં લગી એમ કદાપિ ધનાર નથી, (સખેદ) શિવ ! શિવ ! હીન દયિતાઓની શી દુર્દશા ! (૬)

ઉત્તરસેન—તાત ! આપણે તેમનાં કષ્ટ કથવાનાં છે એ કૃષ્ણ બૌમામુરને વૈષ્ણવાએ પ્રાપ્ત થયેશુ છે તેણે કરી એની જામે મુદ્રમાં હિમા રહેવાનો ઇદ્ર પણ ઉત્પાદક ધારી શકતો નથી, તો પછે આપણા જેવા તે શુ કરે ? (એટલુ કહી નિઃશ્વાસ નાખે છે) (૭)

કૃષ્ણદેવ—મન પુરદર એના વૈષ્ણવાઓ ઉત્પાદક ગદિત થાન, તથાપિ હુ આ મારા ચક્રવર્તે એના ચૂરેચૂરા કરી નાખી અગસાજનને મદાકષ્ટમાંથી મુક્ત કરીશ (બો)

શ્રીદામો—દાદા ! એના ત સા ભાર છે ! કસ, કેશી, મદન, ગાતગ, મા'વત એના એવા અનેકને અમાગ જેના ગેવાગિયા પૂગ પડી શક્યા, તો હવે એવા એકને જીતવો તેમાં તે શા વે. બલ્યવા'તા ? (બો)

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) માનામદ ! જે એ વાત તમને મદત્વની લાગતી હોય, તો તમે રાજસભામાં જઈ અમાત્યાદિકને બાવે પૂછો, કિમ્મ આ દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં લગી એ અનવાઓનો વાગ પણ વાકો થરા દેનાર નથી હુ જઈ પ્રાગ્ભ્યૌનિધ પર મુદ્ર કરવા જવાની સમગ્ર સજીયુ અને તમે જઈ અમાત્યાદિ સાથે મત્ર કરી મુદ્રાદ્ય વગડાવો (ક)

(છ) તાત—પુત્ર વગેરેનું સંબોધન અનુત્તમ—સર્વોત્તમ (૬) આ દુષ્ટ—(બૌમામુર) સત્ર—યજ્ઞ દયિતાઓ—શ્રીઓ

(૭) કથવાના છે—મોટે બોલવાના માત્ર છે નીવારવાને આપણે હમયે નથી અહીં બૌમામુરે મારવા ધારેલી શ્રીઓને બળાવવાની નિરાશા ઉત્તરેને પ્રકટ કરી છે માટે નિદર્શન નામે નાખલક્ષણ

(ઘ) પુરદર—દાદા (ઘા) માનામ—કુવલયાપીડ હાથી અમારા જેવા ગેવાગિયા—(કૃષ્ણ બગસગ તેવળને ગેવાગ અવસ્થામાં હતા માટે તેમને હરેશને)

(ક) અમાત્યાદિકને—પ્રધાનમંત્રી વગેરેને પ્રાગ્ભ્યૌનિધ—એ નામનુ બૌમામુરનું નમર મત્ર કરી—ગ્રુસ વિચાર કરી

હિમસેન—(કચવાતે મને) વાર તાત ! હું જમ સચિવોના વિચારથી તમને વિહિત કરીશ મને પૂજ્યા પાપે એણીયા મુદ્ધ માટે જવાનું સાદસ કરીશ મા (સ)

કૃષ્ણદેવ—(ઉભા થઇ નમન કરી) માતામદની આઠાનું ઉત્તમ ધન હું કદાપિ કરનાર નથી.

શ્રીદામો—દાદા જમએ છીએ હો; લકમ્ બકમ્ હકમ્ જપ તો હીક !

હિમસેન—(ઊભા થઇ) હું પણ રાજસભામાં જઉં છું, તાત ! જવ ! ઉગમ જળ આવત્તે હો (એમ વાતચિત્ત કરી સંજ્ઞાદિ ચાકે જમ્યુ ચાલ્યા જાયછે)

(વિદ્યાળ વેશ ધારણ કરી સત્યભામા પ્રવેશ કરેછે)

સત્યભામા—અરે પોદોર રાત તો જવા આવી તોય દરુ આવંપુત્ર આવ્યા નહિ વાટ જોનારને વેળા લાગી શાય એમ તો મને કંઈ નહિ થતું હોય ! કદી કાલની પેઠે બારેનારજ પકાઈ ગયા હશે તો. (એવે કેશ પ્રસાધનનું સાહિત્ય લેઇ નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે) (ગ)

નાગરિકા—સખિ ! કલા પ્રમાણે મદુ દીરા ઝાખા કરનાની તજવીજ કરી છે. હવે આવંપુત્રને આવવાની વેળા થઈ છે, માટે તુ વેણી ખાંધી ચંદ્રક ચોડી સાવર સજ થા. હું પારેલા કામગા મડી'તી માટે મને આવતાં વાર થઇ. (ઘ)

સત્યભામા—અર્થિ નાગરિકા ! તુ તે ક્યારે સમજણી થઇશ ? જાજ તે વેણીચંદ્રક હોય ? અને એ તે હું મારા કિયા હેડાને ઉમ ગે કરું ? કોણ જાણે, આવેછે કે જોમની વહાણીને લાં જાયછે ! જ જ, તું તારે જમ કલા પ્રમાણે બારણા આગળ બેજ, અને જો આવતા જણાય તો મને કોઈ ન જાણે તેમ જણાવજે. (જ)

નાગરિકા—વાર જોન ! તે' કહ્યું તેમ કર છું; પણ મારું કહેવું

(સ) કચવાતે મને—ભોમાસુર અગ્રેય છે એમ જાણીને સચિવોના—પ્રધાનોના. (ગ) કેશ પ્રસાધનનું—માથાના વાળ હોળામ વગેરેનું

(ઘ) ચંદ્રક—ચાલકો (જ) વેણીચંદ્રક—ચોટનો ગુચવો, અને ચાલકો ચોટનો

ખેડુ નથી હો. પતિને રીઝાવી કંઈ કામ કાઢી લેવું હોય, તારે રીસની સાથે સરીરની જોખા પણ કરી જોઈએ. કદી કંઈ ખીનું ધારી ન કરીએ તોય સ્વામીનું સારું વાચી ચાંદો ચોટો તો કરવો પડે ! (ચ)

સત્યભામા—(સંકોપ) જા જા તને કોણ કાઢી કરે છે કે કાઢી કાઢી વાતો કરવા લાગી ? તને તારે કંઈ છે તેજ કરય, એટલે તેં સહુએ કંઈ એમ હું જાણીયા.

નાગરિકા—વારૂ જોન ! હું એમ કહું છું (એટલું કહી નાગરિકા જઈ પારખા આગળ બેસે છે).

(સર્વાંચ સજી યુદ્ધમાં જવાને વેશે કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(ચિન્તિત થઈ) અરે પ્રકાશમાં પ્રભાકરને લગ્નવે એવું આ મંદિર કિયા અગ્રથી છવાયવું લાગે છે ? જેવું મેં કોઈ દિવસ નહિ જોયલું તેવું આજ મારી દષ્ટિએ કેમ પડે છે ? નથી દારપાત્રિકા કે નથી જણાતી અંતઃપુરપાત્રિકા ! તેમ પ્રિયાની પ્રિયસખી નાગરિકા પણ કાંઈ જોવામાં આવતી નથી ! (આમ તેમ જોઈ) શું કાંઈ ઝડપ આદિકનો તો બાધ નથી ? ના ના એમ હોય અને હું ન જાણું એમ કેમ થાય ? (એવે ચપટી વાગી તે સાંજળી) આપ્તીપા કોઈ હોય એમ લાગે છે. (તેણીપા જતા દીન વેગે બેઠેલી નાગરિકાને જુએ છે) ! કોણ નાગરિકા કે ? કેમ આજ આમ છે ? તારી સખીની પ્રકૃતિ તો દીક છે ને ? (છ)

નાગરિકા—(બિમ્બી થઈ નમન કરી) આર્યપુત્ર ! એ મારી વયસ્સા પણે જોડી છે. (એટલું કહી જાણુએ આધારામાં ચાલી જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—અરે આ કંઈ અવનવો બેલ દેખાય છે ! શ્રીદામાએ

(ચ) વાચી—વાંચી. નાગરિકાએ સત્યભામાને શાખામળ દીધી છે માટે ઉપદેશન નામે નાટ્યાય કાર

(છ) પ્રભાકરને લગ્નવે એવું—પ્રભાકર (સૂચ) કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી. અગ્રથી—વાદળાથી. અધકાર વગેરે ચિન્હ જોઈને કૃષ્ણે તર્ક કર્યા છે માટે ગર્ભસંધિનું અનુમાન નામે અંગ વર્ણાય છે.

કંઈ લાડકે માડકું તો વળગાડયું નથી ! વાઈં ચાલ્ય જમ્મ જોઈં તો ખરે.
(એમ કહી અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરેછે અને ત્યાં વિચિત્ર વેશે સત્યભામાને
સૂતેલી જોઈ તેને જાગ્રત કરવાને યત્ન કરેછે) અપિ પ્રિયે ! આજ
આમ કેમ ?

શ્લોક.

મરણે હે જાણે, નિરમલ નભે ચંદ્રક નથી,
કપાલે હસો જે, નવન નિરખું ના કહું કર્યા;
સુવાસી તાણુલે, વર અધરનો રંગ ન દિસે,
અરે હા ! આ શું છે ? હૃદય ધડકે રો વિણ મિથે ! ૨

અપિચ—

શ્લોક.

ચંદ્રે આ ચતુરા કરી પોંડ તને, શું નિષ્કર્ષકી લહી,
ચક્રે ભેદુ અભેદ એહ અરિને, જાળે નભે એ વહી;
કામે લલિતશું યમ દુર્ખો કરી, તો હું હણું ને પ્રિયા !
ખાળા ! જોઈય રસાળ વેણુ વદને, કેણે કરી આ ક્રિયા ! ૩

(એટલું કહી અંગને સ્પર્શ કરવા જાયછે એવે જીવ જીવ કહી
એકદમ ઠીઠી સત્યભામા જોઈ ચાપછે).

સત્યભામા—તમે તમારી વાત જણ્યા, જો મને અડક્યા તો !

હું તમારું નામ દેતી નથી.

કૃષ્ણદેવ—પણ પ્રિયા આટલું બધું શા ઉપર ? (જ)

સત્યભામા—મારા છવ ઉપર; કંઈ તમારા, પર કે કોઈના, પર નથી. તમારાથી જે થાય તે કરી નાખજો. (ક)

કૃષ્ણદેવ—અરે પ્રિયા ! આમ વાંકું શું પાડેછે ? હું તો કહું છું કે તને આટલું બધું થઈ આવવાનું શું કારણ છે ?

સત્યભામા—આટલું બધું થાય મારી બહારાતને ! જેને ધવાનું હશે તેનેજ થશે, અને જે અમે એવાં કરમ કરતાં હમણું અને અમને થશે તો તમે તમારે જોવા આવશો નહિ. પણ વેળા કવેળાએ એવો શાપ શા કાળે દો છે ? (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! હું શું તારો વૈરી છું કે તને શાપ કહું ?

સત્યભામા—વેરવી તો સારો કે એકજ વારકુ માથું કાપી આપો રહે !

કૃષ્ણદેવ—પણ અમે એવું શું કર્યું છે કે આટલી બધી ગુર ઉપમાને ધટિત થઈ પડ્યા ?

સત્યભામા—(હાથના ચાળા કરી) અરેરે આ તે કંઈ જાણે છે ? મારે મોઢે કઠાવવું હશે કેમ ? હૈયામાં હાય મૂક્યો હોય તો કોરોકટ નીકળે ! હજી જરા વધારે અજાણ્યા થાય એટલે ઠીક પડશે.

કૃષ્ણદેવ—શું પ્રિયા હું આટલી બધી શુભોપમાને યોગ્ય છું ? (એટલું કહી હાથ ઝાલે છે).

(જ) શા ઉપર—શા કારણથી ? ઉપર સખ્ત જવાબને અનુરૂપ યુક્તિપુર સર નાપર્યો છે.

(ક) સત્યભામા કૃષ્ણના પ્રમતો ઉલટો અર્થ કરીને કહેછે; મારા છવ ઉપર છવ.

(ઘ) લડાઈ કરવી હોય ત્યારે આડું જોલવું, એ ન્યાયને અનુસરીને સત્યભામા વાંકું જોલે છે. કૃષ્ણને અપરાધજ્ઞાના માનીને સત્યભામા રીસનાં વચન કહેછે મોઢે ફેરિયીટતિનો માનનર્મ નામે ભેદ વર્ણવે છે સત્યભામાનું રોપ સડિન બાપલ વર્ણવું છે મોઢે અવમર્ગ અધિનું સફેદ નામે અંગ.

સત્યભામા—(આવેલો હાથ તરછોડી નાખી) જેને “ ઉલાડા હાકરા ” આપતા હો તેનો જઈ હાથ આવે. જે મોટા હાથ આવનારા ન હોય હોય તો “ ભાગી મતે આમ ભાગા ” કરી મને દુઃખણીને દુઃખી રો કરોછો ? (ટ)

કૃષ્ણદેવ—(કેટલીક વાર ગતબ્ધ થઈ) સારે શું અમે દુઃખી કે નાજક કે ?

સત્યભામા—એક વાર નદિ; સત્તર વાર, સો વાર, સાતમે વાર !

કૃષ્ણદેવ—કયી એક વાર દુઃખી કર્યાં તે મતાવશો ? વધારે વાર તો નહીં.

સત્યભામા—મવજે હાથે ગોર પૂજી હોય તો જનાનસાનું હોય ની ? જ્યાં નર્ગીજ કાકરા લા પીણામણુ શુ ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા, હવે અતિ થયું.—

સ્ત્રોતક.

ભાગતોં આરતોં ધારતોં જે કરોં, વાફ વિસદરડે વડવા,

માથ પૃથ્વિગો મતિ દીન, બન મતિહીન દુઃખી ચડવા;

જાન યુગ યુગી વરદક્ષ ન, કોઈ સમાન મુને અડના,

પ્રેમઅખડિન મડિતમાનિનોં ! ખડિન આ કુ પૂરે પડના ૪

સત્યભામા—ગદારાજ ! એમ મો ॥ મીડડા શેના કરોછો ? મારે તો પ્રેમમા “ પૂજો છવી ” ગયો છે અને પ્રેમના પીયુષ તો પ્રેમવાળીને

ત્યાંજ હજેછે. જોને જોલ્યે જાંધ નાંદ તેની સાથે તે ક્યાં પાનાં પડ્યાં ? (ઠ)

કૃષ્ણદેવ—હવે થયું તે અન્યથા થવાનું છે ? (એટલું કહી સસલામાને મળે હાથ નાખેછે અને તે આધી ખરી જાયછે તેણે કરી હાથ જોડથી પથેકમાં પડાવછે). (ઢ)

સત્યભામા—અજળાની આતરડી કકળાવનારને આવી આવી અનેક પીડાઓ થશે ! હું તમારું નામ દઉંછું કે તમે મને અડકવા આવો છો ? (ઢ)

કૃષ્ણદેવ—(જીજ્ઞે હાથે હાથને દગાવતા) કંઈ થયા પર લવાસુ નાખતા તો ઠીક આવડે છે !

શ્લોક.

અજળા અતિ અંતર કોમળ છે,
કુચ જોડ કરે તવ નિષ્કાં છે;
પતિને ન મળે રતિમાન પ્રિયા,
ગતિજાંધ સુઅધ જન્યા ન કિયા ?

સત્યભામા—એવું જણા છતાં જુદવતા જો હજે ? (જ)

કૃષ્ણદેવ—(સકોપ) અર્થઃ હવે અતિ વિસ્તારનું પ્રયોજન નથી ! મનરસીપણે મળે તેમ જોડવાનો નિરધાર કર્યો છે તો પછે જેટલું આવડે તેટલું જોવી નાખો; જેસો હવે અમે જઈશું.

(ઠ) પીયૂષ—અમૃત

(ઢ) પથેકમાં—પથમમાં. (ઢ) પેલાના ખગી જવાથી પતિને વાજવાની પીડા થઈ તેનો દોષ પેતાને માથેથી દૂર કરવાનો યત્ન સત્યભામા કરે છે. અજળાની ઈ.

૫ શ્લોક—તોટક. અજળા ઇ—સૌ અંતરમાં અતિ કોમળ તો છે. પણ તે અંતરને જોડીને કુચ બદાર નીકળે ■ ત્યારે તે કોમળતા નિષ્કાં થાય છે—અંતર કહાસુ થાય છે. ગતિજાંધ ઇ—કયા પુરોની ગતિ ત્યાં આજળ બર્ધ થઈ નથી ? અને કયા પુરો અતિ આજળા જન્યા નથી ?

(જ) જુદવતા—પરચુરને મુખપાવમાં પેડે કે વેડેવમાં જોડતા

(એમ કહી બેઠી આવવા માંડે છે અને સત્યભામા તેમને પકડી રાખી), (ત)

સત્યભામા—(સમજાવે) જાણ છે ક્યાં? આ જીવ લેઈ જવું હોય તો કરારે જાવ. જ્યારે આમ કરવું ત્યારે મને શા કાજે ખાજરે નાખી?

કૃષ્ણદેવ—(અશ્રુ લુછી નાખી) પ્રિયા! આ બધું કરવાનું પ્રયોજન તું છે? તારી ઇચ્છાનુરૂપ વર્તવા હું ક્યારે આડો આવું છું કે આમ ઉભયને શોકકારી કૃત કરના સજ યાવ છે.

સત્યભામા—આર્યપુત્ર! તમે મારું કહ્યું કરનાર છો એવી વાતો કરી કાને સમજાવો છો! સુખ ભોગવનારી શોક અને સમ ખાવાને સોધી ને સફરી હું? મહારાજ! તમે બોલશો નહિ. મારાં તો અગોચર બાકે બળી રહ્યાં છે. બળતીને વધારે જાળી તમારા હાથમાં શું આવવાનું છે? (એટલું કહી મોટેથી રૂદન કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! આમ દીર્ઘરસે રોદન કરવું અને તે પરિજનાદિક અવશ્ય કરે એ આ સ્થિતિને ઘટિત થવું નથી. સુખ ભોગવવાને એ હોય અને સમ ખાવાને તું હોય એમ યાવજ કેમ? (ધ)

સત્યભામા—એ આમ જુહુંજ બોલવાનું પણ લેશો તો જીવ આપવાનેય કોણ પાછીપાની કરે તેવું છે? હું કંઈ કોઈ કહેતી વત્ત કરતી નથી; મેં તો કાને માંભળ્યું છે અને આખે ભોળું છે. મેં તે ક્રિયા જન્મના તમારા કાળા તલ ચોર્ણતા કે તમે મને દુઃખ દેવાનેજ સરખ્યા! (ધ)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! મેં એને સુખ થતા તારા સમ તો ખાધા નથીજ તેમ એમ કરવાનું કંઈ કારણ પણ નથી; તથાપિ જો તું કહે છે તેમ થયું હોય તો પણ ચર્ચ ગયાનો ગોચ કરવામાં શે લાભ છે?

(ત) અર્થ—અસ

(ધ) પરિજનાદિક—સેવકજન વગેરે આ સ્થિતિને—આપણા જોવાની સ્થિતિને.

(ધ) કૃષ્ણના સમક્ષમાં નિકુર વચન બોલાવું છે માટે વજ્ર નામે પ્રતિબુદ્ધ સંધિનું અંગ.

સત્યભાષા—હાય ! હાય ! પૃથ્વી અને માગેય શે નથી આપતી કે હું માહી સમઘ જઈ ? પ્રભુ ! જૂઠા સાથે જીવતર કાઢવાનું માથાના પાઠનારનેય આપીશ નહિ !

કૃષ્ણદેવ—પાર તું કહેછે તેમ થયું હોય તો હું હવે એવી જૂથ ન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરું તો પછે કેમ ?

સત્યભાષા—સોગમ ખાવ તે સદાય જૂઠું હોય.

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે અસત્યવાદીએ પ્રતિજ્ઞા કરેલીએ અસત્ય હોય. તો પછે અસત્ય છે એમ જાણવા સત્તાં કોશ કરવો એ કોના ધરતી રીત ? (ધ)

સત્યભાષા—મારે શું ? જૂઠા થાવ કે સાચા થાવ. પશુ શું સ્વર્ગેતું જોવા જોગ ફૂલ એનેજ આપી આવો અને તેની એક પાંખડીએ અમારે કાળે નહિ કે ? અને એ અમને ન લાગે કે ?

કૃષ્ણદેવ—વળી એ શું નવીન જામત થયું કે ? જોને કોશજ કરવો છે તેને એક નહિ તો અન્ય ક્યાંજ નથી નીકળતુ ?

સત્યભાષા—(દાંત પીરી માથું ફરી) શું ત્યારે હું ખોટું કહું છું અને હું અહીં લકવાજ બેઠી છું ? જેની રંગરમ જૂડી તેનો તે કિયે ભવ છૂટકો થવાનો છે ? હું તો કહું છું કે નાગરિકા અને ગ્રીહમાનો દીકરીએ દીવોય ન રહેશો. જાને જલ્લે મળી અને ધોળે દહાડે ફવામાં ઉતારી.

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે પછી એવા અધમ શબ્દો શ્રવણ કરવાની મારી ધૂંજા નથી.

સત્યભાષા—શેની હોય ? એમ તમને તમારાં માટે મરચા લાગે છે, તો અમને કેમ કંઈ ન ચાલે ? મે તો તમારા કાળે મારાં સહુએ

(ધ) ત્યારે ઈ—સોગમ ખાતર જૂથ છે એમ તું કહે છે. મેં તારા સોગમ ખાધા છે માટે હું પશુ જૂથ છું, માટે મે જૂથએ કરેલી પ્રતિજ્ઞા (તારા સોગમ ખાવા કે) પણ જૂડી છે, એ અર્થાન્ સિદ્ધ થાય છે એવી રીતે તારા સમ આઈને મે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તો તારા કહેવાયોજ એવી કહેતો તો પછી તારે કપેશ કરવાનું શું કાજુ છે ?

દાહ્યાં અને એકની જાવળિયા જેની ચર્ધ, તેનો તમને કંઈએ ગુણ કે પાડ છે ? (ન)

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) જોહો એક પુષ્પને કાજે તે આટલું બધું હોય ? લે એને એક આપ્યું તો તને બે ત્રણ ચાર કે તુ કહે તેટલા આપું (એટલું કહી સત્યભામા ન દેખે તેમ વનમાળા મધ્યેથી બે ત્રણ કુસુમ કાઢી તેને આપવા જાય છે) (૫)

સત્યભામા—(પુષ્પને જોઈ) એને ચૂામાં નાખો. એવાં દૂધ તો મેં મારા જાપને ત્યાં ધણાંય પગે પીની નાખ્યાં છે શું નાના છોકરાને સમજાવો છો ? તેણે પીટ્યું પૈમો અને કૂકો પરખી કાઢે છે ! આર્થપુત્ર ! તમારી કમાઈથી કમાનારી હું નોંધ !

કૃષ્ણદેવ—તું તો ધૂધરીઓવાળું પુષ્પ લે એી છે ! જેને લલચુંજ તેને શું ? કેમ તે કુસુમ કચને મહેલુ હતુ અને આ કચીરે મહેલું છે ? ' જાત તેવી જાત. ' જ્યાં ત્યાં કંવેસ વધારી હૃદય શેકવાની દાનત છે. તો પછે હવે તારે જે કરવું હોય તે કરારે કરય

સત્યભામા—(માથાના વાગ તોડતી અને છાતીએ કૂટતી ઉભી થાયછે) હાય ! હાય ! દાડોદાડ જૂરી વાત કરવી અને ખડ' કહેનારની હેરે આવવું. એવાની સાથે શબનર ગાગરામાંય શો ગાય છે ? મદારાજ તમે માગ શબના તરસ્યા છો તો તે લીધા પછે નીરાંને સુખ ભોગવજો. દવડાંજ હું જમ્મ ભોમતીમાં પડું છું, એટલે તમારે ' જતરીએ કોડે દીવા ' ચશે. (એટલું બોલી ત્યાંથી ઉતાવળી દોડી જાય છે) (૬)

કૃષ્ણદેવ—(પાછળ દોડતા દોડતા) હાં હાં, આ તે શું ? એમ તે થાય ? વિનોદાર્ય થતા દાસ્યભાવ સમજે છે કે નહિ ? લે હું તને

(ન) અનેક ખતીયી કેવા જવાડા થાયછે અને ધગીને કેટલી પીડા થાયછે તેનો ચિતાર કવિએ આપવામા કચાસ રાખી નથી. કવિની વ્યવહારકુશળતા, અરસોકન અને ભાષા ઉપર અજબારી ખરેખર અદ્ભૂત છે

(૫) અમે તે દૂધ આપી સત્યભામાને કમવાનો ઉપાય કરવા માડ્યો મઠિ અભૂતાશરણ નામે ગર્ભસંધિનું અ

હેરે આવવું—સેરે (ગેરમો) આવવું. (બીજા જેમ સેરમા આવે છે તેમ)

એવાજ પ્રુષ્પ આપુ છું આપું છું (એમ બોલતા પાછળ પકડવા દેડેડે)

- (વાસુદેવ વિઠ્ઠન, વાસુદેવ નિઠ્ઠન, એમ બોલતા અને વીણા વગાડતા નારદ પ્રવેશ કરે છે)

નારદ—(સખેદ) અરેરે ! વિઠ્ઠન વનિતાને વા'શે એ સ્ત્રીએ પારિજાતક પ્રુષ્પ નિહાળી જોયું નથી, કે ભાગ્યાં તે પૃથ્વીમા થતું નથી એમ સમજવાયું નથી એ એને પ્રથમ એ પ્રુષ્પ બતાવ્યું હોત તો કેવું સાફ થાત ? મુરેમને કાર્ય સોંપું અને તેમા હું—નારદ નિષ્કૃણ થયો ! નારાયણ આગળ નારદ તે શા લેખામા ? અરે ! પણ જો હું એમ દહતાનો ત્યાગ કરીશ તો પછે મને નારદ કહી કેમ્યુ બોનાવશે ? નારદવેડા એ મારાજ નામથી અક્તિ થયેનું છે, તો પછે (વિચાર કરી) હા હા, જો હું આમ કરે તો યોગ આવી જાય ખરો અરે પણ અર્ધરાત્રિ ગઈ છે, તેની ચિતા આપણે શી પડી છે ? અલ્પક્રમારને પ્રત્યવાય શો ! (એમ વિચાર કરતા રૂઝિમણીના મદિર કને આવે છે. તેમને જોઈ જામી થઈ દારપાનિકા નમન કરેછે) (ઘ)

દારપાલિકા—ભગવત શી આજ્ઞા છે ? કેવળી સત્યભામાદેરીને મદિરે પધાર્યા છે અને અમારા દેરી સુષ રજા છે

નારદ—દારપાલિકે ! ભદ્ર ભગવત ભદ્ર અમારે અધુના બીજમક નિનીને દર્શન દઈ પૂજા પ્રદાણ કરવી છે.

દારપાલિકા—ભગવતની જેવી ઇચ્છા દેવર્ગિ ! હું જઈ દેરીને અલ્પક્રમાગ્નુ આગમ વિદિત કરી આવું ત્યાં સુધી આ આસનપર ગિરાજો

નારદ—દારપાલિકે ! જા તું જઈ તેમ કરય

(ઘ) વારો—છતરો પારિજાતક પ્રુષ્પ લેવાની હક સત્યભામા કરે, અને તે લેવાને શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગમા આવે, તેજ બ્રહ્માસુર સાથે તેમને યુદ્ધને પ્રસંગ આવે, કેમકે સ્વર્ગની માવજી તે વખતે બ્રહ્માસુરના કળજમા હોવાથી તે ફર લેવા દે નહિ પણ જો કૃષ્ણ અજાણી સત્યભામાને ગમે તે ફર આપી સમજાવી દે તો માફ પારેતુ દેવકાર્ય બને નહિ એમ નારદના મનનો અભિમાન છે પ્રત્યવાન—આથ (રાત્રે અત પુસ્તી સ્ત્રીગોને મળવાનો)

દ્વારપાલિકા—વાર મદારાજ ! (કહી જાય છે અને ઉતાવળી કનકમાલિકાને મુનિ કને મોકલે છે) (મ)

કનકમાલિકા—(નમન કરી) ભગવંત શ્રદ્ધાકુમાર ! પધારો પધારો.

નારદ—અહો કનકમાલિકે ! તમારી દેવીપર વાસુદેવની અમીદષ્ટિ તો છેને ?

કનકમાલિકા—ભગવંત ! આપ જેવા મહર્ષિની કૃપાથી દેવી નિરંતરસ્વામીસેવામાં આસક્ત રહે છે. (એવે દ્વારપાલિકાં દોડી આવે છે).

દ્વારપાલિકા—ભગવંત ! દેવી આપના દર્શન કરવા આ આવ્યાં. (એવે પૂજાનું સાહસ લઇ રૂકિમણી આવતી દેખાય છે અને નારદમુનિ સામા જઇ આસિર્વાદ દે છે).

રૂકિમણી—(નમન કરી અર્ધપાદાદિવડે પૂજન કરે છે) ભગવંત ! આજ મારા પર કૃપા કરી મને કૃતકૃત્ય કરી.

નારદ—અહો શિષ્યકનંદિનિ ! (અંગુષ્ઠિવડે બતાવી) આ પુષ્પ કાળે વાસુદેવ મહા સંકટમાં આવી પડ્યા છે અને એ મારે સત્રાન્નિવૃત્તિ તો મને વિવિધ દુઃખ દે છે તે અમારાથી સદન ન થયું, ત્યારે અમે આવી આવ્યા છીએ—

શ્લોક.

પતિ સુખી કંવા હરવા પોંડ,
રતિવતી ! જઇ તું કરય ત્યાં કીડા;
આતિ કુડી ગતિ તો યજ છે તહીં,
ગતિવરે ! નિરખી દુઃખ લે અહીં.

૬

(મ) રૂકિમણી આવે ત્યાં મુનિને એકલા બેસાડી મૂકવા એ અમન દેવાથી કનકમાલિકાને મોકલી છે. રંગભૂમિ ઉપર પણ પાત્ર અમન બેસી રહે એ કીડા લાગે નહિ, વધા એ નક્કર રંગભૂમિનો પ્રવેશ કરારે તો કંઠમાંથી હડી આવતાં જે વાર લાગવી બેઠાં, તે ન લાગવાથી પ્રવેશ સુધરત ન થાય.

૧ શ્લોક—દુર્લભિરુજિત રતિવતી—પ્રીતિવાળી કીડા—ચુકિત રૂપ રસ. મતિવરે—હતમ શુદ્ધિવાળી !

આપિય—

સોહક.

સ્વામીનું સ્વામિ પીએ અદિન સુધી કદી, સુખથી ના સુવાયે,
અંદ્રિકા અંદ્ર સાથે દિનકર નિરખી, તેજથી બ્રહ્મ યાયે;
તે રીતે જો અકારી પનિગનિ સિયિત્રે, કષ્ટ અંગે સહેછે,
નિદ્રા આ શી નીરાતે ધવ દુખ દુખતાં, પુષ્પ શીર્ષે રહેછે ।

(એટલું કહી નારદમુનિ સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરે છે).

રૂકિમણી—(મખેદ) સખિ કનકમાસિકા ! આ બ્રહ્મકુમારનું
વચન સભ્ય હશે. મેં ક્યાં પુષ્પ તથા દેવને દુખી કર્યા ! કોણ જાણે એણે
શુંય ક્યું હશે !

કનકમાસિકા—વપરજા ! એ તો મહારીમનું જાણું છે. એમનું
તો મોં ઉપગ્રાવ્યામા માસજ નથી.

રૂકિમણી—સખિ ! મારો જીવ અતિ ઉંચો થયોજે. મન કય-
વાયછે અને જંપ વળતો નથી; માટે આદ્ય જઈ દેવને જોઈ આ-
વીએ. (મ)

કનકમાસિકા—તમે તહીં જગો તો દેવને પણ મૂંઝી તમારા
ઉપરજ ઉતરી પડશે.

રૂકિમણી—મને ને થાય પશુ હવે તો દેવનાં દર્શન કર્યા વગર
મારાગી રહેવાગ નહિ; જે યવાનું હવે તે થશે માટે આદ્ય ઉતાવળી.
(હાથપડે જોઈ) જો માગ માયામા પેશુ દુખ તો છેકની.

૭ સોહક—સ્વામિ સ્વમિનીએ—પનીરે. ના સુવાયે—સુગંધ પદ્મ નથી
અંદ્રિકા હો—જેમ દિનકર (સૂર્યને) જેમ અંદ્રની સાથે અંદ્રિકા (અંદ્રની સ્ત્રી)
પશુ તેજથી બ્રહ્મ યાય છે—તેજ રહિત થાય છે, તેજ દીને પેલાના પનિ (અંદ્ર) ની
અનિ સિયિત થાય છે ત્યારે અકારી પશુ અંગે કષ્ટ મહે છે. એમ છતાં, મારો મન
(સ્વામિ) દુઃખમાં દુઃખમાં છતાં તને નિરને આ નિદ્રા શી રીતે અને મારે મથે પુષ્પ
રહેછે એ શું ?

(મ) રૂકિમણી મંદા અને ત્રાસ વર્ણિત છે માટે સ્વજન નામે અર્ધ
રૂપિનું અંગ.

કનકમાલિકા—હા છે. વધરયા એ ફૂલેજ આટલો ધારકો પાક્યો, ખરેખરી ?

રૂકિમણી—હાસ્તો સાદર ચાલ્ય હતાંદળી. (એમ વાતચિત કરતા બંને જણ ચાલ્યા જાય છે).

(પ્રિયાને પુષ્પ જતાવતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે નારદ મહર્ષિએ મને બે પુષ્પ આપ્યાં તો તેમાંનું એક મેં એને આપ્યું અને બીજું તારે કાળે રાખી મૂક્યું 'તું આવા કુદરતક કુસુમને કાળે તે આવા અપકુસુમન જેવા દેહને તારા વિના કોણ કરાવી દે ? (ચ)

સત્યસામા—આર્વપુત્ર ! જોજો મને કમતા હો. મેં એવું સાધ્યું 'તું કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યું 'તું. બંધો વર ને બળી જાન પ્રભુ ! મને તો મરવાજ ઘો. મારે શા સુખ ઉપર જીવવું ? પશુ હા હા, જો તમારી કને પૂન હતું તો તમે મને આટલો કકાસ શા કાળે કરાવ્યો ? તમારી વહાલીને તમે ખુંશીયી આપો અને અમને આટલો કકાસ કરાવો ! મદારાજ ! મારે તો એ પૂલ નથી જોઈતું.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હું આવ્યો એવોજ એ પુષ્પ તને આપવાનો હતો, કિંતુ કંતેશમા તે તને આપવાનું મને સાંભળ્યું નહિ.

સત્યસામા—(સજળનેત્રે) પશુ તહીં જઈ દોહ્યા દોહ્યા પહેલું આપી આવ્યા તેનું કેમ ? અમે તો બીજા દહાડાનું વાચીજ લેનારાં કે ? તમારે પૂન તમને મંધાય, મારે તો એ નથી જોઈતું.

કૃષ્ણદેવ—(અશ્રુ લેતાં) પ્રિયા ! હવે હું ત્યાં કદાપિ પ્રથમ જ નાર નથી તું આ પુષ્પ આનંદથી મદલ્ય કે-ચ મદલ્ય કરચ અધિ પ્રિયે ! એટલું જ નથી જાણવી કે મધુકર તો નવલ મધુનોજ ભોગી હોય છે.

(એવે કૃષ્ણદેવ ન દેખાવાથી રૂકિમણી ઝાખા દીધાને પ્રકાશિત કરતી પ્રવેશ કરે છે)

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવનો શબ્દ સાંભળી) એમ કહેવાથી આપં-
પુત્રને સુખ થતુ હોય તો બેઠવચન કઈ જુઝુ નથી માત્ર ફેરે એવુ
અતરમાં ન રાખતું એટલીજ મારી વિનતિ છે. (૧)

કૃષ્ણદેવ—(ચકિત થઈ) ના ના દેવિ ! એમ તે ક્રિયા અતરમાં
ફેરે ? આવા અહીં બેસો

સત્યજ્ઞાના—(વસ્ત્રાદિ સજ કરી અશ્રુઆદિ લોહી સકાપ)
સાધર જેવાં મોટા કહેવાઈ મરગદા મૂકે તો પછે તેને સાધર શેનો
માનવો ? વગર નોતરિયા જમનારથી ક્રિયો વરો કરનાર દુખી નથી થતો !
અમે તો કાઈવાય સુખમાં આડા આવતાં નથી ! (૨)

રૂકિમણી—મેન ! આવડે તેટલું બોલીએ નહિ અને બાકે તેટલું
જમીએ નહિ પ્રવચકાળ જોઈ સાગર મર્યાદા મૂકેજ અને જો ન મૂકે તો
તે સાગર શેનો ? ધણીને ઘેર ધણીઆણી થઈ નોતરાની વાટ જુએ તેને
સુખન શમજાર શેના આવે ? ‘ કાઈ વેંત નમે તો કાઈ ગજ નમે ’.

સત્યજ્ઞાના—(સુખ ફેરવી) અમારે તો વેંત નમવુય નથી અને
ગજ નમાનાંય નથી. અમે તો કાઈ દહાડોય આવું ક્યું નથી અને કર-
નારનું ભણુંય થતાર નથી !

રૂકિમણી—નમીસ નહિ, નમીસ નહિ, જોજો નમતુ સાંભળી
નીચા માળાપની થઈ જતી ! ચોરની પેઠે છાનીમાની બિબી રહી હેરિયાં
હેરનાર તુ જ કે જીજી ? (મૂઠી વાળી હાથ દલાની) મારી તો દેનરાત
એમ કરેછે ! છાતીપર આની બિબા રહેનાં કાણુ ના કે’ તેવું છે !

સત્યજ્ઞાના—(ભૂકૃદિ ચઢાવી સામુ જોઈ) તમે તમારા ભારમાં
રહેજો જેને તમારી ગરજ દશે તે તમારા બોલ સાંખી રે’શે કુ તો
કાળજી કપડ ગત્ય એના મો’ર મો’રના ઉત્તર આપીશ (એટલું કહી નીચુ
જોતા રૂકિમણીની વેણી મધ્યે ધાતેનું અલૌકિક પ્રુષ્પ જુએ છે અને તર-
તજ કૃષ્ણદેવ ॥ સામુ જોઈ જોરથી માથુ ફેરે છે).

(૧) બેઠવચન—“હું રૂકિમણીને ત્યાં કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી” એવું કપટ વચન.

(૨) સાધર—સાગર

રૂકિમણી—(સંકોપ) લે આ પથરો લે. (કૃષ્ણનો હાથ ઝાડી)
મદારાજ ! ચાલો મારે મ દિર. જ્યારે લટકતી મૂંડશે ત્યારેજ એ પાસરી
થશે.

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવિ ! તમારું કહેવું સત્ય છે કિંતુ સમજા
ધનને વેરી નાખતા સુધી વાપુએ વાવું એ ધનની શોભાને ઘટાડનારું
છે. ચપળાની ચપળતા એજ એની શોભા છે. (વ)

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! એ હું સારી રીતે સમજું છું અને સમજ
પણ ખરી. એમ છતાં અહીં આવવાનું પ્રયોજન દેવનું દુઃખ ટાળવાનુંજ
છે. હું ભણું છું કે નારદજી પારિજાતકનું એક પુષ્પ આપી ગયા છે.
અને તેને કાજે આ હઠ લઈ બેઠી છે તો તે દેવ ક્યાંથી સાવવાના
હતા ? મદારાજ ! જો તમારા જીવને સુખ થતું હોય તો હું આ મારું
પુષ્પ એને આપુ. એ તો એવાં ધણાંય દીકાં છે અને ધાન્યાં છે.
(એમ દલીલ દેવાનું કરે છે)

સત્યસામા—(લાંબો હાથ કરી) હું તો એ દૂલના સામુંપ
જોનાર નથી. હું શુ કાષ્ઠનું ઉતરેલું પહેરનારી કે ? મારા કરમમાં હશે
તો હું આવાં કુવ લઈ અનેક વાર આગને આમ આપવા જઈશ. શું આ
ધા મને રૂઝાવ એવો પડે છે કે ? (ઘ)

રૂકિમણી—તારા કરમમાં તો કંકાસજ છે તે કરવા કગળે !
(બોંયને પગની ઠોકર મારી) મારી વો જણાગત તારા સામું જુએ છે.

સત્યસામા—(દાંત પીસી) તારા કરમમાં બોલાવાર કંકાસ મેં;
મારી લાડ... (એટલેથીજ બોક્ષતાં અટકાવી કૃષ્ણદેવ જાનનેની વચ્ચે
બેસી રહે છે).

(વ) આ કૃષ્ણની મર્મોજિ છે જ ૧૩મી સત્યસામા અને ધન રૂપી કૃષ્ણ
મજાને સમજા ધન ત્રણ થયું છે. તેમને વેરી નાખતા સુધી એટલે જુદાં પાટતા સુધી
વાપુ રૂપી રૂકિમણીએ ચલ કરવાથી ધન રૂપી કૃષ્ણની શોભા ઘટે તેમ છે (કૃષ્ણ
પક્ષપાતી કરવાથી) મેઘની શોભા તો તેજ કે તેમાં ચપળા (વીતળી) ચપળતા
ધારણ કરે—જલસી આને અને જલ્ય અર્થાત્ (રૂકિમણી) હવે જલસી જતી રહે
એજ મારી શોભા છે. (ઘ) આવા—સોજનું ઉતરેલું કૂલ પહેરવાનું મને કહેવામાં
આવે છે તે.

કૃષ્ણદેવ—દેવી ! એકે કાળે પૂર્વોત્તર ચપગાનો ચમકારો એ પ્રથમ પાસે લાવનાર કહેનાય છે. (ષ)

રૂકિમણી—શુ આર્યપુત્રની અંતરવૃત્તિ એવી છે કે મારે વચર બોલ્યે ચાલ્યા જવું ? તો ઠીક, દેવી ! હું તેમ કહેજું પણ આ પુષ્પથી જો સુખ થતુ હોય તો તે આપતી જઈ.

કૃષ્ણદેવ—હાનિયથી આપીશ કહી ન આપનાર ન થવાય, તો પછે આપેયુ તો કેમજ લેવાય ? (સ)

રૂકિમણી—દેવશી કાત્રીધર્મને ધારીજ આ કરતા હશે ! વાક મહારાજ ! અમને કાઢી મૂકી સુખી ચાવ. (એટલું કહી સત્યભામા સામું જોતી જોતી ચાલી જાય છે).

સત્યભામા—ટગર ટગર જોઈ રહ્યા છે ત્યારે પાછળજ જાય કે સુખીઆરા થવાય ! (કૃષ્ણનો ખભો ઝાલી દવારી) સોગુન ખાઇ કિયે મોઢે બોલતાંતા કે નારદ મને બે પુષ્પ આપી મયાછે ? જુઠાનો આવરદા બે ધડી, તેય જાલવજીના ક્યાં જાણવામાં છે ? જો હું આવાજ ગરજમતલખી તમને જાણુત, તો સો બન કુંવારી રે'ત, પણ તમને ના પરણુત ! અરેરે પ્રભુ ! મારો તો બવજ છૂટી પડ્યો ! નીચેથી ઉચું જુઓ કોણ ? " પેટ લરાયુ એટલે પાટલુ લરાયુ ! "

કૃષ્ણદેવ—શુ સારે મારે એના સામું નજ જોવું, જોજો મારે કાળે માળાપ, જામજાંઘુ, સર્વે નળ્યાં અને એક મારાપર દહ શ્રદા રાખી ? તેં તારી જાતેજ જોયુ કની કે એ મારું વચન કેવું પાળે છે !

સત્યભામા—કોણ તમને ના કહેછે ! જાવ ને તેને તહો જમ

(ષ) પૂર્વોત્તર ઇ—પૂર્વ (પ્રથમ) મહાલુકરેલી ચપગા (વીંગળા—વીંગળા જેવી સ્ત્રી રૂકિમણી) નો અને ઉત્તર (પછી અહા ! કરેલી ચપગા) (સત્યભામા) નો ચમકારો (અચાનુ જાણેની લડાઇ). શોકયોભી લડાઇ પ્રલવકાળ જેવી બધુંકર છે, (શોકયોભા ખાર ને લડાઇ તથા તેવડે તેમના પતિને થતી પીડા વર્ણવવામાં હલવાળી છે. કૃષ્ણદેવની પટરાણીઓ અને દેવીઓ છેક આમ ઉતરી પડે એ જતા કર્ત્રિમ દેખાય છે પરંતુ કોણ જાણે સ્ત્રીજાનિનો સ્વભાવ જયેય સરખો હોય તો ?) મોઢે દે રૂકિમણી ! તમારે હવે જવુંજ જોઈએ ! (સ) અચાનુ મેં તને આપ્યુ તે કાંઈ મારાથી પાછું લેવાય ?

સત્તર દહાડા પડ્યા રો'. તમને કાણ્ય મોખા મૂઢી મોઢા'વા આન્યું'તું ? એણે તો માખાપને તજ્યાં છે અને મેં તો માખાપ તમારે કાળેજ મરાળ્યાં છે ! માગ જેવી જરોમો રાખનારી તો કાષ્ઠએ મળનારી નથી ! મારું મન માન્યું થયું હોય તો એક વાર તો શુ પણ સો વાર વચન પાળનારી થાકે પણ દાપ દાપ ! આ અકરમળુના કરમમાં એ ક્યાંતી ?

કૃષ્ણદેવ—કંકાસજ કરવો તેને શુ લેવા જવું પડે તેનું છે ? જ્યાં ત્યાં બોલવું

સત્યસામા—(પર્વકના પાયામાં માથુ પછાડી) શું તારે મારું જૂઠું અને એતું સાચું ? (મોટેથી રૂદન કરી) માડી ! તેં મળધુધીમાં વખે ઘોળી રો ન પાયું ! દાપ દાપ ! શું આ કસાઈવાડેથી ગાયને છોડાવનાર કાષ્ઠએ નથી ? આ માડી ! મેં તે પૂર્વજને રાં પાપ ક્યાં દશે કે આ સકરમીને પાલે પડી ? (હ)

કૃષ્ણદેવ—અકર્મીને પાલે પડ્યાં હોત તો ચૈદમું રત્ન ક્યાંનુંય અગોઅંગે ઓપી રહ્યું હોત !

સત્યસામા—મૂઝો મારવાનો હોત તો મારી નાખત, પણ આમ રીજાવી રીજાવીને તો દાડ ગાળત નહિ. મારવી હોય તો મારો, પણ વેરવી થઇ વેણ્યાણ મારતા રો' તો પ્રથુ તમારું જાતું કરશે ! (જ)

કૃષ્ણદેવ—અમારા ઉપર તો ફૂલાં વરસનાં દશે !

સત્યસામા—(દાંત પીરી માથુ અને છાતીઓ ફૂટતી પૃથ્વીપર પડેછે) દાપ મૂઝો જીવે વેરવી થઇ લાગ્યો છે કે ઝટ લઇ જતો નથી. (એટલું બોલી મોટેથી રૂદન કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાળી) હવે હું કેમ કરું ?

શ્લોક.

માખાએ કરિયો અને કપમ કરી, આ દૈતવાદી અદા.

રે અદૈત ગયું થયું દુઃખ મને, માયા ! ન કાયા વદા !

(હ) મોટેથી રૂદન કરી—છેડો વાળીને સકરમીને—(વહેંકિત).

(જ) મારતા રો'—મારતા અટકો

જાણી જાણી ! તો જરૂર સુખ છે, અદૈત ખર્ચે નદા,

વેણી યા વચ્ચે ચમે ચપગતા, કામે ન કાચું સદા. ૮

સત્યભામા—શું હલુએ તમે મને સાંપાંગ કરાડો કે ? દરે
તો તમારા દેવતાજી છત કરીને મરંદું. (એટલું બોલી બે દાંત
પચ્ચે છત કરી દાબે છે).

કૃતશુદેવ—(ગામગ ગામરા કને જઈ) દાં દાં ત્રિયા ! આમ
તે થાય ! જા તું કે' તે મારે કરવું અને તું જે માને તે આખી
આપવું; જીડય જીડય અને કંઈય તજ જે જોડએ તે માગી તે (એટલું
હલી સત્યભામાને બોલી કરે છે).

સત્યભામા—જાજ જાજ તમે શું આપનાર છો ? જોને જોયે
જાંખ નહ તેની સાથે છવતર માંગનામાં મોઝ માપ છે ! કપી નખોડને
આ સંસાર માંડવો દગે કે આત્મા ॥ હુંમલા ખામ પેટ ભરવું પડે
છે ! પેટમાં પૂજાય જીડનો નથી કે કેમનાં ઓઝિયાળાં ન થવું
પડે ! (કા)

કૃષ્ણદેવ—અર્થ પ્રિયે ! હું તને સત્ય કહું છું કે જો તું જે માગીશ તે નને આપીશ, કિંતુ હવે પ્રાત કાળ થયા આવ્યો માટે કનેશ તણ શાંતિ ધારણ કરત્ય જો આ—

શ્લોક

૧૪ ~ ૧૬

જો વાયે છે વનિતા સમીર સૌંત્ય આ, પક્ષોં જોલે રસભાષ, ૧૪ ~ ૧૫
જો મોતી આ થયા છે દિમકણુ જળના, ભાષે શુ મંત્રગણુ
જો રોતી ર પ્રિયા તુ નિકર નયનથી, અશુ એ શે સ્વરાધા, ૧૬
માગો માગો મગજો ! મુખ વધુ અરપુ, કનેશ તામિષકરી ૧૭ ~ ૧૮
સત્યભામા—(સનાર થયા આવ્યુ જોઇ) આર્યપુત્ર કોમોગી સિદ્ધ

હું જ છું, જેમ કમળો તેમ કમાર્ય

૧૮ ~ ૧૯

કૃષ્ણદેવ—અર્થ પ્રિયે ! જ તું જે માગીશ તે હું તને આપીશ
(જેમ મ્હી મુખ હંચુ કરી સુગન કરે છે)

૨૦ ~ ૨૧

સત્યભામા—જો જો આર્યપુત્ર ! હવે કમ કપટ કરશો તો હું
મારો જીવ આખા વગર રહનારી નથી તમે બ્યારે માગ્ય માગ્ય કહ્યું
ત્યારે હું જે માગીશ તે આપતુ પડશે.

કૃષ્ણદેવ—(આનિગન દષ) પ્રિયા ! જે માગવું હોય તે માગી લે,
(જેમ કહી મત્યભામાના શરીની ચોટેની રજ ખ ખેરી નાખે છે)

સત્યભામા—જો માગ મન માન્યુ આપના હો તો આપો
ગર તો પારિગતમ્નુ ફૂનનાળુ ગાડ જોઇએ છીએ અને તે લારી મારે
મારા ચાકમા રોપતુ છે (કૃષ્ણદેવ સામુ જોઇ) કેમ તોખરો ચઢયો ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તું તો કહીશ કે સાવનાને લારી મારી સોડય
જા હોડો ! કમ મોમા માય એતુ મોલે તોજ માગુ અપાય મે કહ્યું
માગો ત્યારે માગી માગીને માગુ તો હીક !

સત્યભામા—શુ ત્યારે નહિ અણી આપો ? જો જો આણી
આપવાનુ ના કહો તો સરજ કિય આ સત્યભામાનુ મોહુ તમે જુઓ
જો પાતના તો જોમજ સપજા કેય આની આગોડો કે નહિ ?

૯ શ્લોક—સમ્પત્તિ ભક્ષરો ઈ—મતયા (હસ) દિમકણુ જળના મોતીને
ભક્ષરો કે શુ ? ચમળા—ચમળા—મોતીચર (હસ) હસ તારા અશુને મોતી
ભક્ષીને અશુ કરી જ્યો કરાયા—(જોમનુ વિગેર) અથરા, દે કરાયા !—
વિકાળ સ્ત્રી !

કૃષ્ણદેવ—આ જાણુ નભા ભીયે વાવનાનું કેમ ન માગુ ? જૂન્ય
યધ હોય તો મુધાગી ફરી માગી લે

સત્યભામા—(કેશપાશ છોડી) મુ । માગ્યુ આપીશ મ્હી
હવે નહિ આપાય એમ કહો એટલે તમારા દેમતાજુ ૫ દા । દે । દારી
યધ મારા પ્રામ તમને અર્પણુ કરે

કૃષ્ણદેવ—ત્રિપા ! આમ સ્ત્રીહત્ કરી તે શા કામગી ? પારિ-
જાતક દુમ રાગમાં છે, એ તે હું તને અહીં રી રીને બાવી આપુ ?

સત્યભામા—ગોપીઓ ! મન ગમતા અને મુડપત્ની ! છોકરા
જેમ આણી આપ્યા હતા, તેમ મને આણી આપો મે કંઈ એથી
વધારે માગ્યુ નથી !

કૃષ્ણદેવ—(સરિખત) વાર તારે આણી આપીશ

સત્યભામા—તમને અહીંથી જવા દેનાર કાણુ છે ? અહીં એકા
બેકાજ આણી આપો

કૃષ્ણદેવ—ગયા વગર તે કંઈ આવે ? એ સેવા તો મારે સ્વર્ગ
સુધી જવું પડશે

સત્યભામા—તમે સ્વદેહે મારે કાજે પાઠિજાતક લેરા સ્વર્ગમાં
જશે અને અગે અહીં ચઢવા ઉતર્યા મુખ જોયા નરકમાં પડ્યા રહીશું !
તમને મારે કાજે ગયા સાવળી તમારા મામાપને પુગરાની જો હું
એકવી દહિ તો મને પૂગીજ કરી ! મે તો હું તો કદીએ તમારા ના
રહેનારી નથી મને સાથે રાખી મુખ માગ્યુ આપનું પડશે

કૃષ્ણદેવ—(પૂર્ણ પ્રભાત થયો જોમ) વાર ત્રિપા ! તાર મ ।
પ્રસન્ન કરા હું તને સાથે રાખીશ (જા)

સત્યભામા—પણ તે કાણે ?

કૃષ્ણદેવ—ત્રિપા ! પ્રેમામિત્ર ! દે તારે

સત્યભામા—(વજવાની લજવાતી કૃષ્ણદેવને આવિંગન દહિ
મુળન કરી આવી જતી રહેલે) આર્પણુ ! હવે કેટલી વાર છે ?

(જા) સત્યભામાને તાર સમાવવારૂપ મુખ્ય કાર્યનિજિનું અહીં થયન
થ્યું છે મારે અવ ગર્ગનધિનું આદાન નામે અગ વર્ણન છે

, કૃષ્ણદેવ—(ગરુડનું સ્વર્ગ્ય કરી) પ્રિયા ! સ્વર્ગમાં શોભે એવો શૃંગાર કરી આવે એટલી.

સત્યભામા—આ હું તો સજ થઈ આવી (એમ કહી હરખાતી હરખાતી શૃંગાર સજવા જાય છે).

ગરુડ—(કૃષ્ણદેવને નમન કરી) દેવધિદેવ ! મને શી આજ્ઞા છે ?

કૃષ્ણદેવ—ભામાસુત્રને બેટી સ્વર્ગમાં જવું છે માટે સજ થા (ગા)

ગરુડ—દેવશ્રી આરુઠ થાય એટલુંજ સજ થવામાં જાડી છે.

(એવે સત્યભામા આવે છે)

સત્યભામા—આર્ષપુત્ર ! હું તો આ આવી, દેવે તમારી વારે વારે.

કૃષ્ણદેવ—(સત્તાભ મંભાળી વચ્ચે ઠીકઠીક કરી સજ થાય છે) આલો પ્રિયા હવે પશ્ય વાર નથી. (એટલું બોલી સત્તાભામને અંકે બેસાડી ગરુડારુઠ થઈ ગોરિંદ પ્રિયાસહ નમન કરે છે).

પછેઠાંક સમાપ્ત.

અંક ૭ મો.

(વિષ્ણુભક્ત)

(ગંગા અને તિલોત્તમા પ્રવેશ કરે છે). (અ)

તિલોત્તમા—અહિ રંગા ! તને તો સીનાની પેઠે શુદ્ધ કરી લેવા દિવ્ય કરાવણું પડશે.

રંગા.—નેં પણ વનના મુનિઓને બધા કર્યા છે માટે તનેય કંઈ શાસન કરવાનું શકદેન કહેતા દના.

તિલોત્તમા—મનિને બધા કરવા કાન્તે તો અપમરણો ઉત્પન્ન થઈઓછે મુનિ કને ગહેનારી કથીને શાસન થયું છે કે મને થવાનું છે ? પણ તું તો અમુર કને રહીછું. તે તારો છૂટકો થવાનો નથી. હમે જે થવાનું હશે તે થજે, પણ તું કહે તો ખરી કે મન માન્યું સુખ મળ્યા છતાં તું આમ સુકાષ્ઠ કેમ ગઈ ?

રંગા—મખિ ! શેનું સુખ ? અરસર અમુર આમગ કાળ નિર્ગમન કરવો તેના કરતાં આ વનમાંથી પેલા વનમાં વિચરી કાલ ગત કરવો તેને હું અતિ ઉત્તમ માનું છું. જેની ! સદૃશ્યમીની નિંદા, બ્રહ્મજોનો ધાત, સોળ સદસ ઓંઓના વિજ્ઞાપ, એવાં એવાં અનેક દુઃખ આંખેજ જોવાનાં દનાં. પરમેશ્વર કૃષ્ણદેવનું કલ્યાણ કરશે કે એમણે મને દુઃખારિયામાંથી રૂગની તારી સ્વર્ગસદનમાં મોકલી દીધી ! (આ)

(અ) નાટકની કથાનો કેટલોક ભાગ એવો દોષ છે કે તે રંગભૂમિ ઉપર બજવી બતાવવામાં આવેલો નથી. ત્યારે તે કપાળમાં જે પાવેલી વાતચિત્ત્વાસ કેતાએને કદી જવામ આવેછે. એવીજ રીતે કૃષ્ણે જોમાસુરનો પરાજય કર્યો તે વાત રંગભૂમિ ઉપર બજવી બતાવવી નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ બાદર હોવાથી રંગા અને તિલોત્તમા રૂપી મધ્યમ પાત્રોવડે તે વાત એતાએને સંબળાવી દીધી છે અને ખાજી કૃષ્ણનો સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરાવી ત્યાંથી અંક રત કર્યો છે. આવી રીતે વાત કદેવરાત્રીને અર્ધી કવિએ વિષ્ણુભક્ત કર્યો છે. વિષ્ણુભક્તનું લક્ષણ દસરૂપમાં લખેલું છે:—

વૃક્ષવર્તિષ્વમાણના કથાશાનાં નિર્દર્શકઃ ।

સક્ષેપાર્થસ્તુવિષ્ણુમો મધ્યમત્ર પ્રયોજિતઃ ॥

જે કથાનો ભાગ ઘટ થયો છે તથા દહે પછી થવાનો છે તેને સંક્ષેપમાં મધ્યમ-પાત્રદ્વારા બતાવી આપવો તેને વિષ્ણુભક્ત કહે છે. (આ) સ્વર્ગસદન—સ્વર્ગ રૂપી પર

તિલોત્તમા—સખિ ! એ કુટે સોળ સદસ ઓઝો શા કાળે ટાળે કરી'તી ? અને એટલી બધી કસાથી લાવ્યો'તો ?

રંભા—મૂઝાને સોળસદસ ઓઝોનો સન કરી મહાકાળીને પ્રસન્ન કરવી'તી જે ગગનની કન્યા દેખતો તેને હાડી નાનનો અણિ તિલોત્તમા ! એ ઓઝોઝોજ આપણને આ સુખની ધડી આણી આપી છે (૬)

તિલોત્તમા—ને કેમ કરી'તે તે મને મધુ કહે જોઈએ ? એમ નાથી તે શુ થાય ? આ તો બધું નારદમહર્ષિએ કર્તાનું કહેનાય છે

રંભા—(હાથ દલાવી) એ કુવારાથી શુ કરમ થાય ! એ તો એવું ધણ કે સોળ સદસ ઓઝોએ એક જાનો પત્ર લખી કાચનપુરીમાં કુણુ કને મોકલ્યો તેમણે ઓઝોના સત્ર ॥ સમાચાર જાણ્યા કે ગરૂડા ૩૬ થામ તતજ આવી રણાગણને વેઠી કરી સત્રાજીત સુતામહ યજ્ઞનો આરભ કર્યો અને જોતજોતામાં ભૌમાસુર રૂપી પ્રથમ જનિદાન આપી દીધું ! (૬)

તિલોત્તમા—હે હે શુ સખિ ! ભૌમાસુરને કુણુદેવે જોતજોતામાં મારી નાખ્યો ! ત્યારે તો એ આપણા સ્વામી શક્ર કરતાં ધગા જોતાવરે ! પણ અનિ કહે તો ખરી, એને કુણુદેવે કેમ કરી મર્યો ? મૂંગો વૈષ્ણનાઓનો પ્રયોગ જૂની મથે તો કે શુ ? અને વળી એણે તો તિતામહ પાસે એવું મરદાન મેગવ્યું હતું કે મને મારી માતા મરારે લારેજ હુ મરે તે બહાવનું વચન શી રીતે સાચુ થયું ? અને એનો મુખ્ય મના પચમુખી મુર મરાયો કે જીવ લઈ પાતાળમાં નાંચી ગયો છે ? (૭)

(૬) સત્ર—યજ્ઞ સુખ પ્રાપ્તિ વર્ણન છે મોટે આસિ નામે મુખસ ધિનુ અ ।

(૬) કાચનપુરી—દ્વરકા મહાસરથ થઈ—ગરૂડ ઉપર સ્વારી કરીને રણાગણ—સગ્રામભૂમિ સગ્રામભૂમિ રૂપી વેઠી (નેત્રી) કરી સત્રાજિતસુતા (સત્યબામા) સહિત કુણુ પેલે યજ્ઞ કરનારા થયા, એ ભાવાર્થ છે

(૭) અંગે નીર ભૌમાસુરનો વધ કથન કરી'તો એ જુન તરનો આવેશ વર્ણન છે મોટે પરિક્રમાવતા નામે મુખસધિનુ અગ

રક્ષા—સખિ ! સાંભળ્યું કૃષ્ણદેવના ગુણગુણ ગાવા મને બહુ મહે છે. પંચમુખી મુર ખાળીમાં ચોઢી રહ્યા હતા, તેને કૃષ્ણદેવે પંચ-જન્યની ગર્જનાવડે જાગ્રત કર્યો. જાગ્રત થયો કે ત્રિશૂળ લાઇ લદવા દોડ્યો. તેને આપતો બોધ પ્રતાપી પ્રભુએ ચક્ર લાઇ તેના પર નાખ્યું કે મૂખનાં પાંચે મુખ પટોપટ પૂરીપર પડી ગયાં. તે મૂખો સાંભળી તોષ્ટ્ર, અંતરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, તલસ્થાન તથા અરુણ એ બામાસુરના સાત સુત યુદ્ધ કરવા આયા તેમને પણ કૃષ્ણદેવે ચપડી વગાડતામાંજ ચીંચી નાખ્યા ! (ક)

(તસીતમા—વાદરે બેન વાદ ! કૃષ્ણદેવ તો કોઇ અસીકિકર પ્રેમ દેખાય છે ! પશુ પેલા મહિષનુ જાલદાન કેમ કરી આપ્યું ત હું મને જરેજર કહેજે હો.)

રક્ષા—મુર મંત્રી અને સાત સુત મરણ સાંભળી નરકાસુરનો નરકપતિ જેવો સેનાની મકળ સેન લાઇ યુદ્ધ કરવા મયો. શુ સખિ ! મોટા મોટા મિત્ર જેવડા કૃષ્ણકેસરી ॥ દાકગા કપી હાંચા અને એટ-સામાં તો ગઠ ચરેઠાટ કરવું કે જે પડ્યું કની કે તેણે મર્યો કમર-પાથું કોઢી નાખ્યો ! (ક)

(તસીતમા—શું તાર પછી બામાસુર એકયોજ ઝો ૧ ૧ મૂખનાં કને લેખ્યાએ દણુ એકત્ર અને ખીલ કસાની શી ગરજ છે ! વારે બેન ! પછી શું થયું તે હું વેટેવી વેડસી કહી દે.)

રક્ષા—મૂખો કમી તો દનોજકની. તે સત્રાપિતસુવાને મોઢ મોટિત થયો, અને જવામાં જનવાકાળ કે મલમામાએ પોતાના પ્રિય-તમને કંટાળીને કહ્યું કે દવે આ એકયો ઝો નેને અવર મારી નાખો એટલે હું નિગતે તમારી સાથે વાનો કરની જશ જયુ' કે ત્યાં જઈ !

(તસીતમા—(તારી આપી) સખિ ! ઘાટ તો કીક આપ્યો. મૂખા ॥ માએજ મૂખાને ચગાવે ! પશુ પછી શું થયું તે કિતવણી કહી નાખ. (ક)

(ક) પંચજન્ય—કૃષ્ણના સંખર્ષ નામ. (ક) નરકપતિ—બામાસુરનો નરકપતિ—ચમરાજ સેનાની—બેન વિપતિ મિત્ર જેવડા—(દેવો રૂપે દાખો) રૂપેમરી—કૃષ્ણ રૂપી સિંદુ. (ક) માએજ—અવમામા પૂરીનો અવગત જે એમ આપ્યાએ જાગ્રતી દની માટે)

રંભા—પછી શુ ? એટલું કહેતાનાજ કૃષ્ણદેવ ચક્ર મૂડી મૂળાના બે કટા કરી નાખ્યા. એ સહુ વાત જ્યારે સલભામા દેવી સમજ્યા ત્યારે તેમણે અતિ ગોઠ કર્યો તેમનું મન મનાવવ બંદામસુરના મુત લાગદત્તને રાજ્યાસન અર્પણ અને પછે મને, માતાનીને, અમૃતને, ઐનવતન અને અર્ધિત માનાનાં કુડગને ગુરુસુત કથ સાથે અહીં મોકલાવી દીધા કથ પછુ જિયારે મહાકષ્ટગાથી છૂટયો. અમાગ કરમની કાદાણી એવી હતી. પણ અનિ તિસોત્તમા ! કાવ સુડી તો ભૌમાસુરનું રાજ્ય હતું અને એટલામા સ્વામી શક સચી આદિ તમે સર્વે શી રીતે આની પાતપોતાની જગાએ મોકલાઈ ગયા ? (લ)

તિસોત્તમા—ત્રિશાળદર્શી ત્રિદશોને જે એટલુંય નદિ જણાય તો પછી સુરમા અને નરમા શો અતર રહેનાતો છે ? પછુ સખિ ! પેવી સોળ સહસ્ર રાજકન્યાઓનુ કથમ થયુ તે તે કષ્ટ કલ્પુ નદિ. (લ)

રંભા—ધનવદા જેષ્ઠ કંધ વિદ્યુતના ઝગકારા બીજી જગાએ ધાય. (ઇ)

તિસોત્તમા—શું ત્યારે તે મહુ કૃષ્ણદેવ વેરેજ વગીઓ કે શુ ?

રંભા—અનાયામે અલૌકિક પુરુષ તેમને મળી આવ્યા નરકમાની નિકળતાંજ સ્વર્ગસુખ મળે તોનુ તે સખિ કેવુ ન ભોગવે ? એન ! હુ જ અકર્મણુ કે કૃષ્ણદેવે સોળ સદસ્યનો રીકાર કરી તેમને દ્વારકામા વળાવી દીધી અને મને અહી મોકલી.

તિસોત્તમા—સખિ ! કૃષ્ણદેવ તેની સાથે કેમ ન મયા ? સખિ ! આજ જ તુ આવ તોજ્યાં કૃષ્ણદેવ હોય તાં તેમને જઈ જેષ્ઠ આનીએ વાડ તે વાત કરી તેના એટલાય લાભ તો લાખએ

રંભા—ગુરુપુત્ર કથે જ્યારે કૃષ્ણદેવને સર્ગમા તેડી લાવતા અતિ આશ્ચર્ય કર્યો ત્યાર તેમણે કલ્પુ કે તમે જાઓ હુ આ નજવકનાઓને કાયનપુર લાખી વળાવી સત્વર સર્ગમા આવી શક ! મળુ છુ

(લ) મતલીને—ઈંદ્રના સારથિને.

(લ) ત્રિદશોને—દેવોને. (ઇ) અર્થાત મેષ જેવા કૃષ્ણને વીળળા જેવી તે સપત્તી સ્ત્રીઓ વરી

તિલોત્તમા—(ગભરાયલે, વશે) સખિ ! આ સુસવાટ શેનો
માય છે ? (શરીર ધૂણાવી) હાથ હાથ ! મારૂં તો કાળજી રૂંડી જાય
છે ! (એ)

રંભા—(સ્થિર નજરે નીચું જોઈ) સખિ ! એ તો ગડકાડઠ યજ્ઞ
ગોવિંદભગવાન આવેલે. ચાલ્ય ચાલ્ય ઉતાવળે જઈ શકતામીને એમનું
આગમન વિદિત કરીએ (એમ કહી જ ને જણીઓ ઉતાવળી આવી
જાયછે) (ઓ)

(વિષ્ણુ ભઠ્ઠ સમાપ્ત)

(પાવક અને પવન પ્રવેશ કરેછે) (ઓ)

પવન—નિભાવસુ ! વસુધરેશને પધારતા કેમ વાર લાગી હશે ?
તાર્ક્યના વેગને પોત્તી રહે એવું કાંઈ પણ પ્રાર્થી, અપ્રાર્થી અન્ય
કરનારા આવ્યું નથી. (ક)

પાવક—સમીર ! રભાએ શબ્દઅણુમા ભૂવ તો નદિ ઝરી હોય !
જો એમ કંઈ થયું હશે તો આ મુખ્ય માર્ગમા આપણે ડેખા છીએ તે,
અને અમુરારિનકનિકટ કુમુદારિ તથા કુન્તરિ ઉભા રજાએ એ સકલ
શ્રમ મિટના થશે (જ)

(એવે હૃદયને નિકારી નામે એવો ગડકાની પાખનો શબ્દ અંભજાયછે
અને અદેવકાળમા ગરડારૂઢ સુ દરેયામ રયામા સદ જોવામા આવેછે).

પવન—નહિ ! વ્યુઓ જુઓ અને તાર્ક્યને કહો કે હવે અહીંજ
થિર થાય.

(એ) તિલોત્તમાનો ગભરાટ વર્ણવ્યો છે માટે ગર્ભસંધિનું સ્થાન નામે અ ગ

(ઓ) નીચું જોઈ—(પૃથ્વી પૃથ્વી સ્વર્ગમા ચઢી આનતા કૃષ્ણને જોવાને)

(ઓ) વિષ્ણુ ભઠ્ઠ પાકીને સાતમા અકનો પહેલો પ્રવેશ અહીંથી રહે થાયછે,

પાવક—અગ્નિદેવ.

(ક) નિભાવસુ—અગ્નિ વસુધરેશને—પૃથ્વીના સખ કૃષ્ણને તાર્ક્યના—
ગરડાના અહીંથી દિવ્યપાત્રોનો આરભ થાય છે માટે કવિએ સંસ્કૃતમય ભારતી-
વૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે

(જ) સમીર ! હે વાયુદેવ ! શબ્દઅણુમા—ગરડાની પાખનો અવાજ
સાભગવામાં અમુરારિનકનિકટ— ઇદ્રના ભવનની પાસે કુમુદારિ— સૂર્ય.
કુન્તરિ—ચંદ્ર

પાવક—(ગરૂડ સામું જોઈ) અહો ખગેશ ! દેવે અહીંજ સ્થિર થાવ, સ્થિર થાવ. (એ વચન સાંભળી ગરૂડ જોભો ગ્રેષ્ઠે અને ગોવિંદ પ્રિયા સહ નીચે ઉતરી ઉભાવદેવને નમન કરે છે). (૪)

કૃષ્ણદેવ—પાકારિપ્રભુ અધુના ક્યાં વિરાજે છે ? (૫)

પાવક—વસુધેવ વાસુદેવ ! અધુના શક્ટવામી તમારા આગમની નિરીક્ષા કરતા સુરસભામાં વિરાજે છે અને અમે ઉભાવને તમેને તહીં સહ જવા અહીં મોકલ્યા છે. (૬)

કૃષ્ણદેવ—(સિરસા નમન કરી) પુરંદરપ્રભુની મારા પર અત્યંત કૃપા છે; કિંતુ ભગવંત ! મારે કાજે તમે ઉભાવ દેવે આટલો બધો શ્રમ લેવો ધટિત નથી. (૭)

વસુધેવ—આપની અનુકંપાથીજ આ વનથી પેવે વન ભમતા મટી સુખી થયા છીએ ! (એમ વાતો કરતા સગ્રના દાર નિકટ આવી પહોંચે છે અને કુમુદારિ તથા કંભારિ ગેમા જોઈ કૃષ્ણદેવ નમન કરે છે.) (૮)

કુમુદારિ—વાસુદેવ ! શક્ટવામી નિકટ જવાનો આ માર્ગ છે. આગ આવો, આમ આવો.

કંભારિ—દેવકીનંદન ! જુઓ વૃતારિ આસનથી બેઠી તમને તેડ્યા આવે છે. (એવે બૃહસ્પતિ, ઇંદ્ર, ઈંદ્રાણી, વમ, અશ્વત્થામા, ધનશાદિ તેનીસા કોટિ દેવો પ્રવેશ કરે છે). (૯)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રિયાસહ સર્વ સુરને સિરસાષ્ટાંગ કરી) પ્રભુ અમરેશ ! હું આટલા વધુ બાન્ધને યોગ્ય નથી. (૧૦)

(૪) ખગેશ—પદ્મોપતિ : (૫) પાકારિપ્રભુ—પાક નામે દેવતા રાત્રી ઇંદ્ર મહારાજ. અનુગ્રહ—હમણા.

(૬) વસુધેવ વાસુદેવ—પૃથ્વીના સ્વામી કૃષ્ણદેવ ! શક્ટવામી—ઇંદ્ર મહારાજ નિરીક્ષા કરતા—વાટ જોતા.

(૭) પુરંદર પ્રભુની—ઇંદ્ર મહારાજની. (૮) અનુકંપાથી—દયાથી સમ—ધર (૯) વૃતારિ—વૃત્રાસુગ્રનો રાત્રી—ઇંદ્ર. ધનશાદિ—કુમેર વગેરે.

(૧૦) અમરેશ—દેવોના ઈશ્વર—ઇંદ્ર !

ઈદ્રિ—જો વદુનંદન અમને આ સર્વ અર્પનાર છે તો તે આપી પછી અધિક માનને યોગ્ય છે.

દેવાચાર્ય—સત્યં સત્ય; યાદવેંદુને ધરિત માન અર્પિ શક્યુંજ નથી ! (મ)

શયી—(સત્યભામાને માથે હાથ ફેરવી) સત્રાજિતસુતા ! તમારી સહાયતા વડેજ અમે આ વૈભવનાં ભોગદારી થયાં છીએ !

ઈદ્રિ—(અર્ધા ઇદ્રાસન પર કૃષ્ણદેવને સત્યભામાસહ બેસાડી અર્ધા પર પોતે શયીસહ બેસે) વાસુદેવ ! વસુંધમનું અને સ્વર્ગાદિ સર્વં લોકનું સંકલ્પ તમારા વિના કોઇ ટાળનાર નહોતો. (ટ)

કૃષ્ણદેવ—એમાં મેં શું અધિક કર્યું છે ?

પાવક—હે શકસ્વામિ ! તાર્દર્થપણનો મુસવાટ શ્રવણ કરી સ્વર્ગ-વાસીઓએ નાસાનાશ કરી મૂકી હતી. તેમને અમે સમજાવ્યું કે જૌમાસુરનો વધ કરી ગોવિંદ ગરુડારૂઢ થઇ આવેઢે. લાડેજ સર્વનાં મન શાંત થયાં. એવું દુઃખ ટાળનાર આ નરનું જે સન્માન કરીએ તે સ્વરૂપજ ગણાય ! (ઠ)

દેવાચાર્ય—બહો વન્દિ ! યાદવેંદુના દર્શનમાં જપનો લેશ પણ નહોય, તથાપિ “ દુરવતો દમ્યો ચાલો દધિ પુનઃ ફુલ્લત્ય પિવતિ. ” (એવે નારદમુનિ “ નારાયણ હરે, નારદ કાર્ય કરે, જો ચિત્તવિચ્છે ધરે. નાગાયણ નારાયણ નામીનાય હરે ! ” એમ ગાન કરતા અને વીણા વગાડતા પ્રવેશ કરેછે). (ઢ)

ઈદ્રિ—(સકલ સુરસહ જીમા થઇ નમન કરેછે) બ્રહ્મકુમાર ! પધારો પધારો આ સર્વં સુખ અમો સકલ સુરને તમારાપીજ પ્રાપ્ત થયું છે !

નારદ—“ यस્ય અમ તસ્ય પુણ્ય રચકારસ્ય ધૂમક ” (એવે સમા-

(મ) સત્ય સત્ય—સાચું સાચું. (ટ) સંકલ્પ—દુઃખ.

(ઠ) તાર્દર્થપણનો—ગરુડની પાંખનો. (ઢ) દુઃખનો છંદ—“ દ્રુપદી દલ્લેલે બાળક દહીને પછી કુકીને પીએ છે. ” અર્થાત્ જૌમાસુરના ત્રાસથી ભય પામેલા દેવો ગરુડની પાંખના અવાજથી પછી ભય પામે છે.

પાલિકાએ આપ્તી આપેલા અર્ધપાઘાદિક સાદિલ પડે શક સત્તી પ્રથમ નારદમુનિનું અને પછી કૃષ્ણ સલગામાનું પૂજન કરે છે. (૬)

૧ કૃષ્ણદેવ—(સંકોચાવલે વેરો) તમે અમારા પૂજ્ય છો અને અમે તમારા પૂજક છીએ.

દેવાચાર્ય—સ્વગદિ પધારેવા અનિધિને જોઇ પૂજ્યપૂજક ભાવ અધમોત્તમ કોઇ પણ પ્રાણીએ મનમા ન આણવો એવી રાસ્રાસા છે, માટે જે શક કરે છે તે યથાવશિતજ કરે છે અને લેગાય તમારું પૂજન પ્રાપ્ત થયું એ તો શકના ધન્યભાગ્ય સમજવા.

નારદ—(નારદ પૂજનાદિ થઇ રહ્યા પછી) દેવાચાર્ય ! આ શી અનુપમ શોભા દર્શી રહી છે ?

શ્લોક.

શી ગોશા મેઘ મધ્યે સજ્જા સઘન આ, અગ્ર ના વારિ કારે,
ત્રિધુનો શી ઝમૂકે રિધર પાણી નિગળુ, ચંદ્ર તારા મુદાવે;
ર મો રાતા તથા આ પિત્ત વિધવિધના વ્યય થાયે ન ભાવે,
હે દેવાચાર્ય ! દાખો અવનવું અતિરો, દૃષ્ટિએ કુદમ આવે ? ૧

દેવાચાર્ય—બ્રહ્મકુમાર ! એ આયંકા આવવા નેવું છે, તથાપિ—

શ્લોક.

પૃથ્વીની દૃષ્ટિ છે મેઘે, મેઘ ચંદ્ર જુએ સહી;

નિધુનો રોહિણી ભાળે, આવુ સર્વ લહો તહી.

૨

(એવે તુંજર ઉવેશ્યાદિક મૃદ ગાદિ નૃત્યમાદિત્ય લઈ પ્રવેશ કરે છે)

સુરસભાસદો—અ હા ! આગ તો શું ઉરંશીનું નૃત્ય અને ગાન
શ્રવણ કરવામા આવશે ! રાક્ષસામીએ કૃષ્ણદેવને રીઝાવવા આ રાખ્યું
તે હીન થયું સર્વત્વ અર્પણ કરનારને ઝાજે ને કરે તે ઓછું.

(એવે વીણામૃદંગના ગજ્જ યાવ છે અને ઉવેશી બીની થઈ હાવ-
ભાવ સાથે ગાવા માડે છે).

રાગ ગુર્જરી.

નિર્ભર નિર્જર દુખ મોચન શોચન વરનયન અવન સુખકારી;

મદુનદન વદન ચદન અચિત સ્વદન ખારય રથ સારી. ધ્રુવપદ ૦

મન્મથ મદખડિત માધવ મડિત મદકલ કર કંદુક ધારી;

મજુલ કમ સારક વજુન ધમ્ય ધારક રતિપતિ પીડ વિહારી. નિર્ભર ૦ ૧

વંચક દધિ મંચક રાજિત સાજિત આજુપાજુ જુથજુ ભારી;

અનુપ મધુપ અખિવેશ્વર હૃથિર મધુવન પુષ્કર વિપુલ વિહારી. નિર્ભર ૦ ૨

ચંચલ દગખ જન મંજન અંજન ભયભ જન સ્વાશ્રય નારી;

પરમલ અમલ કમલ મુખ સુખકર સુ ગન હૃદહૃદ્યતુરાતારી. નિર્ભર ૦ ૩

૨ શ્લોક—અનુકૃપ—જ્યા પૃથ્વી (સત્યભામા) ની દૃષ્ટિ મેઘ (કૃષ્ણ) ઉપર
છે, અને મેઘ (કૃષ્ણ) ચંદ્ર (હંદ્ર) ને જુએછે, તથા જ્યાં વિધુનો (દેવાગભાઓ)
રોહિણી (રામી) ને ભાળેછે, ત્યા આવીને આવીને શોભા યાવ ૥ ૧ અથવા કૃષ્ણ
પૃથ્વીના સન હોનાથી પૃથ્વીની દૃષ્ટિ કૃષ્ણ ઉપર છે અને કૃષ્ણ તથા વિધુનપી સત્યભામા
કમે કરીને હંદ્ર તથા રામીને (કૃષ્ણદૃષ્ટિ) જુએછે, ત્યા આવીને શોભા યાવ
છે ૩૫૬

૩ રાગ ગુર્જરી—જયદેવકૃત અલ્પદીમાં આ રાગ પ્રખ્યાત છે માગધી
નામે માત્રામેળા. હંદમા પજુ આ વાની રાકરો માગધીનું લક્ષણ પિંગવાયાવદૃત
હંદ રાક્ષસા આ પ્રમાણે વખ્યું છે “ હાટવચતુષ્પદીમાગધી ” — “ ચાર ચાર
માત્રાના આઠ ગણ કરી એવા ચાર ચંચુ કરવા તેને માગધી હંદ મહે છે ” એમા

મુરસબાસદો—(માથુ ધૂણાવી આખ મચમચાવી) આદાદા !
 ઉર્વશી તે ઉર્વશીજી ! શા એના હાવમાવ ! શુ એના અભિનય !
 નેત્રકટાક્ષ તી વાત તો કોણજી કહી શકે ! તાલમાનનો તાલ તો એજ
 જમાની જાણે છે ! કિ કિણીનો રમ્યકાર, પાદનો હૃદયકાર અને ઝનેનો
 ઝમ્યકાર એ તો વિદુત્તનેજ દસાવી નાખે તેવો છે ! ટુંબડ જેવો વાધ
 વગાડનાર પખુ એને પહોંચી શકતો નથી ! માનવનોક જો સ્વર્ગમા સુખ

કુખ માત્રા ખત્રીશ છે તથા ૧ લી માત્રાથી માટીને દર ચાર માત્રાએ તાળ છે ૭૬
 શાસ્ત્રમા પશુ એનું આવું કુખ્યુવર્ણનને સમગ્ર ઉદાહરણ લખ્યું છે —

“ માધવ વિદુરિય ગગને સઘ કલયતિ પંતવસનમભિરામ
 ઝલધરનીલગગનપદ્મતિરપિ સઘ સનુચિમનુસરતિ નિકામમ્ ।
 દ્વદશાસનમપિ સઘ વસ્ય સિમાયિતવરવનમાલ્યશોભ
 કુઠ મમ વચન સકલય હૃદય રાધાધરમધુવિરચિત્તલોભમ્ ॥ ”

માનતા હોય તો તે આ ઉર્વશીનૃત્યરૂપીજ સુખ છે ! (એવે નંદનવનપાલિકા પ્રવેશ કરેછે). (૧)

નંદનવનપાલિકા—(ઉદ્ગ્રાદિને નમન કરી) દેવાધિદેવ ! સુરચિ-
રમણિનો જય જયકાર હો ! પ્રજુ શકસ્વામિ ! આપની આજ્ઞાનુસાર
નંદનવનમાં સર્વે પ્રકારની સજ્જા સજ્જ રહી છે. સ્થળનાં અને જળનાં
વિદ્યારસ્થાન પ્રજુના આગમનું અવલોકન કરી રહ્યાં છે. (૨)

ઉદ્ગ્રા—નંદનવનપાલિકા ! કલ્પદ્રુમ અને પારિજાતકાદિ અસૌકિક
દ્રુમો નીચે વિશ્રામસ્થાન થઈ ચૂક્યા છેને ? (૩)

નંદનવનપાલિકા—પ્રજુ ! યામદેવે કહ્યું છે કે આવેના 'અતિથિને'
સાથ શકસ્વામિ પધારે એટલીજ વાર છે. (૪)

કરનારા ઊના કાલિય નામ નાથવા વગેરેનો). તમે સ્ત્રીઓનાં ચચળ એવાં દમ (નેત્ર)
રૂપી અંજન (હીવાળીસોડા)ને મળન (સ્વસ્ત કરનાર) અને અંજન કરનાર ઊ.
સ્વાશ્રયનારી (તમારે પોતાને આશ્રયે આવેથી સ્ત્રી) બોના બધું તમે બળમ કરનાર
છો. પરિમથ (સુગંધ) વાળા અમવ (નિર્મળ) કમળ સરખા સુખકર સુખવડે
ચુસત દેઈ દેઈને તમે (મળાડી) વનિતાઓને તાડી છે આ પદની પેઢેથી લીગમાં
ફૂલ્યું દેવથી અધિકપથ્ય તમા દયાળુપથ્ય વર્ણ છે, બીજી લીગમાં શરત અને
બાન્ધવિયત્વ વર્ણ છે, ત્રીજી લીગમાં, છત્તેટિયત્વ અને વિનાસીત્વ વર્ણ છે, ચોથી
લીગમાં ભક્તાધિનત્વ વર્ણ છે, પાંચમી લીગમાં સુંદરત્વ વર્ણ છે, છઠ્ઠી લીગમાં
ઇશ્વરત્વ વર્ણ છે, સાતમી લીગમાં કળાનૈપુણ્ય વર્ણ છે, અને આઠમી લીગમાં અખડ
પ્રેમાપથ્ય વર્ણ છે આ ગાયન દેવસભાનુ છે એમ જાણાવવાને ભરતીરૂતિ રાખી છે
તથા અર્ધગાલીયં પણ યોગ્ય છે સ્ત્રીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરનારા છો, એમ વર્ણવવા
વડે તમે સત્યમામાનો મનોરથ પૂરો, એવા નિર્વહણસધિના કાર્યની સૂચના કરી
ખીજતુ ફરીથી કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણસધિનું સંધિ નામે અંગ પણ વર્ણવ્યું છે.

(૧) કિલ્લી—ધુવળી રજુકાર—રજુકારો. ટણકાર—કમકારો. ઝડેનો—
કાતિનો. ઝણકાર—ઝણકારો. આઠી ઉર્વશીના અણનું વખણ કર્યું છે માટે
ગુણુકીર્તન નામે નાટ્યાત્મકાર

(૨) નંદનવનપાલિકા—નંદનવનનુ રક્ષણ કરનારી સ્ત્રી (૩) વિશ્રામસ્થાન—
વેડો (૪) યામદેવ—નંદનવનનો રક્ષક એક દેવ.

ઈન્દ્ર—એમ ! સર્વ સાજ સજ્જ રહ્યો છે ? જાતું જમ કહે કે કૃષ્ણાદિ સહવર્તમાન અમે ત્યાં સત્વર આવીએ છીએ.

નંદનવનપાલિકા—(નમન કરી) વાર દેવાપિદેવ ! (કહી આવી જાય છે).

ઈન્દ્ર—વાસુદેવ ! આલો અને પ્રિયાસહ નાકનું નંદનવન નિદાળો. (પ)

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) શકસ્વામીએ મારા પર અપાર ઉપકાર કર્યો !

સત્યભામા—(ખીલું કાઢ ન સાંભળે તેમ) આર્યપુત્ર ! મારે તો પેલા યુવનું ઝાઝ જોષએ છીએ. તે સાથે ન લેતાં ગને આવું તેવું દેખાડી ઠગશે નહિ હો ! (ન)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તે દુમ નીચેજ આપણે વિદાર કરવાનો છે. (પ)

સત્યભામા—જોતે ! આડી આડી વાતો કરેછે; પણ એમ કહતાં નથી કે તે સાથે લેવાનું છે !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તું ઉતાવળી યમથ મા; તે દુમ નિદાળ પછે હું તારા મનના મનોર્થ પૂર્ણ થાય તેમ કરીશ. (ક)

શાચી—કમ સત્રાગ્નિવમુના તમારા તરીના જેવું અહીં કંઈ છે કે નહિ ? અહીં રેવાનું હોય તો તમને ગમે કે નહિ ? આલો ઉઠો દવે નંદનવનમાં જઈ વિદાર કરીએ !

સત્યભામા—(નમન કરી) ભગવન ! અહીં ન ગમે તો ક્યાં ગમે ! અમારે ત્યાં તો આવું શુભ ક્યાંથી ? તમે તો દેવ અને અમે તો માનવ. તમારી વાત તે તો તમારીરતો !

ઈન્દ્ર—(બીડી ઉભા યમ) વાસુદેવ ! કેમ દવે ચાલીશુંને ? (યશસ્વામી બિભા યમા જોષ મર્વ સુરસભા બિગ્ની થાય છે. અને શક મકપા-

(પ) નાકનું—સ્વગતું. (ન) અહીં પારિજાતકરૂપી ખીલનું ફરી કથન થયું છે માટે નિર્વદાળ્યસંધિનું સ્પષ્ટિ નામે અંત.

(પ) વિદાર કરવાનો છે—હીઠ કે રમતગમન કરવાની છે. (ક) કૃષ્ણ ત્યાં સત્યભામાનો પરસ્પર સંવાદ વર્ણવે છે માટે નિર્વદાળ્યસંધિનું પરિભાષણ નામે અંત.

જીનો દસ્ત ઝાલી તથા સચી સત્યભાગનો હાથ ઝાલી સર્વે આદ્યાં જાય છે. તેમ સુરસભા પણ દેનાચાર્ય અને ધનદ વિના વાંતો કરતી કરતી વિસર્જન થઈ જાય છે.) (બ)

દેવાચાર્ય—કેમ ધનદ ! કંઈ પણ તુ પડી ગયા ? (મ)

ધનદ—જેમ તમે તેમ જામે !

દેવાચાર્ય—અમારે તો આ કૃષ્ણને આપવા કાજે દિવ્ય વસનાદિક લાઇ નંદનવનમાં જવાનું છે માટે વાર થઇ; તમેય કંઈ તેવાજ કાંઈને માટે રોકાયા છે કે શું ? (મ)

ધનદ—મને કંઈ કલ્પના થઇ આવી તે ભગવંતને કહેવા માટેજ હું ઊભો રહ્યો છું.

દેવાચાર્ય—કહો તમને શી કલ્પના થઇ આવી છે ? તમને સફળ કલ્પનાવાળા જોઇનેજ ધૂર્જટિએ કાશ્યાપની નીમ્યા છે. (વ)

ધનદ—ના ના, ભગવંત ! એવું કંઈ નથી; તથાપિ મારા મનમાં એક એ રી આશંકા થઇ આવી કે શકરચર્મીએ જે કલ્પદ્રુમ તથા પારિજાતક માટે અલૌકિક પદની યોજના કરી એ સુખાવદ નથી. (ર)

દેવાચાર્ય—સત્યં સત્યં; મને પણ એ પદ ધટિત લાગ્યું નહોતું (એવે પુરજનનો મોટો પોકાર સાંભળી બંને જણ ચકિત થાય છે). (લ)

ધનદ—ભગવંત આ શું ? અચાંક ભપનો પોકાર કરાધી ! (એવે કંજારિ શિથિલ નિથિલ વેશે આવી અભેદ અમરસભામાં સંતાઇ જવા જેવા અભિનય કરતો પ્રવેશ કરે છે).

(ઘ) ચાપાણિનો—કૃષ્ણનો દેવાચાર્ય—ભૃકુરપતિ. ધનદ—પુત્રેર. (મ)
પદ્માત્—પાછળ (મ) વસનાદિક—વસ્ત્ર અવકાર વગેરે

(ઘ) તમને ઇન્—તમારી કલ્પના હમેશા મદ્ય (આવી પડે એ રી) દોષ છે માટેજ તમને ધૂર્જટિએ (ગદાદેવે) કાશ્યાપ (બંકારી) નીમ્યા છે

(ર) ‘ અલૌકિક ’ એવા પદની (ચળવળ). અર્થાત્ તમને અલૌકિક કહીને વર્ણ્યાં, તેથી કદાચ કૃષ્ણ લેખાઇને તે લેઈ જાય, એમ મને શંકા થાય છે. દેવની કલ્પના સત્ય દોષ છે માટે આ જોએ કનિએ ઘવાના કાર્યનું આગમથી કથન કર્યું છે.

(લ) ચકિત—આદ્ય સાથે ભયગીન.

દેવાચાર્ય—અભય અભય ! આમ સભય. કેમ દર્શોછે ?

ધનદ—(કંઠારિને હૃદય સરસ્યો ચાંપી) ભાત ! આ શું, ઓ શું ? શો ભય ? આ ભય શો ?

કંઠારિ—(સભય) તાદ્વર્ચ ! તાદ્વર્ચ ! ખગેશ ખગેશ—

દેવાચાર્ય—અરે ગરૂડ તો ગોવિંદની સાથે આબ્યો છે, તો પછે તેનાથી આમ ભયભીત થવાનું શું પ્રયોજન છે ?

કંઠારિ—(ધ્રુજતે વેશે) પારિજાતક ! પારિજાતક ! દુમ ! દુમ ! ભય તે જતો રહ્યો, જતો રહ્યો !

ધનદ—કિન્તુ તમારે તેમાં ભયગ્રસ્ત થવાનું શું પ્રયોજન છે ? શાંતપણે પીતી વાત કહો; દેવાચાર્ય નિકટ સતે તમારે હવે શો ભય છે ? (ઘ)

કંઠારિ—(આમ તેમ જોઇ) ભયવંત ! શ્રવણ કરો; નંદનવનમાં જન્મ પારિજાતક દુમ નીચે સર્વેએ વિશ્રામ કર્યો. પછે તે દુમ જોઇ સત્રાજિતસુતાએ કૃષ્ણ કે આર્યપુત્ર ! આ સાથે હતો. તે શ્રવણ કરી શકરવામીએ કૃષ્ણ કે આ તો સુગદુમ છે, જે પૃથ્વીમાં લઇ જવાય નહિ; તમારે એનાં પુષ્પ જોડતાં જોઇતાં હોય તેટલાં હતો. પ્રજુ ! જોડલામાં (સકંપ) તો તાદ્વર્ચ વજ્રથી સદૃશ પ્રણી ગર્જના કરતો આવી પહોંચ્યો અને પારિજાતકને અંશુમાં મદલ્ય કરી તથા કૃષ્ણ સસલાગાને પક્ષપર ચઢાવી લઇ ઉડવા મંડવો ! (ઘ)

દેવાચાર્ય—શું તે પારિજાતક દુમ લઇ ચાલ્યો ગયો અને શકે કંઈ પણ ન કરું ?

(ઘ) ભયગ્રસ્ત—ભયમાં રૂખેલા ગરૂડ પારિજાતકને ઉપાગ્રસ્ત લેઇ ગયો એ વાત અહીં અદ્ભુતપણે વર્ણન કરીએ નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ સાચવ્યો છે. સદૃશ્ય દર્શકોમાં કહે છે કે “ કાર્યોર્નિર્વહ્નોદ્ગતઃ—નિર્વહણસધિમાં અદ્ભુતરસ કરવો.” તે પ્રમાણે અહીં થયું છે. યદ્યપિ કંઠારિ (ચંદ્ર) નો ભય વર્ણનાથી અહીં ભયભર્યાય છે તથાપિ ભૂલોકનો ગરૂડ ઇંદ્રના વનનું પારિજાત ઉપાગ્રસ્ત ભય, એ કાર્ય અર્થાત્કે દોવાથી અદ્ભુતરસ અહીં સુષ્ય છે. વળી સત્યમામાને પારિજાત વડે આવી પ્રસન્ન કરવા રૂપ કાર્ય સિદ્ધિનું અહીં કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણ સંધિનું અર્થન નામે અંત વર્ણાયું છે.

(ઘ) કંઠારિના કંપ વગેરે અનુભાવ-વર્ણનાં છે માટે ભયાનક.

કંભારિ—ભગવંત ! આવો અવિનય ભેદ સકરવામીએ ક્રોધાવે-
શમાં આવી તાદ્ધર્યપર સત્વર વળૂ ફેંકયું; કિંતુ કૃષ્ણના પ્રતાપબલે વા
ગરડના ગતિપ્રભાવે તે કંઈ પણ કરી શક્યું નહિ ! (વ)

દેવાચાર્ય—શું વળૂનું પડ્યું નિષ્ફળ થયું ?

કંભારિ—નિષ્ફળ નહિ તો શું ? માત્ર તાદ્ધર્યના એક પીંજાને
તેણે નાશ કર્યો. અને તે પીંજું અમરાવતીમાં આવી પડ્યું તેણે કરી
આમરના અનાસાદિકનો કચ્ચરધાણુ નીકળી ગયો, અને આખા પુરમાં
નાસાનાસ થઈ રહી. (ષ)

ધનદ—ભગવંત ! કયમ અવશ્ય કર્યુંકની ? કિંતુ કૃપાણુ ! આસોઆસો
સત્વર જઈ પુરજનને સાંવન દઈ સકરવામીને મળીએ. (ઙ)

દેવાચાર્ય—યત્ન કંભારિ ! ગરડ તો ઉડી ગયોકની ? (કા)

ધનદ—કયમ જ્ઞાત ! એ યુદ્ધ કરવા તો પાછો વળ્યો નહોતો ?

કંભારિ—ભગવંત દેવાચાર્ય ! જોતી ફેટતી ત્વરિત ગતિ કે અમે
તો આમ જોતાજ રહ્યા અને તે તો કાંચનપુરમાં કુશલસેમ જઈ પહોંચ્યો.
તથાપિ તે દુમ મૂકી પાછો યુદ્ધ કરવા આવશે એમ માની સર્વેનાં અંતર
ઉછળી રહ્યાં છે અને મોટા મોટા વીર પ્રુરો નાસાનાસ કરી રહ્યાં છે !

દેવાચાર્ય—ધનદ ! આસો આસો જઈ પુરજનનો પોકાર સાંત
કરીએ અને શકને મળી અગેશનું સામર્થ્ય તેને વિદિન કરીએ.
(એમ કહી બે જણ એક માંમે અને કંભારિ બીજે માંમે ચાલ્યા જાય છે).

(શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે)

શ્રીદામો—આપણી બુદ્ધિનો ગર્વ તે ગોવિંદજી આગળ કાકળના
જળ જેવો છે; એક સત્સભામાનો સંબંધ જોતાં મને મદામદા મેહેનત
પડી અને કદાનજીએ સોળસદસ સુંદરીઓ આંખના મીચકારામાં આપણી
આપ્ત સુવર્ણપુર સ્વામાઓના રાજ્ય જેવું કરી મૂક્યું ! અરે પણી એમ

(વ) ગરડનું અહોહિંક કાર્ય વર્ણવે છે માટે અદ્ભુત.

(ઘ) અનાસાદિક—મેદેલ વગેરે. (ઙ) ધનદ ધન—ધનદની સફળ
કષ્ટના પતાનો ચાલતા પ્રકાશનો ઉપસંહાર કર્યો છે.

(કા) ગરડનું કાય દેવચાર્યના મનમાં પણ છે એમ સૂચવે છે ગરડ ધન

પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પ્રાગજ્યોતિષપુત્રી પ્રભુ પ્રિયાસહ અમરા-
વતી ગયા છે. જો ત્યાંથી દેરાંગનાઓ, ગર્ધવકન્યાઓ, કિન્નરીઓ, અપ્સરાઓ
હત્યાદિ હોતા આવશે તો તેને વસવાનો કામ પગ ક્યાં અપાશે ? અને મને
ગોવાગિયાને તે અણુશેષ શેનીઓ ? હમે, જે ધવાનું હશે તે ધશે; પણ હવે
તો પ્રભુ વેહેલા વેહેલા આરી દર્શન દે તો આ હોદે રૂપી પદ પ્રભાકરને
જોતાંજ પ્રદુક્ષિત થાય. (એવે અતઃપુરપાલિકા પ્રવેશ કરે છે). (હા)

અતઃપુરપાલિકા—ગોપનધુ આલ્ય આલ્ય વેહેલો આલ્ય, સાંભ-
ળતોય નથી કે શું ? આવે છે કે નહિ ?

શ્રીદામો—અણિ ! શું છે ? કેણુ જોવાવે છે ? દેવની અતઃપુરપા-
લિકાને બીજાનાં વૈતરાં કરવાનાં કમો લખાયાં કે ? “મણી વિના ધરાજ બેઠું.”
જા અમે તો બીજા સૂપજીએ જોણાવ્યા હશે તેમ આનાર નથી ! (યા)

અતઃપુરપાલિકા—અરે જા જા, ગોપનધુ ! અમે તે બીજાનું
કામ કરતાં હૈશું ?

શ્રીદામો—શું ત્યારે કહાનજી આવ્યા નહાનજી ! આલ્ય ત્યારે
હું તારી સાથેજ આવુંધું !

અતઃપુરપાલિકા—કહાનજી ક્યાં ? એતો કંઈએ આવ્યા નથી !
અને હું તેમની મોકલી તને જોણાવાય આવી નથી.

શ્રીદામો—(નિઃશ્વાસ નાખી) “ જા બેંશ પાણીમાં ! ” મને
આશ આપી નિરાશ કરવાનું કિષે બવ સારું ધરાનું છે ? કહેતી હોય
તો કહી નાખ્ય ત્યારે મને કેણુ જોવાવે છે ? લોકનાં વૈતરાં કરવાં
અને કદાપણમાંથી તો હાથ કાઢવો નહિ ! (યા)

અંતઃપુરપાલિકા—(સસ્મિત) મહારાજા કૃષ્ણદેવ સ્વર્ગમાંથી પારિજાતક દ્રુમ લઈ આવ્યા છે અને તે દેવી સત્યભામાના ચોકમાં રોપ્યું છે તે જોવા જવા તને બોલાવેછે.

શ્રીદામો—(સદર્પ) હેં હે ખરી વાત, તારે તેં કહાનશ આવ્યાનું ના કેમ કહ્યું ? (ઢા)

અંતઃપુરપાલિકા—હું તો દશએ કહું છું કે કહાનશ આંબા નથી અને તે તને બોલાવતાય નથી. પણ અમારા આર્યપુત્ર આવ્યા છે અને તે તને બોલાવે છે.

શ્રીદામો—અરેરે ! ચરણવિંદ અને દાંડિયા એ જે એકના એકજ, એટલુય તું જાણતી નથી કે ? વાર સાલ્ય સાલ્ય; પછે તારી વાત છે. (એમ વાતો કરતા જતે જશ્ય સાલ્યાં જાયછે).

(પારિજાતક દ્રુમના કુચમ જોતાં નાગરિકા તથા સત્યભામા પ્રવેશ કરેછે).

નાગરિકા—વયસ્યા ! કેવું અવનવું કે આવડા મોટા ઝાડને એક જગાએથી હોમેડી સાવી બીજી જગાએ રોપ્યું તોય જરાએ કરમાયું નથી ! આહા ! શી એની શોભા છે ! આવું ઝાડ ત્યાં એકજ હશે કે અરેરે ! એ જગા તો આના વગર ખાવા ધાતી હશે !

સત્યભામા—સખિ ! આવું એક તો શું પણ જાં દેવતું નંદનવન છે ત્યાં આવા ને આના અનેક છે. વનના અનેક હરણાંમાંથી જેમ વખુટું પડેતું એક હરણું દીપે નહિ, તેમ આ ઝાડની દશા જોઈ મને બહુ લાગે છે, પણ મારો હાથ ઉપર રહેવા મેં એ બિચારાને દુઃખી કયું છે ! અરેરે ! એ પાપમાંથી હું ક્યારે છૂટીશ ! (વા)

નાગરિકા—એમાં તે શાનું પાપ ? પણ જ્યારે આવાં ભાં ધણાં ઝાડ હત્યાં ત્યારે એક જે વધારે કેમ ન આવડ્યાં ? જાણ્યુ ખેન ! તું ત્યાં જે જે જોઈ આવ્યો તે કહે તો ખરી.

સત્યભામા—પાપ તો ખરુંરેતો. સખિ ! આના જેવું તો ભાં આ એકજ ઝાડ હતું પણ બીજાં એનાથીએ સારાં ઝાડ ધણાં

(ઢા) અહીં શ્રીદામના ઈશ્વર અર્ચની પ્રાપ્તિ વર્ણવેછે માટે આનંદ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

૪. (વા) સત્યભામાએ સ્વર્ગમાં અનુભવેલા અર્ચનું ઠવન કયું છે માટે નિર્ણય નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

હતાં ખરા. સખિ ! તહીં કેઇ ઘણું તો મળેજ નહિ ! જેનાં તેનાં લૂગડાં સરજ જેવાં ચળકતાં. અસિ ! હું તો આર્યપુત્ર સાથે ઇંદ્રાસનપર બેઠી'તી; એવું આસન મેં તો ચમણામાં દીધું નથી. કેઇની આંખો મથમથતી જણાય નહિ. અને જ્યાં ત્યાં સુગંધીનો તો પારજ નહિ. આપણા બાપા કને જે એક મણિ હતો એવા મણિ તો ત્યાં ભોંય ઉપર પાયરેલા ! એવું એવું તો હું તને કેટલું કહું, પણ મને તો તહીં વળી એક બીજુંજ ચંદ્ર આવ્યું ! (છા)

નાગરિકા—સખિ ! તે કે'કું; વાર મેન ! તું જોઇ આવી અને અમે સાંભળીએ તો ખરાં. (જા)

સત્યભામા—(ખભે હાથ મૂકી) સખિ ! એમાં શું કહેવાનું છે. તહીંની અપહરણો જોઇ મને તો એમ થયું કે હું આર્યપુત્રને આહી શું કરવા લાવી ? પણ હુંય ક્યાં કચી છું ? મેંય તરતજ આ છાડ કાઢે આર્યપુત્ર સાથે ઝંખડો કરવા માંડ્યો. (એવે સાંભરી આવ્યાથી) સખિ ! તું જા જા, જઈ ગમે તેમ ક્ષી અહીં રૂઢિમણીને બોલાવી લાવ. (જા)

નાગરિકા—વાહરે સખિ, વાહ ! વાત કરતાં વળી એ કંઈ સાંભરી આવ્યું ! હું તો કંઈએ જતી નથી; મને જોયું હોય તે જરેજર કહે તો હું હવડાં જતીક ગમે તેમ કરી બોલાવી લાવું.

સત્યભામા—(સરોય) અસિ વાહ રે ! નથી જતી એટલે શું ? મારે કે'વું દશે તો ક્ષીય; હું તે કંઈ તારા બાપની વેચાણ છું. બોલાવી આવે છે કે નહિ ? જતી હોય તો જા, નીકરે તું નહિ ને તારો કોકો ખીજો; કંઈ મારું કામ અડ્યું રે'વાનું છે ? એક કરતાં અનેક ! હું જ્યારે વાત કહું ત્યારે તું બોલાવા જનારી, ખરીકની ?

નાગરિકા—(ખિન્ન પડી જવા જેવે વેશે) વયસ્થા ! તું નવું

(છા) નિર્ણય નામે નિર્વહસ્ત ધિનું અંત. (જા) સાંભળવાની વસ્તુ રમણિક દોવાથી તે વિષે નાગરિકાની આકાંક્ષા વર્ણી છે માટે સ્પૃહા નામે નાટ્યાલંકાર.

(જા) સત્યભામા તથા નાગરિકાનું કાર્યને ઉદ્દેશને વચ્ચે સાવચ વર્ણાયું છે માટે નિર્વહસ્ત ધિનું પરિભાષણ નામે અંત.

જોઈ આવી અને તે અમે પૂછ્યું તેમાં તે આટલી જધી છેતર પાટસે જઈ શું બેસે છે ? શું કહીશ તો અમારે સાંભળવાનું છે. લે જા ! હું તો મારે આ જઈને અહીંનો સંદેશો તહીં કહી આવું છું. (એટલું કહી આમું ટપકાવવા માંડે છે).

સત્યભામા—પીટયું પાણી આવતાંય ક્યાં વાગે છે ? મેકું હું તને પછે જરેજર કહીશ, સારે કે' દવડાં ને દવડાજ કહે. (હૃદયસરસી આપી જાતી રાખી) સખિ જ જ, હું તને પછે કહીશ; પણ જોજો, બોલાવીને આવજો હો ! (મા)

નાયિકા—એ તો અમે જાણીએજ છીએ તો કે જ્યાં સુધી મારું મવારો ત્યાં સુધી નભારો; જાકી તારે તો ખીછ ધણીઓ છે ! (એમ કહેતી કહેતી ચાલી જાય છે).

સત્યભામા—જો એને ધમકાવીને કાઢી નહોત તો એ કહીએ જનારી નોંતી. પણ વાજ જો એ આવશે તો મારે એને શું કે'વું ? (વિચાર કરી) હાં હાં, પેહેલાં તો હું એની સાથે જાણે લડીજ નથી એમ બતાવી બોલાવી પછે આ ઠાડ બતાવીશ. એટલુંય ક્યાં જનાં જો નહિ સમજે તો કહીશ કે દવે તમારે જેટલાં આનાં દૂધ જેછતાં હોય તેટલાં કરારે લઈ જાજો; આ ઝાડ તમારુંજ છે. એમ કહી જનાંય જ્યારે નહિ સમજે સારે હું તો મોડામોડ કહી નાંખીશ કે તમને આર્ષપુત્રે એક દૂધ આપ્યું અને મારે કાજે આપ્યું ઝાડ લાગ્યા ! (ટા)

(એવે આગળ નાયિકા અને પાછળ શકિમણી, કનકમામિકા અને પદ્મપ્રભાને આવતાં જોઈ દરખાષ ઠીકઠાક કરી બેસે છે.)

શકિમણી—કેમ બેન સ્વર્ગના વૈભવ એકલાં એકલાંજ માણી આવ્યા કે ?

સત્યભામા—આર્ષપુત્ર સાથે દત્તા એટલે એકલાં યાનાં ? બેન ? આ—(એટલું કે'તામાં શકિમણી સમજી જઈ ખીજું પૂછે છે).

(મા) સત્યભામાનો સખી પ્રતિ સ્નેહ વળેયો છે માટે વાતસક્ય સત્યભા માએ સ્નેહ ભરેલાં વાક્યથી અર્થ સાધ્યો છે માટે અનુનય નામે નાટ્યવસ્તુ.

(ટા) સત્યભામાના નિચાદ્વારા તેના મનનું સમાધાન થવા ૧૫ ઠાવે-સિદ્ધિનું કવન કર્યું છે માટે અથન નામે નિર્વંજસપિતુ અંગ.

રૂકિમણી—પણ અમને સાથે તેડી જવાને મો'નિયું કયું નહિને !
આર્યપુત્ર સાથે દ્વતા તેમાં તે બેકલાં શેનાં ?

સત્યભામા—“ માઈ તાઈ સદિયાઈ અને માઈ મારા ગાપનું”
એવું કરવાનું અને મોટાએજ શીખવ્યું છે ! પણ બેન ! આ ઝાડ—
(રૂકિમણી બોલતાં ચટકાવી જવાળ દેહે.)

રૂકિમણી—મોટાં તે તો ખોટાં મનાયાં છે; તો પછે તે કરે તેમ
કરતાં કોનાથી નાનાં માગ્યાપનાં ન થવાય ? મોટાનું એવું કંઈક કરેલું
કોણ બતાવનાઈ છે. (ઠા)

સત્યભામા—બેન ! મેં તમને એટલા મારે બોલાવ્યાં નથી.
આ ઝાડ (આંગળી વડે બતાવી) હું સ્વર્ગમાંથી લેતી આવી છું તે
જોવા તમને બોલાવ્યાં છે !

રૂકિમણી—(ઝાડ તળે જઈ જોઈ) અલિ બેન સત્યભામા !
આ ઝાડમાં તો કંઈ પીણામણ નથી ! પણ એને આ ફૂલ આવ્યાં
છે તે બરાબર સોળ દળર છે ! અલિ બેન ! જો જો, પેંડો લામરો
આ ફૂલ ખોટું છે એમ સમજી પેલે ફૂલે બેસે છે, અને પેનું ખોટું
માની એત્યા બણી. હડી નાચ છે ! હું તો કપારનીએ ઉભી ઉભી
જોવા કઈ છું તો જૂનાં ચર્ધ ગયેલાં ફૂલાં બણી લામરો જરાકે જતો
નથી. (ઠા)

વાંતો હોય તો જુઓ અને ન જોવાનો હોય તો ન જુઓ, પણ કાકને એક દૂલ તો મારે કાજે આપું જાડ આવ્યું !

શ્કિમણી—હા હા બેન ! નાક કપાય તો કપાય પણ અપશુકન તો જોતે કરવી હોય તેને કરાવ ! ! વર મરો કે કન્યા મરો પણ ગોરતું તરલાણું જરો એમ કરતાં તને જરાજર આવડે છે ! ! (ઢા)

સત્યભામા—(સખેદ) પેટનાં બળ્યાંને કંઈ બોલવાનું જોઈએને ! બેન ! મેં તમને વઢવા બોલાવ્યાં નથી.

શ્કિમણી—મારાય મદ ગામ ગયા નથી કે એક વાર વઢવા આવી સોળ સહસ્ર સાલ વોરાવ્યાં અને બીછ વાર લડવા આવી કંઈનું કંઈ કરાવું ! આ તો તું જ્યારે જાડ દેખાડવાને એકે પગે થઈ રહી'તી ત્યારે જો બે ખસા બોલ હતા તે કહેવા પડ્યા ! (એવે આધે ઘણી સ્ત્રીઓને આવતી જોઈ) લે બેન ! આ તારાં આણેલાં દૂધાં શાસ્ત્રાં ? હવે સુધાય તેટલાં સુધા. (એવે કૃષ્ણદેવે નવીન આણેલી, સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓ એક પછી એક પારિજાતક દ્રુમ જોવા આવે છે). (જા)

સત્યભામા—(તે સ્ત્રીઓને આવતી જોઈ) આવો બેનો ! આવો બેસો, અહીં બેસો, આ અહીં જમા છે. અસિ નાગરિકા ! જા જા પછે ઠીક કરવ આવો આવો ! (એમને એમ બોલાવ્યા કરતી જોઈ).

શ્કિમણી—બેન ! તારો ધાંટો બેસી જશે ! તું બેસ; આ કનકમાલિકા, પદ્મપ્રભા અને નાગરિકા એમને સહુને બેસાડશે.

સત્યભામા—(બગર ચઢાવી શ્કિમણી સામું જોઈ બીજું કાંઈ ન સાંભળે તેમ) તમે મને અતિશે કરશો તો તમારી અને મારી બધાં વચ્ચે ફળેતી થશે.

શ્કિમણી—ફળેતીના પ્રાણકા તો આ ચારે પાસે ફરી રહ્યા છે !

(ઢા) અહીં શ્કિમણીએ સમાન અર્થવાળા વાક્યથી દ્વંત આપી પોતાને કહેવા ૩૫ અર્થ સાધ્યો છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(જા) સત્યભામા તથા શ્કિમણીનું પરસ્પર ભાષણ વર્ણવ્યું છે માટે પરિભાષણ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

જે બાકી હોય તે કરારે બોલો. (એવે કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામો સ્વર્ગની વાતો કરતા પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(રૂકિમણી આદિક ઓળોને સત્વળામા કને જોઇ) વ-
યરપ આજ તો કંઈ આવનવું જોવામાં આવે છે ! જો જો,

શ્લોક.

માધવ રતિધવ યોગે, વનરાજી આ પ્રકુલ્ય પેખાયે;

મદકલ્પ પિણુ નવ રોભે, લોભે શુક શા કદાપિ લેખાયે. ૪

શ્રીદામો—પણ વયરપ ! મદકલ્પનું મદ જોઇ બુંગીઓ બહુ-
ભણ્ય કરી બિકરી તો કેમ કરશે ? (તા)

કૃષ્ણદેવ—જારે જા, શું બુંગીઓના બહુભણ્યાટપી મદકલ્પ
ગદનો ત્યાગ કરશે કે ?—

શ્લોક.

સાગરની મંભીરતા, તમવવાને તરંગ અદ્વિષાયે;

અખિ ન લેખવનો કંઈ, મર્યાદામાં સદાય સુંદાયે. ૫

૪ શ્લોક—ગીત. માધવ ૬૦—માધવ (વસંતઋતુ) અને રતિધવ-
(હામદેવ) ના યોગથી જેમ આ વનરાજી (વનની વેલીઓ વગેરે વનરૂપિત)
પ્રકુલ્ય થયેલી જોવામાં આવે છે, તેમ અહીં રૂકિમણી અને સત્વળામાના યોગથી
(બંને એક જગોએ દોવાથી) આ વનરાજી રૂપી સોળ દબર સ્ત્રીઓ પ્રકુલ્ય
થયેલી જણાય છે. એ વનરાજીને જોઇને શુક (પોપટ) સરખા પ્રાણીઓ કદાચ
લોભાતા દેખાય છે તથાપિ મદકલ્પ (મસ્તકાન દાથી) વગર રોભતી નથી, તેમ
આ સ્ત્રીમંડળને જોઇને શુકમુનિ સરખા લાંબી મદાત્મા પણુ લેખાય, તેમ છતાં
મારા સરખા પતિ વિના તેઓ રોભતી નથી ! રૂકિમણી આદિમાં માધવ
વગેરેનો આરોપ કરી વર્ણન કર્યું છે માટે અલેક્ષતાદ્રવ્યરૂપકાલંકાર. બાંજન
સમુદાયની આવૃત્તિ છે માટે છેકાનુપ્રાસ. ઠોર વર્ણુ નથી માટે માધુર્ય
નામે શુલ્. પણુ અર્થનો દુઃકામાં સમાવેશ કર્યો છે માટે સમતા નામે શુલ્.
અર્થની રૂપરૂતા છે માટે પ્રસાદ નામે શુલ્. એ રીતે અલંકાર તથા શુલ્કનો યુગ
દોવાથી બૂપણુ નામે નાટ્યલક્ષણ. સૂનારસંજોથી કથન છે માટે હૈંશિકિ વૃત્તિ.

(તા) મદકલ્પનું—દાથીનું. બુંગીઓ—બગરીઓ (અનેક સ્ત્રીઓરૂપી).

૫ શ્લોક—ગીત. મંભીરતા—ઝંકાપણું. અખિ—સમુદાય જેમ અનેક

(એવે કૃષ્ણદેવને આવતા જોઇ રૂકિમણી આદિક સર્વે સ્ત્રીઓ બેઠી બેઠી થાય છે).

શ્રીદામો—કહાનજી ! જેમ કાળિયારને જોઇ કાનનની હરણી-ઓ ઉંચાં ડોકાં કરી કરી જુએ એવું પણ શું જણાય છે ? (ધા)

કૃષ્ણદેવ—જે તને જોવા આપ્યો છે તે એજ સ્વર્ગદ્રુમ છે એટલું જ જાણતો નથી કે પૂછે છે ? (ધા)

શ્રીદામો—સ્વર્ગનું ઝાડ એવું હોય કે ?

(એવે રૂકિમણી કને આવેલા કૃષ્ણને જોઇ)

રૂકિમણી—આર્યપુત્રનાં દર્શન સ્વર્ગના દ્રુમ નીચે થયેલાં જોઈ હૃદયકમળ ખીલી જમ ખરી પડવાનું કરે છે ! (ધા)

શ્રીદામો—(કેડે બાંધેલો પટકો છોડી) દેવિ ! હું આનાથી અ-પરીને બાંધી લેઉં છું; પણ ક્યાં ખરી પડવાનું છે ? (ના)

કૃષ્ણદેવ—ત્રિપાએ આ અવસર એવો આણેલો છે કે જો કમળ ખરી પડશે તો કુમુદને વિકાસતાં વાર થવાની નથી. (વા)

તરંગ છતાં સમુદ્ર મર્યાદા અને ગંભીરતા તજતો નથી, તેમ અનેક સ્ત્રીઓ છતાં હું પણ ગંભીરતા અને મર્યાદા તજીશ નહિ; અન્યોદ્ધિત અલંકાર.

(ધા) કાળિયાર—કાળો હરણ. કાનનની—જંગલની. (ધા) હું મારો કામસાહાય છે માટે તને પારિલતક દેખાડવા નથી તેડી આપ્યો પણ સોજ હલર સ્ત્રીઓ જોવા તેડી આપ્યો છે.

(ધા) કૃષ્ણને મેળાપ થયો માટે હૃદયકમળને ખીલેલું વણ્યું છે પણ તે મેળાપ સ્વર્ગના દ્રુમ (ઝાડ) તળે થયો—સોજ હલર સ્ત્રીઓ પરણી લાવ્યા તે સાથે થયો માટે અંતઃકરણનો શોક જણાવવાને તેને ખરી પડતું જણ્યું છે.

(ના) રનેડ રૂપી બંધનથી બંધાયેલું તમારું હૃદયકમળ ખરી પડવાનું નથી, એ વ્યર્થ છે.

(વા) હું આ વળતે અહીં આવીને બેઠી રહીશું માટે તેંજ આ આત્મ-દેનો પ્રસન્ન આપ્યો છે તે રી પ્રવાપી કૃષ્ણને જોઈને વિકાસ પામનારું હૃદયકમળ ખરી પડશે—યુધ્ધમાં જય મેળવીને આણેલી સ્ત્રીઓને જોઈને તારું હૃદય ખિન્ન થશે, તો હું શીતળ કૃષ્ણચંદ્ર થઈ તારા હૃદયને કુમુદ (ચંદ્રવિકાગી કમળ) કરી નાખી તેને ખીલાવીશ મતલબ કે હું સોમપણાનો દ્રેષ તજ

કૃષ્ણદેવ—(અર્ધપાઘાદિ અર્પી નમન કરી) ભગવંત મહાપુરુષો
એમજ માને છે.

શ્લોક.

નિરમળ જળ અરપીને, મેઘ સુશોભિત કરે જીઓ અખિધ;
ક્ષારપણું ધારીને, મિષ્ટપણુ દે ઉદારતા લખિધ. ૮

નારદ—વાસુદેવે એમ કહેતું એજ શૂન્ય છે. કિન્તુ આ શું?—

શ્લોક.

આ ગોપિકા નયનચર્ચો છું, દારકા મધ્ય દેખું,
સંખ્યા એની સમ ચંદ્ર રહી, આ કદંબાર્ક પેખું.
રાધા ચંદ્રી તડિત તરૂણી અંદ્રભાગા ઉવેખું,
આ શ્રીદામો મનમદ કરે. એજ ના શક લેખું. ૯

કૃષ્ણદેવ—જેનાપર નારદ મહર્ષિની કૃપાદષ્ટિ હોય તેને શું પ્રાપ્ત ન થાય ?

નારદ—ચામુદેવ ! કહો શું તમારું જોથી અધિક પ્રિય છે ? (ચા)

કૃષ્ણદેવ—હવે આગી અધિક શું પ્રિય કરવાનું છે તથાપિ વારતવાક્ય સમ્રાજ્ય યવા આટલું થાવ—(યા)

શ્લોક.

સાંગોપાંગ સુરંગ વ્યંજ્ય અતિશે, ધારો ગિરા મુર્ઝરી,
પાદેપાદ રસાળ બૂધજ્યવતી, થાઓ સખિ લપરી;
જે ગિર્વાણગિરા મણાય ગણતાં, તે સ્થાન એ દયો વરી,
ધાયે શ્રેષ્ઠ સદ્ સખિજનયત્રી, એ આશ પડે દરિ । ૧૦

સમ્રાજ્ય સમાપ્ત.

પ્રસ્તાવના પછી આખા નાટકમાં નટની હસ્તિ હોતી નથી તેથી છેવટે પ્રેક્ષકોને નટ આ નિમિત્તે આશિર્વાદ આપે છે, અને તે પછી નાટક સંપૂર્ણ થયેલું મનાય છે.

૧૦ શ્લોક—શાસ્ત્રલિપિકીરિત. સંગિતપાંગ ઈન્—ગુર્જરીગિરા (ગૂજરાતી ભાષા) અંગ સહિત અને ઉપાંગ સહિત અતિશય વ્યંગ્ય ધારો. શબ્દના વાચ્યાર્થ, સ્વયંચાર્ય અને વ્યંગ્યાર્થ, એવા ત્રણ પ્રકારના અર્થ હોય છે, તેમાંથી વ્યંગ્યાર્થમાં અતિ ગૂઢ અને ગ્રીઢ અર્થ રહેલા હોય છે તે રસજ્ઞના હૃદયને વેધે છે. એ વ્યંગ્યાર્થનાં અંગ તથા ઉપાંગ સાહિત્યક્રમોમાં વર્ણવેલાં હોય છે, તે સધળાં અંગ તથા ઉપાંગ સહિત સુરંગ (સારી રીતે રંજન કરનારા) વ્યંગ્ય ગૂજરાતી ભાષામાં પુષ્કળ યાઓ, એમ કવિની ઇચ્છા જતાવનાર આ વાક્ય છે ! પાદેપાદ ઇન્—વ્યંગ્યાર્થવાળી યાઓ એટલું જ નહિ, પણ તે પાદેપાદ (શબ્દે-શબ્દ) રસજ્ઞ (રસવાળી) અને ભૂષણવતી (અલંકૃત) યાઓ, અને એ સધળા સાહિત્યવડે તે પોતાની સખીઓ (હિંદી, મરાઠી, મારવાડી વગેરે) થી ઉપરી (અદિયાતી) યાઓ. કેટલે સુધી અદિયાતી યાઓ તે કહે છે: ને ઈન્—હૃદયમાં હૃદયરમાન ગણતો ને રમાન ત્રિપાલુગિરા (સંસ્કૃતભાષા) એ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે રમાન એ (ગૂજરાતી ભાષા) વરી (પચાંદ કરી) હ્યો. ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્તમતા થવા માટે કવિ હૃદયરની પ્રાર્થના કરે છે: યાપે ઇન્—હે હરિ ! આ ભાષા પોતાની સદૃશ સખીજન (અન્ય સમાન પ્રાકૃત ભાષાઓ) થી એક થાય એટલી મારી આશા પૂરે. ગૂજરાતી ભાષાનું એક થવાનું કવિએ આ શ્લોકમાં જ વાર કહ્યું છે તેથી કવિની તેવિધેની અતિશય ઉત્કંઠા ધ્વનિત થાય છે.

ગૂજરાતીનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે કવિએ પણ લીધું હતું એ વાત તેમના ચરિત્રમાં સ્પષ્ટ છે ભાષાનો પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ઉત્કર્ષ થતા સુધી પાછડી ન પહેરવાની તેમણે બાધા રાખી હતી અને ભાષા ખીલવવા ચત્ર મરણ પર્યંત નરી રાખ્યો હતો. તેમની ઇચ્છા કેવી હતી તે આ શ્લોક જતાવો આપે છે. કેવી ઇચ્છા, કેવો ઉદ્દેશ, ને કેવું દેશાભિમાન ! અને તે પણ વળી ૧૭ મી સરીમાં કે જ્યારે દેશાભિમાન ને સ્વદેશપ્રીતિના ભાષણો નહોતાં થતાં, સુધારાનો બુડો નહોતો ઉઠ્યો અને ભાષા ખીલવવાના તો શું તથાપિ તે શીખવાના પણ ઉપાય નહોતા લેવાયા ! શ્લોકમાં વ્યંગ્ય, રસ અને અલંકારનું કથન કર્યું છે માટે આ ક્રમમાં તથા પોતાના અન્ય ક્રમોમાં પણ કવિએ તેની ઉત્તમતા આજ્ઞાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ ધ્વનિ છે. ગૂજરાતી ભાષારૂપી વાણીદેવીની પ્રશંસા કરી છે માટે પ્રશસ્તિ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણવ્યું છે. તેનું વશણ આદિભરતે કહ્યું છે કે—“ દેવદ્વિજનનુવાસીનો પ્રશસ્તિ: સ્યાત્પ્રશંસનમ્ ॥ ” દેવ, બ્રાહ્મણ, રાજા વગેરેનાં વખાણ કરનાં તેને પ્રશસ્તિ નામે અંગ કહે છે. ”